PREGLED GRAMATIKE STAROCRKVENOSLAVENSKOG
JEZIKA S HRESTOMATIJOM I RJEČNIKOM

I.

GRAMATIKA STAROCRKVENOSLAVENSKOG JEZIKA

SASTAVIO
JOSIP HAMM

ZAGREB 1947
IZDANJE NAKLADNOG ZAVODA HRVATSKE

Naklada 3000

TISAK NAKLADNOG ZAVODA HRVATSKE, ZAGREB

Već nekoliko decenija osjeća se na našim visokim školama potreba priručnika za starocrkvenoslavenski jezik. Generacije naših mlađih slavista služile su se i još uvijek se služe Leskienovom knjigom, koja je napisana prije šezdeset godina, i Brozovim Oblicima i Šurminovom Čitankom, koje su također dotrajale te svojim počecima sižu u devedesete godine prošloga stoljeća. Zato je bilo krajnje vrijeme da se na našem jeziku sastavi knjiga, u kojoj će na jedan pregledan i pristupačan način biti prikazani rezultati do kojih je naša i strana nauka o scsl. jeziku došla kroz posljednjih pedeset godina.

Dao sam se na ovaj rad u želji da budućim slavistima pomognem da prošire i prodube svoje filološko znanje, koje će im biti toliko potrebno u rješavanju zadataka koji nas čekaju. Mi danas nemamo ni historijske gramatike, ni lingvističkog atlasa, ni sustavne dijalektologije cijelog našeg jezičnog područja, ni prave sintakse koja bi nas mogla zadovoljiti. Sve to treba nadoknaditi, i znati treba da ne može biti ni solidne lingvistike bez solidne filologije, kao što se ni dalekosežni Marrovi zaključci ne dadu zamisliti bez svega onog minucioznog filološkog rada koji im je prethodio. Zato sam za uvod odabrao scsl. jezik, koji nam je i prostorno i po svojoj strukturi neuporedivo bliži nego na pr. Poljacima, koji nisu bili neposredno vezani uz scsl. književnost, a ipak su u deset godina (1922.—1932.) izdali četiri gramatike scsl. jezika za visoke škole, među njima (uz Łośa, Ułaszyna i Słońskoga) i izvrstan Lehrov priručnik, iz kojega sam ovdje često crpao. Što bi istom bilo, da su Poljaci kojom srećom imali ovako lijepu glagoljsku ili ćirilsku književnost, kao što je mi mademo? Pa ipak kod nas nije bilo ni takvih knjiga, niti su te književnosti prikazane u suvislim i iscrpnim studijama kojima bismo iskupili svoj dug prema mnogim često skromnim i bezimenim nosiocima naše davne kulturne prošlosti.

Zahvalan sam prosvjetnim vlastima Narodne Republike Hrvatske i upravi Nakladnog zavoda Hrvatske za susretljivost i spremnost, da u jeku velikih radova za obnovu naše opustošene domovine nađu potrebna sredstva za izdavanje ove knjige Zahvalan sam i drugovima slagarima i radnicima, koji nisu žalili truda da u nestašici potrebnih slova i znakova učine sve što se moglo da knjiga iziđe što potpunija i što bolje opremljena. Hvala im!

U Zagrebu, početkom ožujka 1947.

J. Hamm

SADRŽAJ

Strana

Strana

Kratice i posebni znaci u tekstu

* — znak pretpostavljanja
≤ — prema, od
→ — smjer razvoja
' — znak umekšavanja
A., *akuz.* — akuzativ
abl. — ablativ
adj. — adjektiv
akt. — aktiv
alb. — albanski
anal. — analogija
aor. — aorist
As — Asemanovo ev.
asigm. — asigmatski
at. — atički
Bašć. pl. — Baščanska ploča
Bl — Bečki listići
Boj — Bojansko ev.
Bon — v. Ps. bon.
brus. — bjeloruski
bug. — bugarski
C — consonans, v. bilj. 55.
Clo — Kločev glagoljaš
csl. — crkvenoslavenski
češ. — češki
D., *dat.* — dativ
d. — dalje
Deč — Dečansko ev.
deklin. — deklinacija
demin. — deminutiv
dev. — deverbativ
dluž. — donjolužički
Dobr — Dobromirovo ev.
du. — dual
ed. — editio (izdanje)
Eu — Sinajski euhologij
ev. — evanđelje; eventualan
fragm. — fragmenat
Fri — Frizinški odlomci
fut. — futur
G., *gen.* — genitiv
Gap — Grškovićev apostol
gl. — glava
glag. — glagolski; glagoljski
gluž. — gornjolužički
got. — gotski
grč. — grčki
Hdg — Hilferdingov listić
Hds — Hilandarski listići
hom. — homerski
hrestom. — hrestomatija
I., *instr.* — instrumental
ib. — ondje (v. op. c.)
ie. — indoevropski
Il — Listići Iljinskoga
imp. — imperativ
impf. — imperfekt
inf., *infin.* — infinitiv
Iv. — ev. po Ivanu
i̯ — polusonantno *j*
K — Κοινή
kaš. — kašupski
Ki — Kijevski listići

komp. — komparativ
kondic. — kondicional
kons., *konson.* — konsonant
L. — ev. po Luci
L., *lok.* — lokativ
lat. — latinski
lig. — ligatura
lit. — litavski
l̥ — sonantno *l*
m. o. — među ostalim
Ma — Marijinsko ev.
maked. — makedonski
Map — Mihanovićev apostol
Mirosl. — Miroslavovo ev.
Mk. — ev. po Marku
mor. — moravski
morfol. — morfološki
Mt. — ev. po Mateju
Münch. abc. — Münchenski abecedarij
m̥ — sonantno *m*
N̥ — jedan od N-glasova (n, m)
N., *nom.* — nominativ
neutr. — koji pripada sr. rodu
Ni — Nikoljsko ev.
n̥ — sonantno *n*
Ohr — Ohridsko ev.
op. c. — navedeno djelo
optat. — optativ
Os — Ostromirovo ev.
osn. — osnova
palat. — palatalan
Par. abc. — Pariški abecedarij
pas. — pasiv
pergam. — pergamena
pers. — personalan (ličan)
pf. — perfekt
pl. — plural
plpf. — pluskvamperfekt
Pog — Pogodinov psaltir
polj. — poljski
pom. — pomoćni (glag.)
Pra — Praški listići
praie. — praindoevropski
prascsl. — pra-starocrkvenoslavenski
prasl. — praslavenski
pret. — preterit
prez. — prezent
pron. — pronomen, pronominalan
Ps. bon — Bolonjski psaltir
Ps. sin — Sinajski psaltir
Ps. sł — Słucki psaltir
ptc. — particip
r. — rod
Ri — Rilski listić
rkp. — rukopis
run. — runski
rus. — ruski
r̥ — sonantno *r*
S — slog
Sa — Savina knjiga
scsl. — starocrkvenoslavenski
sek. — sekundaran
sg. — singular
sigm. — sigmatski
slč. — slovački
slov. — slovenski
sr., *sred.* — srednji
srvnj. — srednjovisokonjemački
stind. — staroindijski
stisl. — staroislandski
stlat. — starolatinski
stpolj. — staropoljski
stprus. — staropruski
stvnjem. — starovisokonjemački
Su — Suprasaljski zbornik

suf. — sufiks
Ši — Šišatovački apostol
tem. — tematski
ukr. ukrajinski
Und — ev. Undoljskoga
u̯ — polusonantno *v*
V — vocalis, v. bilj. 55.
V., *vok.* — vokativ
v. — vidi
Vlk — Vukanovo ev.
W — tzv. Western (zapadni) tekstovi
Zl — Zografski listići
Zo — Zografsko ev.
ž., *žen.* — ženski
Ž. K. — Žitije Konstantina Filosofa
Ž. M. — Žitije Metodija
ę — nazalno *e*
ǫ — nazalno *o*
y — *jery*, v. str. 39, 40.
ʒ — afrikata *dz*, v. str. 66.
χ — bezvučno *h*
ь, *ъ* — *jer* i *jor*, v. str. 41—43.
ь̥, *ъ̥* — *jer* i *jor* u jaku položaju, v. str. 42.
1., 2., 3. (sg., du., pl.) — prvo, drugo, treće lice (sg., du., pl.)

Scsl. riječi nalaze se u rječniku, koji iz tehničkih razloga izlazi u posebnom svesku (zajedno s hrestomatijom). Stručnu literaturu, ukoliko nije navedena u bilješkama, naći će čitalac u novijim priručnicima (v. str. 25.) i studijama posvećenim posebnim scsl. ili srodnim pitanjima (v. na pr. bilj. 24.).

GRAMATIKA

UVOD

Počeci književnosti

Najstarija slavenska književnost pripada jednom posebnom slavenskom jeziku koji je s njom nastao, s njom se razvio i s njom zamro u času kada su se iz nje i kraj nje stale izvijati književnosti današnjih slavenskih jezika. Njezini počeci nisu nam poznati: ono što je do nas došlo predstavlja potpuno izgrađen jezik s jasno određenim glasovnim, morfologijskim i sintaktičkim svojstvima koja su prošla kroz filter stoljeća i književne tradicije. Uzmemo li pak u obzir one sitne elemente koji i najstarijim spomenicima daju individualnu boju, tako da ih vremenski i regionalno možemo vezati u veće ili manje skupove, doći ćemo do zaključka da je taj jezik u onom obliku, u kojem je došao do nas, davno prešao vrhunac svoga integralnog razvoja te se polagano, gotovo neprimjetno počeo rastvarati i prelaziti u pojedinačne redakcije ili recenzije iz kojih će nići mlađa crkvena književnost s govornim elementima živih jezika. Ovako na taj najstariji slavenski književni jezik gleda otprilike i DURNOVO, koji u njemu vidi samo apstrakciju — известные нормы литературного языка — a taj opet „мог и не совпадать ни с одним из живых (народных) славянских говоров"[1]. Međutim, ni spomenute norme u doba iz kojega potječu naši najstariji spomenici nisu više svuda bile posvema jednake, tako da među njima „можно различать несколько вариантов или литературных диалектов старославянского языка"[2]. Ovaj razvoj mogao je samo biti posljedica desintegracije kojoj je prethodio određeni jedinstveni sustav, koji se samo u svojim bitnim odlikama, u svojoj nagoj jezgri, održao i u spomenutim varijantama. Da to nije, prestao bi biti sobom, prestao bi biti jezik, i tada više ne bismo o njemu mogli govoriti kao o posebnom supstratu na kome je spomenuta književnost izgrađena. Treba naime razlikovati između jezgre, koja je uglavnom ostala netaknuta, i jezične cjeline koja

*

se kroz stoljeća mijenjala, tako da u rezultatu ono što je od nje do nas došlo predstavlja jednu relativno mlađu fazu, različnu od one na kojoj je ta književnost prvotno bila zasnovana. Ovo je osnovni vid pod kojim treba promatrati spomenute jezične pojave, i na tome se ništa ne bi promijenilo ni kad bismo obrnuli razvojni postupak, tj. kad bismo zajedničke norme stali smatrati posljedicom postepene integracije kojom bi književni dijalekti u historijsko ili dohistorijsko doba bili težili za stvaranjem zajedničkog (književnog) jezika za cijelu staru crkvenu književnost. Spomenici — a i prirodni razvoj — otklanjaju međutim ovu mogućnost, tako da ne preostaje drugo nego spomenute varijante smatrati posljedicom procesa račvanja i unutarnje dezintegracije koja je taj jezik već bila zahvatila u doba iz kojega potječu naši najstariji spomenici.

Vremenski svi se oni ograničavaju na dva stoljeća, na X. i XI., tako da cijela ova književnost obuhvaća jedan zapravo vrlo neznatan isječak vremena. Što je najstarijim spomenicima, koji nas i danas svojom jezičnom dotjeranošću zadivljuju, prethodilo i koliko je ta za nas pretpovijesna književnost bila bogata i koliko je trajala, jedva da ćemo ikada točno znati. To su pitanja kojima se odgovori mogu samo naslućivati. Konkretno, mi ih danas vezujemo uz problem o postanku najstarije slavenske književnosti, a tu je nastalo nekoliko hipoteza od kojih ćemo se osvrnuti samo na one koje su najvažnije ili nama najbliže.

Ćirilometodska hipoteza

Prva je i najznatnija, kojoj je uspjelo okupiti najviše pristalica, tzv. ćirilometodska hipoteza, po kojoj bi prvim začetnikom slavenske književnosti bio Konstantin-Ćiril, koji se godine 863. zajedno sa svojim bratom Metodijem, bivšim strategom, odazvao želji bizantinskoga cara Mihajla III. te pošao na poziv moravskoga kneza Rostislava na sjever, da među Moravljanima šire nauku Kristovu. Kako im je za takav posao potrebna bila knjiga, a Moravljani je nisu imali, pripisuje im se — upravo pripisuje se samo Konstantinu — stvaranje posebnoga pisma kojim su se u svom radu služili prevodeći crkvene knjige sa grčkoga na slavenski jezik. Došavši u Moravsku braća su odmah prionula uz misionarski rad krsteći Moravljane i privodeći ih slavenskom

bogoslužju. Time se njemačko svećenstvo, koje je imalo stanovita prava na jurisdikciju u onim krajevima, osjetilo pogođeno te se već u početku stalo protiviti ne samo braći nego i njihovu učenju.

Ne mogući dijeliti crkvenih redova, jer za to nisu imali ovlaštenja, braća se iza nepune četiri godine zapute u Rim gdje ih papa Hadrijan II. svečano dočeka i želje im ispuni, a Konstantin, koji je bio obolio, stupi u grčki manastir gdje primi ime Ćiril (Κύριλλος) te nedugo iza toga ondje umre (14. veljače 869.). Metodije se tada na poziv kneza Kocelja zaputi u Panoniju, odakle se doskora opet vrati u Rim, i Hadrijan ga posveti i učini panonsko-srijemskim nadbiskupom (na stolici sv. Andronika). Ovo još više razjari njemačko svećenstvo, pa kada je Kocelj umro a Rostislav bio zbačen, uhvate ga njegovi neprijatelji (salzburški biskup Adalwin, frizinški Anno i passauski Hermanrich), izvedu ga pred sud, udare na muke, ponize i bace u tamnicu. Istom Ivan VIII., koji je naslijedio Hadrijana II., izvede Metodija iz tamnice i vrati ga natrag u Moravsku. Tada ga njegovi neprijatelji, među njima i nasljednik Rostislavov Svatopluk, još više stadoše klevetati, da širi krivovjerje, da se ne drži zapadnoga učenja (filioque) i td., tako da i papa konačno zabrani slavensku službu. Zato Metodije godine 880. po treći puta pođe u Rim gdje u pape ishodi odobrenje za svoj rad i za svoju službu. Ovo međutim ni Wichinga, sufragana Metodijeva, ni Svatopluka, glavne njegove neprijatelje, ne pomiri. Tako, neprestano u borbi sa svojom okolinom, pošavši još jednom prije smrti u Carigrad, Metodije u Moravskoj umrije (6. travnja 885.) odredivši za svoga nasljednika Gorazda, rodom Moravljanina, koji je dobro poznavao i latinsku i slavensku knjigu.

Poslije Metodijeve smrti uspije njegovim protivnicima da novi papa Stjepan V. za nadbiskupa postavi ne Gorazda, nego Wichinga, te ujedno iste godine (885.) zabrani i slavensku službu, našto Svatopluk Gorazda, Nauma, Klimenta i druge učenike Metodijeve oružjem protjera iz zemlje, i oni se većim dijelom otputiše na jug gdje ih primi bugarski knez Boris. U Češkoj tada opet zavlada latinsko bogoslužje, a slavenska se riječ — nepoznato kojega pisma ili obreda — samo tu i tamo čuva u samostanima, najdulje u Sázavi (do g. 1097.), gdje je opatom bio Prokop (†1053.), onaj isti kojemu se pripisuje ćirilski dio Reimskoga evanđelja.[3]

Ovo je u najkraćim crtama opća, historijska fabula kako je nalazimo u tzv. Panonskim legendama (Žitije Konstantina Filosofa, cit. *Ž. K.*, i Žitije Metodija, cit. *Ž. M.*). koje su do nas došle u mlađim prijepisima od kojih ni jedan nije stariji od 14. stoljeća, a po nekim se znacima zaključuje da su mogle nastati nedugo poslije Ćirilove i Metodijeve smrti (869., 885.). Od ostalih spomenika za ćirilometodsku su hipotezu osobito važni a) pismo pape Ivana VIII. iz godine 880., b) ljetopis popa Dukljanina i c) traktat crnorisca Hrabra.

1. U panonskim legendama čitamo u Ž. K. (gl. XIV.): ростиславъ бо, моравьскыи кнѧзь, богомъ оустимъ, съвѣтъ сътвори съ кнѧзи своими и с моравлѧны, посла къ царю михаилоу, глаголѧ: людемъ нашимъ поганьства сѧ штвръгшимъ и по христїанескъ сѧ законъ дръжащимъ, оучителѧ не имамъ таковаго, иже бы ны въ свои ıазыкъ истоую вѣроу христїаньскоую сказалъ, да быша и ины страны того зрѧще подобили сѧ намъ. то посли намъ, владыкω, епископа и оучителѧ таковаго. штъ васъ бо на вса страны въсегда добрыи законъ исходить. Събравъ же царь съборъ, призва коньстантина философа, и сътвори и слышати рѣчь сїю и рече: философе, вѣмь тѧ троудна соуща, но достоить тебѣ тамо ити. Сїа бо рѣчи не можеть инъ никтоже исправити, ıакоже ты. штвѣща философъ: и троуденъ сы тѣломъ и боленъ, радъ идоу тамо, аще имоуть боукви въ ıазыкъ свои.... И рече царь къ немоу: дѣдъ мои, и штьцъ мои, и инїи мнозн, искавше того не обрѣли соуть. то како азъ могоу обрѣсти? философъ же рече: то кто можеть на водѣ бесѣдоу написати? или еретичьско имѧ себѣ обрѣсти? штвѣща емоу пакы царь съ вардою, оуемъ своимъ: аще ты хощеши, то можеть богъ тебѣ дати, иже даеть вьсѣмъ, иже просѧть несоумнѣнїемъ, и штврьзаеть тлъкоущимъ. шедъ же философъ, по прьвомоу обычаю, на молитвоу сѧ наложи и съ инѣми съпоспѣшникы. въскорѣ же се емоу богъ ıави, послоушаıаи молитвы рабъ своихъ. и тогда сложи писмена и нача бесѣдоу писати еуаггельскоую: искони бѣ слово и слово бѣ оу бога, и богъ бѣ слово, и прочаıа.[4] U mlađem Žitiju Metodija ovo je mjesto kraće i plastičnije. Ondje čitamo u glavi V.: прилоучи же сѧ въ тъ дни, ростиславъ, кнѧзь словѣньскъ, съ стопълкъмь, посъласта из моравы къ цр҃ю михаилоу, г҃лıуща тако: ıако б҃жиıею м҃лтию съдрави ıесмь, и

соуть въ ны въшьли оучителе мнози крьстиıани из влахъ и из грькъ и из нѣмьць, оучаще ны различь, а мы словѣни проста чадь и не имамъ, иже бы ны наставилъ на истиноу и разоумъ съказалъ. то добрѣи влд҃ко, посъли такъ моужь, иже ны исправить вьсѧкоу правьдоу. тъгда цр҃ь михаилъ рече къ философоу костѧнтиноу: слышиши ли, философе, рѣчь сию? инъ сего да не можеть сътворити развѣ тебе. тѣ на ти дари мнози, и поимъ братъ свои игоумена мефедии, иди же. вы бо ıеста селоунѧнина, да селоунѧне вьси чисто словѣньскы бесѣдоують. тъгда не съмѧста сѧ штрещи ни б҃а, ни цр҃ѧ, по словеси с҃тго ап҃ла петра, ıакоже рече: б҃а боите сѧ, цр҃ѧ чьтѣте. нъ великоу слышавъша рѣчь, на молитвоу сѧ наложиста и съ инѣми, иже бѣахоу того же д҃ха, ıегоже и си. да тоу ıави б҃ъ философоу словѣньскы книгы. и абие оустроивъ писмена и бесѣдоу съставль, поути сѧ ıатъ моравьскаго, поимъ мефодиıа.[5] Odavle se, apstrahiramo li panegirički stil, dadu izlučiti ovi momenti: 1. Moravljani prije dolaska solunske braće nisu imali knjiga pisanih svojim jezikom, 2. Konstantin prije odlaska u Moravsku stvara azbuku za književni jezik kojim će pisati svoje prijevode i 3. počinje prevoditi prije nego što je pošao na put, dakle još u Carigradu. Koji su to bili prijevodi, ne znamo, znademo, samo za izborno (tzv. aprakos) evanđelje, na što — tj. na perikope — upućuje ono mjesto iz Žitija Konstantinova gdje se izrijekom kaže da je počeo pisati evanđelje po Ivanu (искони бѣ слово и слово бѣ оу бога, и богъ бѣ слово... Iv. I_1).

2 Konstantinovo se autorstvo potvrđuje također pismom što ga je papa Ivan VIII. u lipnju 880. uputio moravskom knezu Svatopluku, nasljedniku Rostislavovu, u kojem m. o. kaže i ovo: „Litteras denique Sclaviniscas a Constantino quondam philosopho reppertas, quibus deo laudes debite resonent, iure laudamus et in eadem lingua Christi domini nostri preconia et opera enarrentur, iubemus... nec sane fidei vel doctrine aliquid obstat sive missas in eadem Sclavinica lingua canere sive sacrum evangelium vel lectiones divinas novi et veteris testamenti bene translatas et interpretatas legere aut alia horarum officia omnia psallere...".[6] Tu se po prvi puta s najpozvanijega mjesta odobrava ne samo slavensko bogoslužje (uz ogradu da *sacrum evangelium lectionesque divinae novi et veteris testamenti* budu *bene translatae*

et interpretatae), nego i slavenska azbuka *(litterae Sclaviniscae)* što ju je sastavio Konstantin Filosof.

Autorstvo solunske braće dokazuje se posredno i nekim drugim suvremenim i mlađim latinskim spisima, pa tako na pr. u spisu Conversio Bagoariorum et Carantanorum (po KOSU iz god. 871.) u glavi XII. čitamo: „Qui (sc. archipresb. Rihpaldus) multum tempus ibi demoratus est, exercens suum potestative officium sicut illi licuit archiepiscopus suus, usque dum quidam Graecus Methodius nomine noviter inventis Sclavinis litteris linguam Latinam doctrinamque Romanam atque litteras auctorales Latinas philosophice superducens vilescere fecit",[7] a arhiđakon spljetski Toma ide još dalje pa se u svom djelu Historia Salonitana neposredno iza zaključka sinoda iz godine 1059. „ut nullus de cetero in lingua sclavonica presumeret divina misteria celebrare, nisi tantum in latina et greca, nec aliquis eiusdem lingue promovetur ad sacros (ordines)" — obara na slavensko pismo i slavensko bogoslužje riječima: „Dicebant enim, goticas literas a quodam Methodio heretico fuisse repertas, qui multa contra catholice fidei normam in eadem sclavonica lingua mentiendo conscripsit, quam ob rem divino iudicio repentina dicitur morte fuisse dampnatus".[8] Negativni odnos i jednoga i drugoga prema sv. Braći objašnjava se neprijateljstvom koje se razvilo između pristalica latinskoga bogoslužja s jedne i slavenske liturgije s druge strane. Razlozi su i opet bili u prvom redu tvarni, materijalni, jer se radilo o prostranim područjima koja su potpala — ili bi imala potpasti — pod jurisdikciju slavenskih biskupa. Spomenuli smo već ranije napadaje zbog kojih su sv. Braća morala u Rim da se opravdaju. Da je i u jednom i u drugom spisu objekat napadaja Metodije a ne Ćiril, tumači se time što Ćirila tada više nije bilo u životu, a Metodija je ne samo zapala zasluga da je učvrstio i proširio djelo svoga brata, nego je uz to postao još i nadbiskupom panonsko-srijemskim i priznatom glavom slavenske crkve i slavenskog svećenstva, što mu protivnici nikako nisu mogli oprostiti.[9] Ovo se vidi i po tome što mu je krivnja u očima protivnika s vremenom sve više rasla, pa dok mu Conversio u grijeh upisuje samo netočno prevođenje, Toma ga otvoreno zove heretikom i začetnikom posebnoga pisma, koje je u takvim rukama, naravno, opet moglo biti samo heretičko (gotsko).[10] Drugim riječima, Conversio tacite dopušta da je pismo

mogao sastaviti i Konstantin (... noviter inventis Sclavinis litteris...), Tomi, koji je za dva i po stoljeća mlađi, sastavljač je sâm Metodije.

3. U ljetopisu popa Dukljanina, koji je po Šišiću nastao negdje između 1160. i 1180. godine, nalazimo u VIII. i IX. poglavlju među ostalim također kratak i dosta površan, upravo ponašen izvadak iz Žitija Konstantinova gdje (u Kaletićevu rukopisu) m. o. čitamo slijedeće: „I tako sveti muž Kostanc naredi popove i knjigu hrvacku i istumači iz grčkoga knjigu hrvacku: istumači evanđelja i sve pistule crikvene, i tako staroga kako novoga zakona, i učini knjige s papinim dopušćenjem, i naredi misu i utvrdi zemlju u viru Isukrstovu".[11] Danas više ni najgorljiviji poštovaoci sv. Braće Konstantinu-Ćirilu ne pripisuju ovolik rad.[12] Apstrahiramo li međutim od ovakvih hiperbola i sličnih dodataka i glosa (kao što je na pr. i ona o „hrvackoj" knjizi, mjesto koje stariji Lucijev tekst imade ispravnije — i starije — „littera lingua sclavonica", a Marulićev „lingua slava"), navedeno je mjesto ipak dosta važno, jer se odatle zaključuje da je Žitije Konstantina Filosofa bilo Hrvatima poznato i u 12. stoljeću, i da se i tada u njemu osobito isticalo Konstantinovo autorstvo slavenske azbuke i slavenskih prijevoda crkvenih knjiga.

4. Napokon, na tezi o Konstantinovu autorstvu slavenskoga alfabeta izgrađen je i cijeli traktat crnorisca Hrabra (sastavljen u istočnoj Bugarskoj, vjerojatno još u toku 10. stoljeća),[13] koji počinje poznatim riječima: прѣжде оубѡ словѣне не имѣхѫ книгъ, нѫ чрътами и рѣзами чьтѣхѫ и гатаахѫ, погани сѫще. кръстивше же сѧ, рим'скими и гръчьскыми писмены нѫждаахѫ сѧ (писати) словѣн'скоу рѣчь безь оустроениа. нѫ како можеть сѧ писати добрѣ гръчьскыми писмены. бъ, или живѡтъ, или ѕѣлѡ, или цр̆ковь, или чаание, или ширѡта, или ꙗдь, или ѫдоу, или юность, или ѫзыкъ и инаа подобнаа симь? и тако бѣшѧ многа лѣта. по том же чл̃колюбецъ бъ, строѧи вьсѣ и не ѡставлѣѩ чл̃ча рода безь разоума, нѫ вьсѧ къ разоумоу приводѧ и сп̃сению, помиловавь родъ словѣн'скыи. посла имь ст̃го кѡстантина философа, нарицаемаго кирила, мѫжа праведна и истинна. и сътвори имъ .л҃. писмена и осмь, ѡва оубѡ по чиноу гръчьскыхь писменъ, ѡва же по словѣн'стѣи рѣчи.[14] A nešto bliže kraju zabilježeno je i vrijeme kada se to imalo dogoditi: Ꙗще бо въпросиши книгъчиѩ гръчьскыѩ гл̃ѩ. кто

вы єсть писмена створилъ, или книгы прѣложилъ, или вь коє врѣмѧ, то рѣдь'цїи ѿ нихъ вѣдѧть. Аще ли въпросиши словѣн'скыѧ боукарѧ глѧ. кто вы писмена створилъ єсть, или книгы прѣложилъ, то вьси вѣдѧть. и ѿвѣщавше, рекѫть. стыи кѡстантинъ философъ, нарицаемыи кирълъ. тъ намь писмена створи и книгы прѣложи. и меѳодиє братъ єго. и аще въпросиши, въ коє врѣмѧ, то вѣдѧть и рекѫть, ꙗко въ врѣмена михаила црѣ гръчьскаго, и бориса кнѧѕа блъгар'скаго, и растица кнѧѕа моравьска, и коцелѣ кнѧѕа блатен'ска. въ лѣта же ѿ създаниа всего мира ҂ѕтѯг (= 6363).[15] Ovo bi, prema carigradskom računanju (-5508),[16] značilo da se Konstantin dao na sastavljanje slavenske azbuke i pisanje prijevoda već 855. godine, dok se prema aleksandrinskom računanju (-5500) dobiva godina 863. Jednako prof. Zlatarski na osnovi jednog mlađeg bugarskog rukopisa, gdje je dvaput zabilježena godina 6370, dolazi bugarskim računanjem do god. 862.[17]

Prema tome i Panonske legende i s njima Dukljanin, i Ivan VIII. i Hrabar slažu se u tome da je Konstantin-Ćiril sastavio slavenski alfabet i bio začetnikom slavenske književnosti, samo nitko od njih nažalost ne kaže koji je to bio alfabet i koja je to bila književnost, *glagoljska* ili *ćirilska*.[18] Time su ostale neriješene ruke različnim shvaćanjima, i na tom se području u modernoj slavistici vodi borba koja je stara toliko koliko je stara i slavistička nauka.

Dva pisma

Koje je pismo starije, ćirilica ili glagoljica, i koje je sastavio Konstantin Filosof, ćirilicu ili glagoljicu, ova se pitanja kao crvena nit provlače kroz sve hipoteze o kojima će ovdje biti govor, pa ćemo im radije odmah posvetiti nekoliko riječi.

Spomenici nam sámi na to ne daju određena odgovora, jer se u njima obično spominje samo jedno pismo i to tako kao da drugoga i nema, ili da ga bar u njihovo vrijeme i na njihovu području nije bilo, pa se nije osjećala ni potreba da se potanje označava ili opisuje. Tako je u gornjim citatima, a tako je i u drugim spomenicima u kojima je govor o slavenskom pismu. Očekivalo bi se stoga da će možda biti bolje s paleografijom i epigrafijom: ako su glagoljski zapisi i natpisi stariji od ćirilskih, bit će da je i glagoljica starija od ćirilice, i obrnuto,

kad bi se pokazalo da su ćirilske potvrde vremenski starije od glagoljskih, moglo bi se pomišljati na to da je ćirilica starija od glagoljice. Međutim, kao za inat, i jedna i druga javljaju se i u epigrafiji i u starijim spomenicima gotovo u isto vrijeme: najstarijim glagoljskim zapisom smatrao se još donedavna glagoljski potpis na nekoj grčkoj ispravi Iverskoga manastira (Atos), a najstarijim ćirilskim spomenikom nadgrobna ploča cara Samuila nađena u Sv. Germanu nedaleko Prespanskoga jezera. Prvi je iz godine 982., a drugi iz 993., dakle razlika vrlo malena, a osim toga je obzirom na nevelik broj spomenika iz onoga doba mogla biti i sasvim slučajna. U posljednje vrijeme otkriveni su dosad najstariji zapisi slavenske epigrafije na Simeunovu hramu u Preslavi, no i tu uz glagoljski fragmenat dolazi i ćirilski natpis, tako da nam ni ovaj spomenik o prioritetu jednoga od ovih dvaju pisama ne kazuje ništa. U Genadijevoj bibliji zabilježen je doduše (sredinom XI. stoljeća) zapis Upyra Ljihoga „слава тебѣ. господи, ꙗко сподоби мѧ написати книгъı си ис коуриловицѣ кнıазоу володимироу новѣгородѣ кнѧжащю",[19] što bi moglo značiti da se u ono doba „kurilovicom" zvala današnja glagoljica (WEINGART, JAGIĆ), kada se ta riječ ne bi jednako mogla odnositi i na ćirilicu, kojom je mogao biti napisan izvorni tekst pa onda prepisan u glagoljicu i iz ove opet prenesen u ćirilicu.[20] Ovako se i za traktat crnorisca Hrabra kako ga nalazimo u rukopisu Moskovske duhovne akademije drži da je prvotno bio pisan ćirilicom pa onda prepisan glagoljicom i iz glagoljice opet prenesen u ćirilicu (JAGIĆ to dokazuje bilježenjem godine ҂ѕтѯг = 6363, što je u glagoljici, gdje nema slova koje bi odgovaralo ćirilskom ѯ, dalo ѡѡъ, a to je opet u spomenutom mlađem ćirilskom prijepisu dalo ҂ѕтг = 6303).[21]

Kada, dakle, izravnim putem nije bilo moguće doći do konačnoga rezultata, trebalo je pronaći druge kriterije koji će dopustiti makar približno rješenje. Prirodno je da je tu moglo doći do oprečnih sudova, kojima je osim toga često bilo razlogom i nedovoljno ili bar nedovoljno točno poznavanje najstarijih spomenika, tako da su se ovdje razvile tri struje, pa su jedni, bar u početku, davali prvenstvo ćirilici (DOBROVSKÝ, DURYCH, BUDILOVIČ, SOBOLJEVSKIJ i dr.), drugi — glagoljici (DOBNER, MIKLOŠIĆ, RAČKI, JAGIĆ, VAJS i dr.), a treći se opet nisu mogli pravo odlučiti ni za jedno ni za drugo (np.

KARSKIJ). Ipak, danas se — ponajviše zaslugom Jagićevom i Vajsovom — prvenstvo glagoljice smatra u tolikoj mjeri utvrđenim, da se na tome jamačno ništa više ne će promijeniti. Dokazi što ih oni navode proizlaze iz književne cjeline i iz jezičnih i paleografskih osobina glag. spomenika.

Jezik glagoljskih spomenika sačuvao je u nekim oblicima veću starinu od ćirilskih, tako na pr. u gen. i dat. sg. složenih pridjeva u glagoljskim izvorima dolaze i nestegnuti oblici (na -ѥго, -ѹемоѹ), dok je u ćirilskima sasvim prevladalo mlađe, kontrahirano -ааго, -ѹѹмоѹ, odn. -аго, -ѹмоѹ. Jednako u 2. 3. du. i 2. pl. impf. u glagoljskim spomenicima dolazi starije -шета, -шете, -шете, dok na pr. Savina knjiga imade samo mlađe -ста, -сте, -сте. Tako je i s aoristom: asigmatski i kraći sigmatski oblici javljaju se u glagoljskim spomenicima dosta često, u ćirilskima su rjeđa pojava, dok obrnuto, u ćirilskim spomenicima češće susrećemo mlađi sigmatski aorist (na -охъ), kojega po mišljenju nekih slavista u prvo doba slavenske književnosti uopće nije bilo (KULJBAKIN), a ne nalazimo ga ni u nekim starijim glagoljskim spomenicima.

Od *paleografskih* osobina kojima se utvrđuje primat glagoljice valja istaknuti: *1)* brojnu vrijednost azbučnog niza, po kojoj je glagoljica izvornija i dosljednija od ćirilice. Ona je brojeve u cijelosti prilagodila svojoj azbuci, dok se ćirilica ropski oslanja o grčki alfabet preuzimajući odanle i neka slova koja su slavenskom pismu bila suvišna (na pr. ѯ, ѱ, ѳ); *2)* dopune uzete iz glagoljice za slova i glasove kojih nije bilo u suvremenom grčkom jeziku, pa se nisu odanle mogla prenijeti u ćirilicu (ispor. na pr. ш, щ, ч, ц i dr.); *3)* palimpseste, kojima je u nekoliko slučajeva utvrđeno da se ista pergamena upotrebljavala najprije za glagoljske, pa kasnije za ćirilske tekstove (isp. Bojansko evanđelje i dr. fragm., a i u Asemanovu evanđelistaru dolaze mjesta gdje je ćirilicom zamijenjena starija glagoljica). Jednako se prema pojedinačnim glagoljskim slovima ili glagoljicom pisanim izrazima za neke ćirilske tekstove moglo neposredno ustanoviti da su prepisani iz starijih glagoljskih matica (tako Eugenijev psaltir, Ohridski apostol i dr.).

Utvrdivši ovako prioritet glagoljice riješili su pristalice ćirilometodske hipoteze — za sebe — također vrlo važno pitanje, k o j e je pismo sastavio Konstantin Filosof, glagoljicu ili ćirilicu. Pritom

su — polazeći od podataka što smo ih gore naveli — otprilike ovako zaključivali: 1. spomenicima je utvrđeno da je Konstantin (Ćiril) za potrebe moravske crkve sastavio posebnu azbuku. 2. u spomenicima se ne spominje nikakva druga slavenska azbuka, pa je Konstantinova očito bila prva, pa prema tome i najstarija, a to je 3. mogla biti samo glagoljica. Ovakvo tumačenje, kolikogod se činilo i prirodno i logično, nametalo je pristalicama ćirilometodske hipoteze od samoga početka jednu dosta tešku dužnost, a ta je bila — da to i paleografski dokažu. Jer ako je Konstantin — Ćiril sastavio glagoljicu, mogao ju je sastaviti samo na osnovi alfabeta koji mu je bio dobro poznat, a to je za učenika Fotijeva svakako bilo u prvom redu grčko pismo IX. stoljeća, i zato je samo ono moglo dati osnovne elemente za novu azbuku, koja se tek eventualno — prema potrebama slavenskih jezika — mogla nadopunjati slovima ostalih alfabeta koji su Konstantinu Filosofu u ono doba mogli biti poznati. Ovako je, poslije različnih peripetija i dopuna — jer spomenuta dužnost nije bila ni najmanje ugodna — nastala tzv. grčka hipoteza o postanku glagoljice, koja je uza sve nedostatke i izmjene (VONDRÁK, VAJS) i danas u nauci mjerodavna, i po njoj se — kao što je poznato — glagoljska slova izvode iz grčkih minuskula IX. stoljeća.

Drugo je pitanje, koje se odmah u vezi s time postavljalo, bilo pitanje ćirilice: Ako je Konstantin stvorio glagoljicu, tko je sastavio ćirilicu? U najstarijim zapisima javlja se ćirilica gotovo u isto vrijeme kada i glagoljica, a potanjim se proučavanjem došlo do zaključka da se u doba Simeuna Velikoga (893—927.) na njoj osnivala književna djelatnost tzv. preslavske škole,[22] što znači da je početkom desetoga stoljeća bila u istočnoj Bugarskoj vrlo raširena. Tko je dakle sastavio to pismo, i kada ga je sastavio? Na pitanje k a k o je sastavljeno nije se ni tražio odgovor, jer je i laik mogao vidjeti da se ćirilica u svemu pridržava grčke uncijale IX. stoljeća. Radilo se samo o tome, tko ju je prvi prilagodio slavenskim potrebama i nadopunio slovima kojih u grčkom sustavu nije bilo, i kada se to dogodilo.

Hronološki mogao je ćirilicu sastaviti samo netko, tko je živio u doba što smo ga gore spomenuli, ili u doba koje je ovome prethodilo, i to vjerojatno negdje u Bugarskoj, odakle je krajem

gdje udara temelje bogatoj ruskoj književnosti XI. stoljeća. A t k o ju je sastavio? — U tome se ni pristalice ćirilometodske hipoteze ne mogu složiti, pa dok jedni pomišljaju na samoga cara Simeuna, drugi se pozivaju na inače dosta nepouzdanu grčku legendu o Klimentu Ohridskom, u kojoj se ovome pripisuje da je izmislio neka nova pismena, prikladnija od onih što ih je obreo Konstantin-Ćiril (ἐσοφίσατο δε καὶ χαρακτῆρας ἑτέρους γραμμάτων πρὸς το σαφέστερον ἢ οὓς ἐξεῦρεν ὁ σοφὸς κύριλλος),[23] pa odatle izvode da je ćirilicu sastavio sv. Kliment. Međutim, ogledaju li se te riječi kritički, vidjet ćemo da je takvo izvođenje pretjerano, jer one ne moraju značiti da je autor Klimentu želio pripisati stvaranje jedne nove azbuke, već su se mogle odnositi i na puko popravljanje (πρὸς το σαφέστερον) Ćirilove slavenske azbuke. Na ovo upućuje i crnorizac Hrabar kada kaže da se Konstantinova pismena пострадаѫть и єще, a Hrabar bi po mišljenju sviju imao biti suvremenik Klimentov i Simeunov, ako ne i sam Simeun (ZLATARSKI) ili Kliment (SNOPEK) ili njegov drug i nasljednik Naum (WEINGART). Današnje svoje ime imala bi ćirilica (ćirilovica) da zahvali ne Konstantinu Filosofu, bratu Metodijevu, nego Konstantinu Prezviteru, koji ju je krajem IX. stoljeća reformirao i popravio (ILJINSKIJ).[24]

Pristalice ćirilometodske hipoteze tumače širenje glagoljice i ćirilice tako, da su učenici Metodijevi glagoljicu prenijeli na jug među Hrvate i Bugare, a ćirilica se opet obrnutim smjerom iz Bugarske i Makedonije prenosila na sjever i na zapad, dok pristalice drugih hipoteza vide u Konstantinu-Ćirilu obretnika ćirilice, koja je iz moravsko-panonskoga područja, gdje ju je krajem IX. stoljeća zatrlo njemačko svećenstvo, prenesena na jug i na istok, dok je, obrnuto, glagoljica na mahove i prije XI. (Sázava) i XIV. stoljeća (Na Slovanech) mogla s juga doprijeti na sjever sve do češko-moravskoga područja, pa i dalje od njega. Na ovakvim suprotnostima izgrađen je s vremenom cijeli niz hipotetskih varijacija koje se često samo kojim sporednim elementom udaljuju od ortodoksnog ćirilometodskog učenja pa ih stoga ne ćemo ovdje spominjati, već ćemo radije ogledati hipoteze koje su nikle kod nas na jugu, a razlikuju se od ćirilometodske i u osnovnim stvarima. Među njima su najvažnije dvije, hipoteza o jeronimskom podrijetlu glagoljice i migraciona hipoteza.

Jeronimska hipoteza

Kod jeronimske hipoteze u općem smislu valja razlikovati dvije koncepcije, jednu užu, koja u osobi sv. Jeronima vidi začetnika i propagatora glagoljice među južnim Slavenima (ŠEGVIĆ), i drugu širu, koja se ne veže osobno uz samoga Jeronima nego se zadovoljava time da na osnovi jeronimske tradicije među Hrvatima sa manje ili više historijske spreme dokazuje da je glagoljica starija od sv. Braće, koji su joj u najboljem slučaju mogli biti nastavljači (BOGUSLAWSKI, POPARIĆ), no nipošto sastavljači. Ovu drugu koncepciju mogli bismo prema tome — za razliku od prve — zvati prekirilovskom u širem smislu, i njome se ovdje ne ćemo baviti.

Historijski se ime sv. Jeronima po prvi puta dovodi u vezu s glagoljicom godine 1248., kada Inocentije IV. u svojem reskriptu senjskom biskupu Filipu izrijekom kaže: „Porrecta nobis tua petitio continebat, quod in Sclavonia est littera specialis, quam illius terre clerici se habere a beato Jeronimo asserentes, eam observabant in divinis officiis celebrandis".[25] Prije toga nigdje u spomenicima nema ni traga tome da bi sv. Jeronim bio sastavio neko pismo za Slavene, a od njegove je smrti (god. 420.) do Inocentija IV. ipak bilo proteklo više nego osam stotina godina. Tzv. jeronimska tradicija, koja se među glagoljašima održala sve do devetnaestoga stoljeća i na koju se pozivaju pristalice i jedne i druge koncepcije, nastala je zacijelo tek krajem jedanaestoga ili tijekom dvanaestoga stoljeća, a sasvim je sigurno da je sredinom jedanaestoga stoljeća još nije bilo. Karakteristično je naime da Toma, koji je inače dobro informiran o svemu što se raspravljalo na spljetskom sinodu, ni jednom riječju ne spominje da bi se glagoljaši pozivali na sv. Jeronima kao začetnika svoga pisma, već samo oštro — i to na nekoliko mjesta — ističe heretičko podrijetlo slavenske azbuke, ne iznoseći međutim protiv slavenskoga bogoslužja u Dalmaciji i Hrvatskom Primorju nikakvih ozbiljnijih dogmatskih prigovora. Uzmemo li, dakle, da je jeronimska tradicija nastala istom poslije spomenutoga sinoda, postavlja se pitanje, što je moglo potaknuti hrvatske glagoljaše da u sv. Jeronimu potraže zaštitnika i začetnika svoga pisma. Odgovor na to pitanje po mojem mišljenju, i po mišljenju drugih, valja tražiti u reakciji na napadaje latinskoga svećenstva: uvjereni u pravovjernost svojih knjiga i

starinu svoga pisma glagoljaši su, u želji da svojem bogoslužju i svojoj azbuci pribave veći autoritet, stali početke svoje liturgije i svoje pismenosti vezati uz ime sv. Jeronima, koji je rodom bio Stridonjanin, a osim toga je kao prevodilac Vulgate u katoličkoj crkvi oduvijek uživao velik ugled. Kako je spomenuto, među hrvatskim se svećenstvom jeronimska tradicija održala sve do devetnaestoga stoljeća. U nauci pobijali su je već ASSEMANI, GRUBIŠIĆ, DOBROVSKÝ i drugi, i danas se to pitanje kao hipoteza uopće više ne postavlja. Na tome nisu ništa izmijenila ni nekritička Šegvićeva nastojanja da se glagoljica dovede u vezu s Etikovom Kosmografijom (IV. stolj.).[26]

Migraciona hipoteza

U novije doba pojavila se kod nas hipoteza koja bi se mogla nazvati migracionom, jer početke glagoljske književnosti veže uz doba velikih seoba, te joj osnovicu nazrijeva u odnosima koji su među Slavenima i balkanskim Gotima mogli vladati u VI. stoljeću. Za razliku od ostalih ona bi se mogla nazvati i paleografskom, jer dok druge polaze od historijskih premisa kojima tek naknadno nastoje prilagoditi paleografska izvođenja, ova je nastala na paleografskoj osnovi kao reakcija na neuspjele pokušaje da se glagoljska slova protumače iz grčkoga minuskularnoga pisma. Prema tome prvotna su ovdje paleografska istraživanja, a historijske se premise uzimlju na drugom mjestu, tek toliko da se vidi je li ovakva koncepcija historijski uopće bila moguća. U tome je ta hipoteza, uzmu li se u obzir paleografske teškoće na koje su drugi nailazili, možda nešto konkretnija od ostalih.[27]

Suvremeni pristalice grčke hipoteze prisiljeni su na pr. da gotovo trećinu glagoljskih slova izvode iz različnih egzoličnih pisama (hebrejskoga, samaritanskoga, koptskoga i sl.), pa da uza sve to petinu cijele azbuke ne mogu nikako protumačiti (VAJS), dok se ovom hipotezom uz manje modifikacije gotovo sva glagoljska slova izvode iz goto-runskoga pisma kojim se nekoć i u našim zemljama pisalo. Historijski trebalo je dakle samo dokazati, je li takva uža gotoslavenska veza u prošlosti bila moguća, i ako je bila, kada je to moglo biti. Podaci što nam ih pruža opća povijest (PROKOPIJE, JORNAND) i arheologija (Breza) kazuju da je to bilo u VI. stoljeću, dakle u doba velikih seoba, kada su Slaveni ovdje na Balkanskom Poluotoku zatekli ostatke

arijanskih Gota, od kojih su zajedno s Arijevom naukom mogli primiti i početke svoje pismenosti.[28] Ovako se na jedan suvisli način objašnjava i sinonimika naziva Got: Slaven u ljetopisu popa Dukljanina i u Tominoj Solinskoj povijesti, gdje je u gl. VII. osobito plastično prikazan proces pretapanja i nestajanja spomenutih gotskih ostataka u bujici onih koji su došli „sa sjevera" („Permixti ergo sunt populi isti et facti sunt genus una, vita moribusque consimiles, unius loquele. Ceperunt autem habere proprios duces. Et quamvis pravi essent et feroces, tamen christiani erant, sed rudes valde. Ariana etiam erant tabe respersi. Gothi a pluribus dicebantur, et nichilominus Sclavi, secundum proprietatem nominis eorum, qui de Polonia seu Bohemia venerant").[28]

Uzme li se u obzir vrlo mali broj gotskih spomenika koji su do nas došli, zatim njihova hronologija i lokalizacija, pa još uvijek neriješeno pitanje balkanogotskoga govora i mlađih balkanogotskih spomenika, i napokon pitanje različnih gotizama u slavenskim spomenicima iz prvoga doba, koji i pored dosadašnjih radova (LOEWE, KIPARSKY, STENDER-PETERSEN) nisu dovoljno osvijetljeni, može se reći da je migraciona hipoteza u današnjem svojem obliku ugl. jedna smiona kombinacija, jedan poticaj da se revidira ćirilometodsko učenje i ujedno pokušaj, koji će tek buduća objektivna istraživanja moći pravilno ocijeniti.

Jezik i njegovo današnje ime

U pitanju jezika kojim su pisani najstariji spomenici slavenske pismenosti također nije bilo sloge. Problem je ovdje bio u tome, jesu li oni bili pisani jezikom onih kojima su u prvi čas bili namijenjeni, dakle jednim moravskim ili moravsko-panonskim narječjem, ili su bili pisani jezikom svojih sastavljača, dakle jednim južnomakedonskim govorom iz bliže ili dalje okolice Soluna. Naravno da se taj problem postavljao samo za pristalice ćirilometodske hipoteze, dok je za pristalice jeronimske i migracione hipoteze ovo pitanje bilo riješeno već time, što se ni jedni ni drugi za prvo doba ne udaljuju sa Balkanskoga Poluotoka. Kako je međutim ćirilometodska hipoteza u slavističkoj nauci postala credo u koji se ne dira, potrebno je znati kako se to pitanje u njezinu okviru rješavalo.

KOPITAR i MIKLOŠIĆ, obojica Slovenci, zastupali su mišljenje da je polaznom točkom i jezgrom najstarije slavenske književnosti bilo jedno panonsko-slovensko narječje kojim se govorilo negdje oko Blatnoga Jezera. Dokaze za ovo svoje mišljenje nalazili su u leksičkom blagu, koje sadrži dosta zapadnoslavenskih crta, a kod glasovnih divergencija (шт, жд mj. slov. č, j; izgovor glasa ѣ, zatim ѕ i, napokon, nazali, koji se i danas gdjegdje u Makedoniji govore i td.) pozivali su se na slavenske pozajmljenice u susjednom madžarskom jeziku, i one su imale dokazivati da je tih osobina u IX. stoljeću moglo biti i u panonsko-slovenskim narječjima. Ovakovu tumačenju protivili su se drugi slaviste, među njima i DOBROVSKÝ, a do kraja su ga pobili JAGIĆ i OBLAK postavivši nasuprot ovom panonsko-slovenskom učenju svoju makedonsku teoriju, prema kojoj u jezgri najstarijih slavenskih rukopisa treba gledati odraz jednog južnomakedonskog govora iz druge polovine devetoga stoljeća. Detaljnom analizom uspjelo je njima i njihovim sljedbenicima u svemu pobiti panoniste, pa i u pitanju pozajmljenica, koje su u madžarski jezik mogle doći i od Bugara, s kojima su Madžari nekoć u susjedstvu živjeli, a različni izrazi zapadnoga podrijetla mogli su se zateći i u Moravskoj pa ondje ući u crkvenu terminologiju. Napokon, u prilog je makedonskoj teoriji bilo i to, što je Konstantin prema Žitijima počeo prevoditi crkvene knjige još u Carigradu, dakle p r i j e svoga puta u Moravsku, tako da mu govor Moravljana tada nije mogao biti dovoljno poznat, a konačno, sve da ga je i upoznao i njime pisao, bio bi to opet samo govor *Moravljana*, a nipošto panonsko-blatanskih Slavena, među koje je Metodije došao istom p o s l i j e smrti Konstantinove (Ćirilove). Prema tome panonska se teorija u svom prvotnom obliku ne bi održala ni da su KOPITARU i MIKLOŠIĆU uspjeli pojedinačni jezični dokazi, koji su međutim također odbačeni, pa se danas u tom pitanju JAGIĆEVO mišljenje smatra konačnim i odlučnim.

Koji je to bio makedonski dijalekat, koji je poslužio osnovom i polaznom točkom spomenutom književnom stvaranju, teško je danas i sa ćirilometodskog stajališta reći. Kroz ovo tisuću i više godina ni dijalekti nisu razvojno ostali ondje gdje su bili u IX. stoljeću, a osim toga i sami spomenici, koji za sobom imadu dulju književnu tradiciju, pružaju dosta nejednoliku sliku, pa DIELS — koji je također pristalica ćirilometodske hipoteze — za najstariji

slavenski književni jezik navodi tri različite domaje: prvu — ćirilometodsku — jamačno negdje oko Soluna u južnoj Makedoniji, drugu — za života i rada sv. Braće — u Moravskoj i Panoniji, gdje je moglo doći do stanovitih utjecaja zapadne crkve i zapadnoga jezičnoga kruga, i treću — u zapadnoj Makedoniji i Bugarskoj, kuda su se neposredni učenici sv. Braće sklonili poslije progona iz moravskih i panonskih zemalja. Svi ti i mnogi drugi faktori stvorili su duljim razvojem zajednički skup književno-jezičnih normi koje se više ne dadu identificirati ni s jednim točno određenim suvremenim narječjem ili dijalektom. Jedino, što se iz cijele te kontroverze dalo utvrditi jest to, da je tom književnom jeziku osnovom bio jedan južnoslavenski dijalekat koji je uz nazale i poluglase imao i шт, i жд, i ѕ, koji su se do danas održali u južnoj Makedoniji, a opseg im je nekoć bio znatno širi nego što je sada. Drugim riječima, nesumnjivo je utvrđeno samo to, da je osnovom najstarijoj slavenskoj književnosti bilo *jedno južnoslavensko narječje srodno nekim makedonskim govorima.*

Pod ruku s različnim shvaćanjima o postanku i opsegu toga jezika mijenjalo mu se i ime. U Žitiju Konstantinovu nalazimo samo opći atribut словѣньскъ (ispor. кънигꙑ словѣньскꙑꙗ), jednako u Ž. M. (да тоу ѥси богъ философоу словѣньскꙑ кънигꙑ), u grčkom životopisu sv. Klimenta (τὰ σθλοβενικὰ γράμματα) i u buli pape Ivana VIII. (: lingua sclavinica, sclavinisca, sclavina; ispor. i Conversio Bagoariorum et Carantanorum: „noviter inventis sclavinis litteris"), a to je u ono vrijeme bio zajednički naziv za svaki slavenski govor. MIKLOŠIĆ i pristalice panonske teorije zvali su ga starim slovenskim ili *staroslovenskim* (lingua palaeoslovenica), FORTUNATOV i ostali ruski slaviste zovu ga *staroslavenskim* (старославянский язык), *crkvenoslavenskim* (церковнославянский язык) ili *starim crkvenoslavenskim*, *starocrkvenoslavenskim jezikom* (древный церковнославянский язык, древнецерковнославянский язык), a LESKIEN ga uz „*starocrkvenoslavenski*" zove i *starobugarskim* (altkirchenslavisch, altbulgarisch). Ostali se obično povode za jednim od ovih naziva, i danas je najčešći *starocrkvenoslavenski* (vieux slave d' église) uz *staroslavenski* (vieux slave), no neki upotrebljavaju i jedan i drugi dajući pritom — kao što to čini na pr. KULJBAKIN — prvome značenje ćirilometodsko, a drugome mlađe značenje pisanoga jezika koji nam se sačuvao u najstarijim spomenicima X. i XI. stoljeća.

Kod nas se najčešće upotrebljava naziv *staroslavenski* (старословенски, kod Hrvata također *staroslovjenski*, za razliku od Slovenac, *slovenski*),[29] ma da tomu nema opravdanja, jer ako je današnji hrvatski, ruski ili češki jezik postao evolucijom iz starohrvatskog, staroruskog, staročeškog, moralo bi to, dosljedno, vrijediti i za odnos *slavenski* — *staroslavenski*, a to bi opet bio historijski apsurd, jer se nikakav zajednički, opći slavenski jezik nije razvio niti se mogao razviti iz ovoga književnoga jezika, nego je historijski razvoj tekao obrnuto, tako da se o n, taj *staroslavenski* jezik razvio iz jednoga južnoslavenskog dijalekta a da se sâm nije ni održao ni pretopio u koji drugi jezik, koji bi se iz njega bio razvio. Jedino, što ga je i tada vezalo s ostalim slavenskim jezicima bilo je vrlo usko srodstvo, koje na onom razvojnom stupnju još nije bilo dovelo do širokih diferencijacija iz kojih će se redom razviti savremeni slavenski književni jezici. Bit će stoga najbolje, budemo li i mi taj jezik zvali *starocrkvenoslavenskim* (kratica *scsl.*), jer se on 1) u punom obliku sačuvao samo u spomenicima namijenjenima crkvi i bogoslužju i 2) jer su se iz njega razvile mlađe recenzije koje zovemo „crkvenoslavenskim" jezicima, tako da se scsl. zaista može smatrati njihovim ocem i pretečom.

Izvori

Scsl. se gramatika osniva na ograničenom broju (kanonu) crkvenih spisa u kojima je scsl. jezik onakav, kako se upotrebljavao krajem X. i početkom XI. stoljeća, sačuvan relativno čist. Takvih tekstova nema mnogo: to su četiri evanđelja, jedan psaltir, jedan euhologij, jedan pasional, jedna oveća zbirka mineja i homilija (života svetaca s posebnim komentarom) i veći broj sitnijih fragmenata, među kojima posebno mjesto zauzimlju Kijevski listići, jedno zato što sadrže prve tragove češkomoravske redakcije, a drugo zato što nam se u njima sačuvao odlomak misala po obredu zapadne (rimske) crkve. Jezično svi ti spomenici, ne isključujući ni matice Kijevskih listića, pripadaju južnom području vežući se nekim svojim osobinama uz zapadni (hrvatski) ili istočni (makedonsko-bugarski) jezični krug. Ni jedan nije datiran, i njihov se hronološki red tek približno mogao ustanoviti na osnovi stručnog jezičnog i paleografskog studija. Po pismu jedni pripadaju glagoljskoj a drugi ćirilskoj književnosti. Ćirilski

su spomenici mlađi od glagoljskih, i za neke je uspjelo dokazati da su prepisani iz starijih glagoljskih matica.

G l a g o l j i c o m su pisani:

1. K i j e v s k i l i s t i ć i (kratica *Ki*), 7 listova male pergamene, odlomak misala (sakramentara) po obredu zapadne crkve. Nađeni su u Jerusolimu (arhim. ANTONIN) i po prvi puta objavljeni u Kijevu (I. I. SREZNJEVSKIJ god. 1874. na III. arheol. kongresu) te pripadaju tamošnjoj Akademiji nauka. Izdavani su nekoliko puta, posljednje je i ujedno najbolje izdanje P. C. MOHLBERGA, Il messale glagolitico di Kiew (sec. IX.) ed il suo prototipo Romano del sec. VI.—VII. (Roma 1928.).

Prvu je stranu prvoga lista (Rim. XIII, 11 — XIV, 3 i molitva Mar.) pisala mlađa ruka, i to negdje krajem XI. ili početkom XII. stoljeća, dok ostali dio potječe vjerojatno iz sredine ili druge polovine X. stoljeća te se odlikuje češkom zamjenom *c*, *z* za scsl. шт, жд (od prasl. **tj*, **dj*, **ktj*: ⱂⱃⰹⰵⰿⰾⱙⱌⰵ = пріємлѭце $3a_{12}$, mj. пріємлѭште, ⱂⱁⰴⰰⰸⱐ = подазь $1b_5$, mj. подаждь, ⱂⱁⰿⱁⱌⱐ = помоць $6b_{15}$, mj. помошть i dr.). Odatle su jedni zaključivali da su *Ki* prepisani iz južnoslavenske matice u Češkoj, ili za Čehe, ili da ih je prepisao Čeh (DIELS), dok su drugi mišljenja da im je pramatica bila moravska i da je odanle prenesena na jug među hrvatske glagoljaše (WEINGART), a treći opet u jeziku *Ki* nazrijevaju nekakav poseban prijelazni dijalekat (VONDRÁK). Najvjerojatnije bit će mišljenje DIELSOVO (Aksl. Gramm. I, 12).

2. Z o g r a f s k o e v a n đ e l j e (*Zo*), 303 pergam. lista, sadrži cijelo četvoroevanđelje (*tetr*, lat. Taetraevangelium Zographense, Codex Zographensis), a zove se tako po tome što je nekoć pripadalo bugarskom manastiru Zografu na Atosu gdje ga je 1843. našao Antun Mihanović. Kasnije, godine 1860., darovali su ga zografski kaluđeri ruskom caru Aleksandru II., pa danas pripada Javnoj biblioteci u Lenjingradu. Djelo nije potpuno, a neke je praznine popunila mlađa ruka. Na kraju je ćirilicom dodan sinaksar (pregled crkv. godine s kratkim životima svetaca, na 16 strana).

WEINGART ga meće u X. stoljeće, no bit će da nije starije od početka XI. stoljeća. U poredbi s Mar. evanđeljem odlikuje se većom starinom u području glasova, manjom u morfologiji i rječniku. Izdao ga je 1879. JAGIĆ (Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus).

3. Marijinsko evanđelje (*Ma*), 172 + 2 pergam. lista, sadrži također cijelo četvoroevanđelje (tetr, Codex Marianus), a našao ga je u manastiru sv. Marije na Atosu ruski slavista V. GRIGOROVIČ i ponio sa sobom u Rusiju, gdje je poslije njegove smrti pripalo biblioteci Rumjancevskoga muzeja, a odatle je došlo u Lenjinovu javnu biblioteku u Moskvi. GRIGOROVIČ je imao samo 172 lista, dok je 2 lista A. MIHANOVIĆ bio poslao MIKLOŠIČU i ti se danas nalaze u Narodnoj biblioteci u Beču. U poredbi sa *Zo* očuvalo je *Ma* starije osobine u morfologiji i leksikonu, dok je među glasovima dosta mlađih crta (ispor. ж : оу : ⰴⱘⰱⱁⱙ = дѫбоѭ L. $8,_{43}$ mj. дѫбою; ⰾⱘⰱⱐⰲⱐ = лѫбьвь I. $5,_{42}$; о : а — ⱄⰵⰳⰰ ⱃⰰⰴⰹ = сєга ради mj. сєго ради Mk. $6,_{14}$ i sl.). Prepisan je nekako u isto doba kada i *Zo*, a izdao ga je s iscrpnim rječnikom i stručno prikazao V. JAGIĆ (Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae Codex Marianus glagoliticus, St. Ptbg. 1883.).

4. Asemanovo evanđelje (*As*), 158 pergam. listova, spada u skupinu tzv. aprakos-evanđelja ili evanđelistara (izbornih evanđelja) te sadrži samo perikope (= dijelove koji se u crkvi čitaju), kojima je na kraju dodan menologij (kalendarij) gdje se spominju Demetrije, Teodor, Kliment († 916.) i druga imena makedonskih svetaca, pa se odatle zaključivalo da je *As* napisano na makedonsko-bugarskom području. Zove se *As* po Assemaniju, stricu i nećaku, od kojih je prvi rukopis kupio (1736. u Jerusolimu) a drugi ga ostavio Vatikanskoj knjižnici u Rimu gdje se i danas čuva. Prvi je o njemu pisao M. Karaman u djelu Identitá della lingua letterale slava (rkp, Zadar 1746.), a izdavali su ga F. RAČKI (u Zagrebu 1865., glagoljicom), I. ČRNČIĆ (u Rimu 1878., latinicom) i konačno fototipski J. VAJS i J. KURZ (Evangeliarium Assemani. Tomus I. Prolegomena. Tabulae., Pragae 1929). Meće se u početak XI. stoljeća i spada među najljepše rukopise glagoljske književnosti. VAJS ga je zbog uske srodnosti s tzv. kompromisnim tekstovima (KW), premda jezično nije toliko konservativan kao *Zo* ili *Ma*, uzeo za polaznu točku u svojim kritičkim rekonstrukcijama scsl. evanđelja.[30]

5. Sinajski psaltir (Psalterium Sinaiticum, *Ps. sin.*), 177 pergam. listova, sadrži prvih 137 psalama i zove se sinajskim zato što je nađen u manastiru sv. Katarine na gori Sinaju, gdje se i sada nalazi. Prepisan je u XI. stoljeću iz starije matice te sadrži nešto mlađe odlike u fonetici, dok se u morfologiji uz neke inovacije održalo dosta starine. Izdao ga je prvi GEITLER (u Zagrebu 1883.) i poslije njega S. SEVERJANOV (Синайская псалтырь. Глаголическій памятник XI вѣка, Lenjingrad 1922.). Rusko je izdanje bolje od GEITLEROVA.

6. Sinajski euhologij (Euchologium Sinaiticum, *Eu*), 109 pergam. listova, najstariji slavenski molitvenik, nalazi se većim dijelom (106 listova) u manastiru sv. Katarine na gori Sinaju, a svega 3 lista pripadaju Javnoj biblioteci u Lenjingradu. Djelo je nepotpuno (fali — sudeći po kvaternionima — 336 strana), a sadržavalo je uz trebnik (molitvenik) vjerojatno i cijeli služebnik (misal) po obredu istočne crkve. Potječe iz istoga vremena i iz iste škole kao i matica *Ps. sin.*, a jezik mu uz veći broj arhaizama (u morfologiji i rječniku) ima dosta mlađih crta koje ga vežu uz Makedoniju. Izdao ga je prvi GEITLER (u Zagrebu 1882.), a poslije njega FRČEK, Euchologium Sinaiticum. Texte slave avec sources grecques et traduction française (Paris 1933, 1—66 a). Fotografije, što ih je 1907. za fototipsko izdanje spremila Petrogradska akademija, propale su u revoluciji. Nove fotografije dalo je izraditi Znanstveno dr. za human. vede, a izdao ih je R. NAHTIGAL (Euchologium Sinaiticum, Dela Akad. znan. in umet. 1 I, Ljubljana 1941.).

6. Kločev glagoljaš (Glagolita Clozianus, *Clo*), 12 + 2 pergam. lista, nekoć vlasništvo Ivana Frankopana Krčkoga, došao je nasljedstvom u biblioteku grofa P. Cloza gdje ga je našao KOPITAR. Djelo je krnje te se drži da je prvotno imalo oko 500 listova i sadržavalo pasional (živ. svetaca), od kojega su se sačuvala samo četiri odlomka (za Vel. četvrtak i Vel. petak). *Clo* je prijepis starije scsl. matice a prepisan je na hrvatskom području te sadrži nekoliko kroatizama (ⱄⰾⰹⱎⰰ 2_{35} = слиша mj. слꙑша, ak. pl. ⱅⱔⰶⰵ 1_{77} = тѧже mj. тꙑже i sl.). Čuva se (12 listova) u knjižnici Gradskoga muzeja (Museo civico) u Tridentu i (2 lista) u Ferdinandeumu u Innsbrucku, a izdao ga je (12 l.) već spomenuti BARTOLOMEJ KOPITAR (god. 1836., zajedno s Frizinškim fragmentima i s traktatom De conversione Bagoariorum et Carantanorum; preostala 2 lista priopćio je 1860. FR. MIKLOŠIČ). Novo, kritičko izdanje izdao je V. VONDRÁK, Glagolita Clozův (Praha 1893.).

Među manjim glagoljskim fragmentima ovoga doba valja istaknuti: 1) Rilski ili Makedonski listić (*Ri*, odlomak pri-

jevoda Pareneze Efrema Sirskoga iz IV. stoljeća, nađen u bu-
garskom manastiru Rila. Novije izdanje: G. ILJINSKIJ, Маке-
донскій глаголическій листокъ, Petrograd 1909.) i 2) Ohrid-
sko evanđelje *(Ohr*, 2 pergam. lista, odlomak evanđelistara
što ga je GRIGOROVIČ 1845. našao u Ohridu, odakle je 1865.
prenesen u Odesu te pripada tamošnjoj Središnjoj znanstvenoj
knjižnici. Novije izdanje: G. ILJINSKIJ, Охридскіе глаголическіе
листки. Отрывокъ др.-церк.-слав. еван. XI. вѣка, Petrograd
1915.).

Od većih ćirilskih spomenika ubrajaju se u scsl. raz-
doblje:

1. Savina knjiga *(Sa)*, 129 pergam. listova, sadrži ne-
potpun evanđelistar i sinaksar a prepisao ga je iz starije glagoljske
matice inače nepoznati pop саввa. Novije izdanje: VJAČESLAV
ŠČEPKIN, Саввина книга (Petrograd 1903., v. ocjenu KARIN-
SKOGA u Изв. XIX_3 (1914) str. 206 i d.), koji je utvrdio također
da je djelo prepisano iz glagoljice (Разсужденіе о языкѣ Сав-
виной книги, St. Ptbg. 1899.).

2. Suprasaljski zbornik *(Su*, Codex Suprasliensis), 285
listova, sadrži menologij (živ. svetaca po danima) za mjesec ožujak
(4.—31.), veći broj homilija i 1 molitvu. Našao ga je prije stotinu
godina kanonik Michał Bobrowski u bazilijanskom manastiru u
Supraślu (na poljsko-bjeloruskom području nedaleko Białystoka)
i poslao u dva dijela KOPITARU da ga izdade. Kasnije mu prvi
dio (118 listova) nije bio vraćen te se danas nalazi u Sveučilišnoj
biblioteci u Ljubljani, a od drugog dijela kupljen je 151 list za
knjižnicu grofova Zamojskih u Varšavi, dok je 16 listova bilo
nestalo te se danas nalaze u Javnoj biblioteci u Lenjingradu.
Rukopis je iz ćirilske matice prepisao Рєтъко, kako se zaklju-
čuje prema završnoj rečenici na str. 270. (SEV., г҃и помилоуї
рєтъка амин). Neki su dijelovi pramatice (na pr. Epifanijeva
homilija) bili prvotno pisani glagoljicom. Tekst *Su* lokalizira se
nešto zapadnije od *Sa* (ispor. često є ≤ ь, dok za о ≤ ъ imade
samo tri potvrde, zatim ъ mj. ь iza ч, ж, ш, pa epentetsko ʌ
samo kao izuzetak i sl.), premda se oba meću u istočnu Bu-
garsku (WEINGART). Novije izdanje priredio je S. SEVERJANOV,
Супрасльская рукопись (St. Ptbg. 1904.).

Među važnije ćirilske fragmente toga doba spadaju: 1)
Evanđelistar UNDOLJSKOGA *(Und*, 2 pergam. lista), 2)

Psaltir Slucki (Ps. sł., 5 listova), 3) Hilandarski listići *(Hds*, 2 lista, sadrže Nauk Ćirila Jerusolimskoga), 4) HILFERDINGOV listić *(Hdg*, izvorno djelo sastavljeno prema spisu Ivana Eksarha), 5) Zografski listići *(Zl*, 2 lista, odlomak prijevoda Regula Bazilija Velikoga), 6) Listići ILJINSKOGA *(Il*, 2 lista, odlomak koment. pror. Danijela od sv. Hipolita) i dr. Oba posljednja fragmenta *(Zl, Il)* prepisana su iz starijih glagoljskih matica.

O glagoljskim i ćirilskim spomenicima s tragovima starijih recenzija v. u zadnjem dijelu gramatike.

Priručnici

a) *gramatike*.

Od gramatika scsl. jezika najpotpunije su i nama najpristupačnije VONDRÁKOVA (Altkirchenslavische Grammatik[2], Berlin 1912), LESKIENOVA (Grammatik der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache[2], Heidelberg 1920, srp. Lj. Stojanović[3], Beograd 1927, rus. V. Oblak, Beč 1889.), KULJBAKINOVA (Le vieux slave, Paris 1929, također na ruskom, češkom i srpskom jeziku), VAN WIJKOVA (Geschichte der altkirchenslavischen Sprache I, Berlin 1931) i DIELSOVA (Altkirchenslavische gramatik I, Heidelberg 1932, s iscrpnom oznakom znanstvene literature i s hrestomatijom u II. dijelu), a od kraćih priručnika najpraktičniji su i najpregledniji LESKIENOV (Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache[6], Heidelberg 1922, s gramatikom, hrestomatijom i glosarom) i LEHROV (T. LEHR-SPŁAWIŃSKI, Zarys gramatyki języka starocerkiewno-słowiańskiego, Lwów — Warszawa 1930, samo gramatika, u latin. transkripciji). Posebno mjesto zauzima WEINGARTOVA Rukověť jazyka staroslověnského, sv. 1, 2 (Knihy Didaktického Kruhu Klubu Moderních Filologů v Praze, č. 2, 3, Praha 1937, 1938), svojim obiljem izvrstan priručnik scsl. jezika za slušače visokih škola.

Od hrvatskih i srpskih gramatika i prikaza scsl. jezika (DIVKOVIĆ, NOVAKOVIĆ, JAGIĆ, NOVOTNI, ŽIVANOVIĆ i dr.) još uvijek su Broz-Bosančevi Oblici jezika staroga slovenskoga (s dodatkom o postanju oblika jezika hrvatskoga ili srpskoga, 7. izd. Zagreb 1923.) bolji i potpuniji od novije Bosanac-Živkovićeve knjige (Staroslovjenski jezik s hrvatskosrpskom redakcijom za V. razred srednjih škola, Zagreb 1939.), koja je opet bolja od Poljančeva pregleda u Istoriji srpskohrvatskoslovenačkog jezika.

s pregledom naših dijalekata i istorijskom čitankom (IV. popr. izd., Zagreb 1936.).

b) *hrestomatije.*

Od hrestomatija scsl. književnosti valja istaknuti hrestomatiju KARINSKOGA (Хрестоматія по древне-церковно-славянскому и русскому языкамъ I, С. Птбгъ. 1911.), zatim LESKIENOVU (u drugom dijelu njegova priručnika Hdbch. der abg. (aksl.) Sprache[6], Heidelberg 1922), VONDRÁKOVU (Církevněslovanská chrestomatie, Brno 1925), tekstove SŁOŃSKOGA (Wybór tekstów starosłowiańskich (starobułgarskich), Lwów 1926), pa hrestomatiju OGIJENKOVU (Памятки старо-сл. мови, Varšava 1929), DIELSOVU (otisnutu kao drugi dio njegove gramatike pod n. Ausgewählte Texte und Wörterbuch, Heidelberg 1934) i WEINGARTOVU (Staroslověnské texty, Praha 1937). Od naših je hrestomatija uz neka starija (ST. NOVAKOVIĆ, JAGIĆ, BRČIĆ i dr.) i novija izdanja (POLJANEC, BOSANAC-ŽIVKOVIĆ) najpristupačnija Čitanka iz književnih starina staroslovenskih, hrvatskih i srpskih, što su je za VII. i VIII. razred bili složili Đ. ŠURMIN i S. BOSANAC (5. izd., Zagreb 1923.), samo što je scsl. dijelu i ovdje, kao i u drugim izdanjima, dato premalo prostora, a osim toga tekstovi nisu dovoljno kritički prepisani.

c) *rječnici.*

Apstrahiramo li od rječnika u monografijama (*Ma, Su* i dr.) i hrestomatijama, glavno je djelo MIKLOŠIČEV Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum emendatum et auctum, Vindobonae 1862/5. Novi rječnik spremao je VONDRÁK, no nije ga dovršio, jer ga je u tome smrt omela.

GLASOVI

AZBUKA

Azbučni niz kojim se nižu slova u scsl. alfabetu zabilježila je nepoznata ruka u nekom latinskom kodeksu iz X. stoljeća (Bibl. Muench. cod. lat. 14.485). To je tzv. Münchenski abecedarij, a sadrži obje azbuke, i glagoljsku i ćirilsku. Uza nj važan je i nešto mlađi Pariški abecedarij, koji sadrži samo glagoljsku azbuku, ali su zato uz glagoljska slova zabilježeni i njihovi slavenski nazivi. Azbučni je niz i u jednom i u drugom abecedariju nepotpun, što se tumači time da se azbučni red, kako ga na pr. nalazimo kasnije (u azbučnim molitvama i sl.), tek s vremenom u tom obliku ustalio i očvrsnuo. Na ovo upućuje, kako smo mogli vidjeti, i crnorizac Hrabar kada nepotpunost Ćirilove azbuke opravdava grčkim alfabetom, koji se također tek s vremenom bio ustalio u obliku što ga je imao u X. stoljeću. Pritom dolazilo je u scsl. također do znatnijih grafijskih modifikacija, koje su bilo djelomice bilo potpuno znale izmijeniti prvotni oblik osobito nekim glagoljskim slovima, dok je ćirilica — oslanjajući se na suvremenu grčku uncijalu — bila manje izvrgnuta ovakvim promjenama. Na taj je način u glagoljici dolazilo do stvaranja posebnih dubleta kojima su se onda sekundarno davale različne službe.[31]

Od mlađih i nama bližih spomenika ovakvo previranje grafijskih oblika odaje također Baščanska ploča, glagoljski natpis uklesan u kamen krajem XI. stoljeća, gdje se uz posebne oblike nekih glagoljskih slova javljaju i razni latinički grafemi, od kojih je na pr. M u kasnijim hrvatskim spomenicima sasvim istisnulo iskonsko glagoljsko Ⱞ. Za Baščansku je ploču — jednako kao i za Bečke listiće — značajna također borba između starije oble i mlađe uglate ili granate grafije, koju neki prema području gdje se razvila s pravom zovu *hrvatskom*, za razliku od oble, kojoj su prema makedonsko-bugarskim spomenicima dali bugarsko ime. Uglata je glagoljica bila prikladnija za klesanje u kamen nego obla, pa se uz očiti utjecaj beneventane i u tome nazirao razlog, zašto je glagoljica na hrvatskom području, gdje su se još u mlađe doba ne samo natpisi nego i cijele isprave znale klesati u kamen, razvila ovakve uglate, granate oblike, koji se u toj stilizaciji ka-

snije (od XII. stolj.) javljaju i na pergameni (ispor. Bečke listiće, zatim misal kneza Novaka, Reimsko evanđelje i dr.).

U scsl. azbuci slova se nižu ovim redom:

Glagoljica		Brojna vrijednost	Ćirilica	Brojna vrijednost	Izgovara se kao[32]	Azbučna imena[33]
obla	uglata					
Ⰰ	Ⰰ	1	а	1	a	азъ
Ⰱ	Ⰱ	2	б	—	b	боукъви
Ⰲ	Ⰲ	3	в	2	v	вѣдꙑ
Ⰳ	Ⰳ	4	г	3	g	глаголѭ
Ⰴ	Ⰴ	5	д	4	d	добрѣ
Ⰵ	Ⰵ	6	є, ѥ	5	e, 'e	єстъ
Ⰶ	Ⰶ	7	ж	—	ž	живѣти
Ⰷ	Ⰷ	8	ѕ	6	ʒ (dz)	ѕѣло
Ⰸ	Ⰸ	9	з	7	z	земли
Ⰺ Ⰹ	Ⰺ Ⰹ	10	і	10	i 'i	иже
Ⰻ	Ⰻ	20	и	8	i	(и)
Ⰼ	Ⰼ	30	—	—	ǵ	(ђервь)
Ⰽ	Ⰽ	40	к	20	k	како
Ⰾ	Ⰾ	50	л	30	l	людье
Ⰿ	Ⰿ	60	м	40	m	мꙑслите
Ⱀ	Ⱀ	70	н	50	n	на
Ⱁ	Ⱁ	80	о	70	o	онъ
Ⱂ	Ⱂ	90	п	80	p	покои
Ⱃ	Ⱃ	100	р	100	r	рьци
Ⱄ	Ⱄ	200	с	200	s	слово
Ⱅ	Ⱅ	300	т	300	t	тврьдо
Ⱆ	Ⱆ	400	оу, ȣ	400	u	оукъ
Ⱇ, ф	ф	500	ф	500	f	фрьтъ
Ⱈ	Ⱈ	600	х	600	h	хѣръ
Ⱉ	Ⱉ	700	ѡ	800	o	ѡтъ
Ⱋ	Ⱋ	800	щ	—	št	шта
Ⱌ	Ⱌ	900	ц	900	c	ци

Glagoljica		Brojna vrijednost	Ćirilica	Brojna vrijednost	Izgovara se kao	Azbučna imena (*)
obla	uglata					
Ⱍ	Ⱍ	1000	ч	90	č	ча
Ⱎ	Ⱎ	—	ш	—	š	ша
Ⱏ	Ⱏ	—	ъ	—	ъ'	ѥръ
Ⱐ	Ⱐ	—	ь	—	ь	ѥрь
ⰟⰉ, ⰟⰊ	—	—	ъı, ъи	—	rus. ы[34]	ѥрꙑ
Ⱑ	Ⱑ	—	ѣ, ꙗ	—	'ä, 'a	ѣть
Ⱓ	Ⱓ	—	ю	—	'u	ju
Ⱔ	—	—	ѧ	900	ę	ęsъ
Ⱘ	—	—	ѫ	—	ǫ	ǫsъ
Ⱗ	—	—	ѩ	—	'ę	jęsъ
Ⱙ	—	—	ѭ	—	'ǫ	jǫsъ
Ⱚ	Ⱚ	—	ѳ	9	grč. ϑ	ѳита
—	—	—	ѯ	60	grč. ξ	—
—	—	—	ѱ	700	grč. ψ	—
Ⱛ	Ⱛ	—	ѵ	400	grč. υ	ѵжица

Paleografsku stranu ovih slova kao i razvoj jedne i druge azbuke prikazali su — opširnim, faksimilima snabdjevenim djelima — za glagoljicu V. JAGIĆ (Глаголическое письмо, ЭСФ. вып. 3, Petrograd 1911.) i J. VAJS (Rukovět hlaholské paleografie. Úvedení do knižního písma hlaholského, Praha 1932), a za ćirilicu P. LAVROV (Палеографическое обозрѣніе кирилловскаго письма, ЭСФ. в. 4.) i E. F. KARSKIJ (Славянская кирилловская палеография, izdala Akademija SSSR, Lenjingrad 1928.).

U scsl. sustavu nije bilo posebnih znakova za brojeve, nego su pojedina slova uz svoju glasovnu vrijednost većinom mogla imati i službu broja. U tom slučaju ona su se odvajala od ostalih riječi ili slova točkama ili točkama i titlama, ispor. 3, 13, 136, 1422 = .Ⰲ̃., .ⰂⰊ̃., .ⰓⰏ̃Ⰵ., .Ⱍ̃ⰖⰋ̃Ⰱ. = .г̃., .г̃і., .р̃л̃ѕ., ҂а̃ѵ̃к̃в. Kao što se odavle vidi, poredak brojki jednak je kao i u našem sustavu, samo što kod brojeva 11—19 jedinice stoje ispred desetica. Tisućice

su se u ćirilici označavale posebnim znakom ispred prostoga broja (ispor. u traktatu crnorisca Hrabra. ҂ѕ҃т҃ѯ҃г. = 6363), što je za ćirilicu bilo vrlo važno, jer su se u ćirilskim spomenicima godine obično računale od postanka svijeta, od kada je do Krista imalo — prema carigradskom računanju — proći 5508 godina. Prema tome u vremenskim podacima ovakvih spomenika valja uvijek odbiti ovaj broj da bi se dobile godine naše ere. Ovakvo se bilježenje u crkvenoslavenskoj ćirilici održalo sve do 19. stoljeća. U glagoljici su se veliki brojevi obično opisivali riječima, i to kadšto vrlo općenito (na pr. 10.000 — ⰕⰏⰀ), pa posebno bilježenje nije bilo potrebno.[35]

Brojni je sustav u glagoljskoj azbuci proveden dosljedno: od Ⰰ do Ⱋ svako slovo imade brojnu vrijednost koja odgovara njegovu mjestu u azbuci. Ćirilica je naprotiv potpuno ovisna o grčkom alfabetu: glasovi i slova kojih nije bilo u grčkoj uncijali (kao ж, щ, ш i dr.), nemaju ni brojne vrijednosti, dok su se naprotiv neka slova, kao na pr. ϑ, ѯ i ѱ, koja ćirilici nisu bila potrebna jer im glasovno nije ništa odgovaralo, u njoj održala za oznaku brojne vrijednosti (9, 60, 700) samo zato što su tu vrijednost označavala i u grčkom alfabetu. Izuzetak od toga kao da su ѕ (6), ч (90) i ц (900), kojih nije bilo u grčkom jeziku a u ćirilici redovito dolaze u toj vrijednosti, no i to je samo prividno, jer su spomenuti grafemi preuzeli vrijednost grčkoga digamma, koppa i sâmpi, kojima su bili oblikom slični. Neoriginalnost stare ćirilice dokazuje također to, što je nekoliko ćirilskih slova uzeto iz glagoljice, a osim toga zajednički su im i nazivi za slova, koji se — barem u svom prvom, važnijem dijelu — vežu u poseban sustav, jedinstven među evropskim alfabetima. Nalazimo ih u nešto defektnom obliku zabilježene latinicom uz glagoljska slova Pariškog abecedarija i tumače se na različne načine. Na jedan skroz subjektivan i neznanstven način — kao ostatak iz starog slavenskog poganskog doba — pokušao ih je u svojoj raspravici In originem et historiam alphabeti sclavonici glagolitici vulgo hieronymiani (Mleci 1766.) protumačiti već Kliment Grubišić. Razmotrimo li to pitanje kritički, uvjerit ćemo se prije svega da su spomenuti nazivi prilagođeni već gotovu alfabetu na jednom starijem, vrlo starom stupnju, iza kojega je dolazilo do manjih promjena i pojedinačnih interpolacija, a da to više nije utjecalo na ranije ustaljeni osnovni tekst alfabeta. Tako

je na pr. bilo naknadno interpolirano Ⰹ, a sva tri i-znaka (Ⰺ, Ⰻ, Ⰹ) imala su samo jedan naziv („iže"), koji se tek kasnije raščlanio u iže - i (v. Par. abeced.). Imajući to na umu i apstrahirajući od mlađih promjena, uslijed kojih je prvotni tekst tako iskrivljen da u sastavu ostalih slova gubi pravi smisao, moglo bi se scsl. azbučno čitanje rekonstruirati ovako: azъ bukъvi vědy glagol'ǫ dobrě estъ živěti ʒělo zeml'i iže (i) kako l'udьe myslite na onъ pokoi. rьci slovo tvrъdo ukъ, frъtъ, χěrъ, ωtъ i td. Kako se lako dade razabrati, ovakovo je čitanje u početku služilo kao mnemotehničko sredstvo da se u ovako skromnu, a opet nabožnu ruhu olakša učenje azbučnog niza, koji je trebalo dobro upamtiti već zbog brojeva koji su uza nj bili vezani. Istoj su svrsi kasnije služile posebne azbučne molitve, kao što je na pr. ona Konstantina Prezvitera (u rukopisu Moskovske sinodalne biblioteke, XIII. stolj.).[36] U tim riječima, dakle, ne treba tražiti nikakve tajanstve-

PARIŠKI ABECEDARIJ

nosti ili čak mistike, kao što su to Germani činili sa svojim fuþarkom (runskim alfabetom). Kostur je scsl. azbuke isti kao i onaj što ga nalazimo u grčkom jeziku, samo što su Slaveni pojedinim slovima dali živo značenje te ih upleli u mnemotehnički vijenac pošavši za jedan korak dalje od susjednih Germana, ukoliko, naravno, stari Ulfilin gotski alfabet nije bio na sličan način povezan, što se međutim iz iskrivljene nomenklature u Alkuinovu Salzburškom rukopisu nikako ne da ustanoviti.

Ni glagoljica ni ćirilica nemaju velikih slova: sva se slova pišu odjelito i sva su jednake veličine bez obzira na mjesto gdje se upotrebljavaju. Samo se inicijali kadšto znatno izdižu iznad retka ili spuštaju u dubinu i ukrašuju pletivom i minijaturama (također u boji). Interpunkcija u današnjem smislu također nema. Jedini je znak predaha (stanke) točka, koja može biti udvostručena (:), utrostručena (∴) ili učetvorostručena (::). Znaka za rastavljanje riječi također nema, jednako kao što nije bilo ni pravila kada će se i kako će se koja riječ rastaviti. Zato je ćirilica — sasvim

nepotrebno — iz grčke grafije preuzela pisanje različnih akcenata, spiritusa, apostrofa i drugih znakova koji su s vremenom postali sastavni dio pisarske manire te su se iz stoljeća u stoljeće mijenjali a da s izgovorom riječi nisu imali ništa zajedničko.

Među nadslovnim znacima posebno mjesto zauzimaju tzv. title (҇, ҃, ⷮ, —), s kojima smo se već kod brojeva sreli a meću se obično onda, kada se koja riječ skraćuje (ispor. гл҃ати mj. глаголати, ап҃лъ mj. апостолъ, вл҃ко mj. влад҄ыко, еп҃пъ mj. епископъ, ili na Bašč. ploči [illegible] = и с(ве)тав҄ лоуцив҄ ам(и)нъ i sl.). Dolaze i u ćirilici i u glagoljici te često odgovaraju jednakim kraticama u grčkom jeziku (ispor. б҃ъ (богъ) = ϑ҃ς (ϑεός), г҃ь (господь) = κ҃ς (κύριος), д҃хъ (доухъ) = π҃μα (πνεῦμα), о҃ць (отьць) = π҃ηρ (πατήρ), ч҃лкъ (чловѣкъ) = α҃νος (ἄνϑρωπος) i sl.).[37] Title su često vrlo važne za pravilno čitanje oštećenih mjesta, kakvih je u starijim spomenicima dosta, pa kadšto treba mnogo truda da se neko mjesto pravilno pročita.[38] Osim toga skraćivalo se pisanje i tzv. ligaturama (spojenicama), kojima se po nekoliko slova grafijski vezalo u jednu cjelinu, tako da se na pr. mjesto *vv*, *gv*, *žv*, *zv*, *tv*, *iž*, *bž*, *gl*, *pr* i td. u skraćenicama i drugim riječima pisalo [illegible] (tako već u *As Eu* i dr.), odn. u ćirilici *tv*, ***nk***, ***an*** mjesto [illegible] i sl. Napokon, ako je skraćena riječ bila nešto dulja, često se ispod title stavljao poneki suglasnik izostavljenoga dijela (ispor. prema *As*: па҃т (памать), не҃д (недѣлꙗ), по҃к (понедѣльникъ), въ҃к (въторъникъ), па҃к (патькъ) i td.). Suvišno je spominjati da to skraćivanje u jednakoj mjeri, u kojoj je nekoć ubrzavalo pisanje, danas otežava čitanje starih spomenika.

Na kraju treba još spomenuti da i glagoljska i ćirilska azbuka u nekim mlađim spomenicima kod nas u Bosni dolaze u posebnoj grafiji, od koje je najpoznatija *bosančica*, tj. posebna bosanska ćirilica kojom su pisane knjige naših bogumila i nekih novijih bosanskih i dalmatinskih pisaca, a razlikuje se od obične crkvene ćirilice nekim slovima ([illegible] i sl.)[39] kao i posebnim načinom kako su se bilježili umekšani suglasnici ([illegible] mj. саданьи, наоучитель).

VOKALIZAM

Praslavenski jezik

Praslavenskim imenom obilježavamo u filologiji onaj daleki stadij iz prošlosti slavenskih naroda, kada su svi Slaveni govorili zajedničkim jezikom. Taj jezik nije ništa realno, on je plod umovanja i dedukcija te kao takav u sebi sadržava samo one elemente, za koje se na jednoj široj poredbenoj osnovi sa više ili manje opravdanja može reći da su početkom naše ere mogli biti zajednički svima slavenskim jezicima. Stvorivši ovako približnu, i ako dosta grubu rekonstrukciju jednoga jezika koji u ovako ukočenu, nediferenciranu obliku jamačno nikada nije postojao, slavistička je nauka dobila čvrstu okosnicu od koje je polazila proučavajući pojedine slavenske jezike ili jezične skupove. Mi ćemo u svojim razmatranjima također polaziti od te osnove pribjegavajući terminu *praslavenski* u onim slučajevima, kada se za neki glas ili oblik — o čemu već bude govor — s pravom može pretpostaviti da se nekoć mogao nalaziti u takvom zajedničkom jeziku, odn. da su se njime u tom obliku u određeno doba svoje prošlosti mogli služiti svi Slaveni.

Scsl. vokalizam prema praslavenskom

Za praslavenski glasovni sustav pretpostavlja se da je imao slijedeće samoglasnike: *a*, *e*, *i*, *o*, *u*, *ě*, *y*, *ę*, *ǫ*, *ъ*, *ь*, *r̥*, *l̥*, *r̥'*, *l̥'*. Od ovih je scsl. jezik u svom fonološkom sustavu zadržao sve, tek je kod sonantnoga *r̥*, *l̥*, *r̥'*, *l̥'* nestalo diferencijacije po palatalnosti te se promiscue pisalo i *rъ* i *rь*, i *lъ* i *lь*, dok se *ъ*, *ь* kao samostalan glas, već prema položaju, moglo zamjenjivati ili i sasvim reducirati, ili je pak, obratno, moglo prijeći u pun samoglasnik (*o*, *e*). Ovo su, međutim, samo sporadičke pojave koje u scsl. spomenicima tek počinju probijati kroz tradicijom posvećene norme, pa za X. stoljeće i za ranije starocrkvenoslavensko doba treba *ъ* i *ь* uzeti kao dva posebna, među sobom različna glasa. Starocrkvenoslavenski je glasovni sustav prema tome imao ove samoglasnike: *a*, *e*, *i*, *o*, *u*, *ě*, *y*, *ę*, *ǫ*, *ъ*, *ь* i *r̥*, *l̥*, koji su se pisali dvojako, kao *rъ*, *lъ* ili kao *rь*, *lь*.

Izgovor i slova

a Izgovaralo se kao današnje naše srednje *a*. Ovo vrijedi i za slučajeve u kojima se ·k u početku riječi ili iza palatala

*

(≤ *ē, = ѣ koje je postalo od dugoga ē) reflektira kao *a* (ispor. кричати, лежати, слышати ≤ *krikēti, *legēti, *slyχēti).

Glagoljsko ⰰ izvodilo se iz grčkoga (ŠAFAŘÍK, TAYLOR, JAGIĆ i dr.), feničkoga (RAČKI), hebrejskoga (VONDRÁK) i gruzinskoga (ABICHT), a VAJS, GRUNSKIJ i dr. misle da mu je osnova križ, dakle simbol kršćanstva. Grafijski mu je slično i got. *aza* u riječi *ufmelida* („napisah", u nekoj got. ispravi iz god. 551.). Na Baščanskoj ploči dolazi uz obično ⰰ također znak ⊳|, koji V. NOVAK izvodi iz beneventane (∝).

Ćirilsko а odgovara grčkom ἄλφα (α).

e Pretpostavlja se otvoreni izgovor, te se time tumači zamjenjivanje scsl. e i ě (≤ * ē), koje je prvotno imalo široku, otvorenu artikulaciju.

Ovakav izgovor posredno dokazuje i glagoljska grafija, koja razlikuje otvoreno ⰵ od zatvorenoga є (u drugom dijelu nazala ⱔ — ⱕ, ⱔ), dok se trećom modifikacijom paleografski objašnjava glagoljsko ⱑ.[40] VONDRÁKOVO i VAJSOVO izvođenje glag. ⰵ iz samaritanskoga *He* ne može se smatrati uspjelim, jednako kao što nisu uspjele ni hipoteze o grčkom (JAGIĆ) ili hebrejsko-feničkom podrijetlu toga slova (ŠAFAŘÍK, RAČKI).

Ćirilsko є posvema odgovara grčkom ἒ ψιλόν (ε).

Kako u glagoljici nije bilo znaka jotovanja, čitalo se ⰵ na početku riječi ili u riječi iza samoglasnika u prvo doba većinom, a kasnije redovito kao *'e (je)*. Jednako je prvotno bilo i u ćirilici, koja kasnije za jotovane samoglasnike uvodi posebne ligature (ⰵⰳⱁ, ⰵⰿⱆ, ⰴⱁⰱⱃⰰⰵⰳⱁ, ⰴⱁⰱⱃⱆⰵⰿⱆ — єго, ємоу, добраєго, доброуємоу — юго, юмоу, добраюго, доброуюмоу).

i Izgovaralo se zatvoreno, zatvorenije nego naše *i*.

Scsl. glagoljica imala je za taj glas tri znaka, ćirilica dva.

Glagoljsko ⰹ, ⰺ (u ćir. transkripciji і, ι) je stilizirano ї, ï koje nalazimo i u grčkom i u gotskom alfabetu, tako da se može izvoditi i iz jednoga i iz drugoga. Dvojak oblik glag. *iže* rezultat je grafijskoga razvoja kojim je od prvotnoga ⰹ postalo stilizirano ⰺ i ⰹ. Treći je glagoljski znak ⰻ. Jagić ga dovodi u vezu s grčkim kurzivnim η, a VAJS u njemu vidi samaritansko 'Ajin. Međutim, vjerojatno je da ne će biti ni jedno ni drugo, jer se ⰻ moglo razviti i iz stilizovanoga ı (Д).[41]

Ovakvo obilje slova za isti glas moralo je dovesti do sekundarnog diferenciranja u pravopisu. Vidimo na pr. da ⰺ sve više iščezava, pa u većini spomenika dolazi samo u početku riječi, a i ⰹ se ograničava na određene funkcije pa češće dolazi u početku riječi ili iza samoglasnika, ili u vezi ⱏⰹ, a najdulje se i jedno i drugo održalo kao broj (10). Točna se pravila za upotrebu ⰺ, ⰹ, ⰻ odnosno і, и ne mogu dati, jer ih nije bilo ni u doba iz kojega potječe većina naših spomenika.

U ćirilici і odgovara grčkom uncijalnom ι, a и grčkom Η, koje se u 9. stolj. i ranije izgovaralo kao *i*.

Kao što je gore (kod *e*) spomenuto, u scsl. je u početku riječi i u riječi iza samoglasnika dolazilo do jotovanja, pa se i ⰻ, ⰹ, ⰺ — и, і u takvu položaju moglo izgovarati i kao *'jь* (akuz. sg. pron. pers. и = *jь, nom.-akuz. sg. краи = *krajь) i kao *'ji* (gen. i dat. pl. pron. pers. ихъ, имъ = *jiχъ, *jimъ, nom. pl. краи = *kraji i sl.).

o Sudeći po nekim pozajmljenicama iz stranih jezika (ispor. олътарь ≤ altāre, поганъ ≤ pāgānus i sl.) treba za scsl. *o* pretpostavljati razmjerno otvoren izgovor, i ako to nije morao biti 'ein sehr offener o-Laut', kako misli VAN WIJK.[42]

I jedna i druga azbuka imadu za *o* po dva znaka, ćirilica о i ѡ, glagoljica ⰼ (ⱁⱀⱁ) i ⱉ (ⱉⱅⱏ). U ćirilicu uzeta su oba znaka iz grčkoga pisma (ὂ μικρόν, ὦ μέγα), odakle neki izvode i glagoljska slova (RAČKI prema ω, JAGIĆ i TAYLOR iz kurzivnoga *o*, NAHTIGAL iz udvojenoga ⰼ, koji bi znak imao Konstantinu poslužiti također za poluglas ⱏ, ⱐ i td.). VONDRÁK i VAJS mu traže uzor u samaritanskom *Vau*. Ja sam u svojoj raspravi o vokalskim dubletama iznio mišljenje da ⰼ i ⱉ spadaju među deuterodublete, što znači da su se — jednako kao i ⰺ - ⰹ, zatim neki nazali i grafemi za *jery* — mogli razviti i na našem području.[43]

u Izgovaralo se zatvoreno i labijalizovano kao i naše *u*.

Ćirilica je prihvatila grčku grafiju (ου ≥ оу ili — uz modifikaciju po položaju — lig. ꙋ), dok je glagoljica stvorila poseban znak (ⱆ) u kojem većina vidi ⰼ + ⰲ, dakle vezu srodnu ćirilskom оу ili grčkom ου. Ja sam također prihvatio ovo tumačenje, samo što se ovakvo ⱆ sekundarno može tumačiti i kao deuterodubleta premo starijem ⱓ.[44]

Scsl. azbuka — i glagoljska i ćirilska — imade naime još jedan *u*-znak, a to je ⱓ (glag.), odn. ю (ćir.), koji prema svemu što nam je o njemu poznato valja čitati kao *ju* (ne

*jü, FORTUNATOV). Kako se prvotno u glagoljici jotovanje samoglasnika uopće nije bilježilo, niti je kao diskriminanta ulazilo u fonološki sustav scsl. jezika, ovo bi bio izuzetak koji bi zaista bilo teško objasniti. Međutim, ako se bolje ispitaju spomenici, paleografski momenti ne isključuju mogućnost da je glag. ⰴ jedna mlađa tvorevina načinjena po uzoru na grčko ου (= ɜ + ɑ), prije koje se praoblik glag. ⱓ mogao upotrebljavati i za *u* i za *'u*, slično kao što je i ⱑ moglo služiti i za *a* i za *'a*, a ɜ i za *o* i za *'o*.

Glagoljsko se ⱓ tumačilo na različne načine, najčešće kao ligatura (grč. ι + o, ispor. i got. *uraz*).

Ćirilsko ю nije ligatura ι + o, kako bi se na prvi pogled moglo pomisliti, nego stilizovano glag. ⱓ iz vremena dok u njegovoj grafiji još nije postojao ovakav nerazmjer u duljini krakova (v. Münch. i Par. abc., Baščan. pl. i dr.).

ě Izgovor scsl. *ě* teško je ustanoviti, jer se i za praslavenski jezik autori u svojim mišljenjima razilaze, a scsl. nam spomenici za čitanje ne daju nikakve konkretne podrške. HUJER i MEILLET mislili su, polazeći od **ē* ≥ *a ('a)* iza palatala (*č, ž, š, j*), da se ono u praslavensko doba izgovaralo kao vrlo otvoreno *e* (upravo *ä*). KULJBAKIN se tomu protivi bar kao općem pravilu te veli, da se time doduše potvrđuje da je ovakvo *ě* ≤ **ē* u doba, kada je još postojalo **oį *aį* (dakle u kasnom praindoevropskom ili ranom praslavenskom stadiju), bilo otvoreno, ali da se zato odavle još ne može izvoditi zaključak da se ono i u jedno mlađe doba, kada se staro **ē* zajedno s diftonzima **oį*, **aį* već sasvim slilo u jedno zajedničko srednje *ě*, moralo izgovarati otvoreno. Obrnuto, on misli da refleksi staroga **oį*, **aį* u starocrkvenoslavenskom, i onda refleksi *ě* uopće u nekim slavenskim jezicima, tako na pr. u hrvatskom i ruskom, prije upućuju na dvoglasno *ie*, koje bi na slavenskom području imalo biti završnom fazom u razvoju praie. **ē*, **oį*, **aį* iz doba koje je prethodilo raspadanju praslavenskog jezika.[45] P. DIELS opet kaže ovako: Izvanredno je teško ustanoviti izgovor ovoga glasa. Značajno je za prvotnu vrijednost glagoljskoga znaka prije svega da u svojoj primjeni odgovara dvjema praslavenskim glasovima, **ě* (jednom e-glasu ili diftongu) i **ja* (prejotiranom *a*). Ovi praslavenski glasovi mora dakle da su za stvaraoca glagoljice bili među sobom jednaki ili bar približno jednaki. Dalje se DIELS poziva na neke makedonsko-bugarske govore upućujući na tamošnje *'a*: *ä* pa konačno dolazi do zaključka da je ⱑ ipak imalo širok izgovor („ein breiter ä-Laut").[46] Vidi se, da se DIELS premalo obazirao na *ě* ≤ **oį*, **aį*.

Za zajedničko scsl. *ě* (≤ **ē*, **oį*, **aį*) pravilan je jamačno bio meki izgovor (*įe*, ili — po KULJBAKINU — *ie*), pa stoga svako *ě* — osim onoga iza palatala i onoga u početku riječi, kada se čita *įa (ja)* — valja čitati kao *įe (je)*.

Za grafiju ⱑ kaže DIELS da je „wie so oft, undeutbar", a i VAJSU je to slovo „záhadného původu".[47] Od najrazličitijih paleografskih tumačenja — najčešće kojekakvim ligaturama — istini je bio najbliži GEITLER, koji glag. ⱑ dovodi u vezu s ćir. ѧ, koje opet uz horizontalnu modifikaciju po položaju podsjeća na є u ѥ, ѩ (ѥ → ѧ), a ovo je opet — per oppositionem — u vezi s glag. ɜ.

Ćirilsko ѣ tumači se također na više načina, no najvjerojatnije je da je to ligatura ⱑ + ь, što bi i glasovno posve odgovaralo maked.-bug. području na kojem je ćirilica nastala.

y Većina je autora mišljenja da je scsl. ъı bio monoftong iste vrsti kao rusko *ы* ili poljsko *y*. Međutim, *ы* i *y* se u svojoj artikulaciji razlikuju, i to je dalo povoda potanjem proučavanju toga glasa. Tako na pr. spomenuti KULJBAKIN misli da je scsl. ъı bilo srodno glasu *u*, samo što se od njega razlikovalo odsutnošću labijalizacije i stanovitim pomicanjem jezika prema naprijed (prema srednjem nepcu). I VAN WIJK pretpostavlja da je izgovor bio monoftonški i po artikulaciji najbliži ruskom ы. DIELS, naprotiv, na osnovi nekih mlađih refleksa u makedonskim govorima, gdje je ъı dalo *i*, dolazi do zaključka da je scsl. ъı bilo 'ein nicht sehr weit hinten gesprochener Laut', dakle bliže poljskom *y* nego ruskom *ы*.[48] Naravno, danas je teško stvoriti jasnu sliku o izgovoru nekoga glasa koji se u većini slavenskih jezika uopće izgubio, a u onima, u kojima se održao (na pr. u ruskom, poljskom, lužičkom) kao i u nekim (na pr. bug.) dijalektima ne predstavlja uvijek isti glas, već se artikulira u nijansama koje se uz prijelazne varijacije kreću od *ъ* do *i*. Jedno se ipak kao osnovna nit provlači kroz sve glavne oblike, a to je scsl. *ъ*, koje sad u jačoj sad u slabijoj mjeri tvori osnovicu cijeloga glasa. Odatle se, kao i iz grafijskih momenata, moralo pojaviti pitanje, ne krije li se u starom ъı diftong.

THOMSON je na pr. i u velikoruskom ы vidio diftonški karakter, pa je odatle zaključivao da je i praslavensko *y* moralo biti diftong. Ma da je to mišljenje po O. BROCHU za prasl.

neprihvatljivo, diftonški je izgovor ipak za scsl. ne samo moguć nego sasvim vjerojatan. Na ovo naime upućuje također scsl. grafija, koja glas *jery* i u glagoljici i u ćirilici bilježi sa dva znaka od kojih je prvi (obično tvrdi) poluglas, a drugi *i* (ⰟⰉ, ъ — ı, и). DIELS prema tome sasvim pravilno zaključuje kada kaže da bi autor starijega pisma, dakle glagoljice, za jedinstveni glas jamačno bio pronašao (ili stvorio) također jedinstveno slovo, a budući da to nije učinio, jamačno je dvoslovnim rješenjem mislio označiti dvoglasnost scsl. *jery*. KULJBAKIN se s time ne slaže pa scsl. ъı traži uzor u grčkoj grafiji, jer da se *y* ondje moralo bilježiti sa dva grčka slova, što se međutim ne da dokazati. Zanimljivo je da ъı i u Frizinškim fragmentima dolazi u obliku *ui*.[49]

U glagoljici se *jery* obično piše ⰟⰉ, ili (na pr. u *Ki*, *Ri* i tu i tamo u *As*) kao ⰟⰊ, a u ćirilici kao ъı (u nekim spomenicima ъи). Ćirilsko je ъı udešeno prema glagoljici, a i jedna i druga grafija pokazuju da je scsl. ъı — sve ako i nije bilo diftong — svakako bilo glas koji je u svojoj artikulaciji uz osnovno ъ imao također *i*. Odavle je razvoj u pojedinim slavenskim jezicima i narječjima mogao teći u tri smjera: 1) tako da se ъı izgovaralo uže i više, s naprijed pomaknutom artikulacijom, prelazeći postupno u normalno (srednje) *i*, kao što se to na pr. dogodilo u našem jeziku, 2) da se reduciralo u srednje *y* (na pr. u poljskom jeziku) — ili 3) da je redukcijom drugoga dijela ostalo samo ъ (u nekim južnomakedonskim govorima). Jedino je ruski jezik — i to u ponešto ojačanu obliku — sačuvao izgovor za koji se može uzeti da je najbliži nekadanjem starocrkvenoslavenskom *jery*.

ę, ǫ Izgovaralo se kao nazalno *e*, *o* (*ę*, *ǫ*, ispor. franc. *in*, *on* u *vin*, *mon*). Na nazalitet scsl. ѧ, ѫ upućivao je i poljski jezik, koji je na analognim mjestima do danas sačuvao nazalni izgovor (*ę*, *ą*). Međutim, uslijed posebnog razvoja poljskih nazala, poljsko *ę* ne odgovara uvijek scsl. ѧ, niti poljsko *ą* scsl. ѫ, tako da se glasovna vrijednost scsl. ѧ, ѫ morala tek poredbenim putem ustanoviti (нести — несѫ — носити : блѧсти — блѧдѫ — блѫдити i sl.). MEILLETOVU pretpostavku, da je ѧ, ѫ bilo e^n, o^n (чѧдо = *$če^n$do: polj. *ręka* = *re^mka*)[50] valja odbaciti: to je sekundarna varijacija ispred zatvornih suglasnika; ispred tjesnačnih zacijelo je bilo *ę*, *ǫ*, kao što je to ostalo i u poljskom jeziku (: *mięso*, *kąsać*, *węch*).

Scsl. grafija — jednako glagoljska kao i ćirilska — imade po četiri znaka, od kojih po dva služe za oznaku nejotovanih (Ⱔ, Ⱘ — ѧ, ѫ), a po dva za oznaku jotovanih nazala (Ⱗ, Ⱙ — ѩ, ѭ). Po JAGIĆU, VONDRÁKU, DIELSU i dr. trebala je glagoljica prvotno imati samo tri znaka za nazalne vokale: Ⱘ, Ⱙ i Ⱗ, a za Ⱔ se pretpostavlja da je tek kasnije nastalo kao produkt težnje da se grafijskom paru Ⱘ — Ⱙ (tvrdo — jotovano *ǫ*) suprotstavi analogni par za *ę* (Ⱔ za tvrdo, i Ⱗ za jotovano *ę*). Daljnja paleografska istraživanja međutim nameću pitanje, nemaju li se za glagoljsku praazbuku, koja — kao što znademo — uopće nije imala posebnoga znaka za jotovanje, dakle niti posebnih grafijskih modifikacija koje bi počivale na jotovanju, pretpostavljati samo *dva* znaka za nazale, i to Ⱗ (za *ę* — *ję*) i Ⱙ (*ǫ* — *jǫ*). Odatle se onda uz Ⱙ razvilo mlađe Ⱘ, u kojem je (analogijom prema Ⱗ) osnovni elemenat Ⱆ nešto jasnije ocrtan nego u manje običnom Ⱙ. Drugim riječima, i ovdje bi prema tome kriterij jotovanja bio primijenjen tek sekundarno, pošto su već postojala dva znaka za *o* (Ⱁ, Ⱉ).[51] U smislu ovakvoga razvoja izlučeno je onda i mlađe Ⱔ iz Ⱗ, tako da se nazalnom paru Ⱙ — Ⱘ u svemu mogao suprotstaviti par Ⱗ — Ⱔ.

U nekim spomenicima (na pr. u *Zo*) dolazi posebna varijanta Ⱔ, i to u participima gdje bismo bili očekivali normalno ъı (грѧдъı, сꙑ i sl.). DIELSOVO tumačenje, da je to Ⱔ označavalo posebno *ę* pred kojim nije dolazilo do palatalizacije suglasnika, nije ničim dokazano, pa bi se isto tako moglo reći da je to zagonetno Ⱔ u takvim primjerima označavalo posebno, reducirano ъı koje također nije umekšavalo suglasnika ispred sebe.

Ćirilska se slova ѧ, ѫ izvode iz glagoljice, točnije — samo se prvo izvodi iz glagoljice, drugo se tumači modifikacijom prvoga. Hipoteza, prema kojoj bi ćirilsko ѧ bilo načinjeno prema glagoljskom Ⰰ, vjerojatna je jedino uz pretpostavku SIEVERSOVA čitanja u *Su* (prema *ę* s jasnim *a*-prizvukom).[52] Jotovanje u ѩ, ѭ također je mlađa pojava: najstariji spomenici imadu samo ѧ (za *ę* — *ję*), ѫ (za *ǫ* — *jǫ*, ispor. na Samuilovoj ploči полагаѫ mj. полагаѭ).

ъ, ь Zovemo ih obično poluglasima. Preneseno u jezik fonologije ovakav bi naziv značio da ъ i ь kinakemski (BAUDOUIN DE COURTENAY) zaostaju za punim glasovima (samoglasnicima). Ovo međutim ne može biti točno: protivi mu se već činjenica da za njih i u glagoljici i u ćirilici nalazimo posebne grafeme, a to znači da su se smatrali posebnim, i to punim glasovima. Mišljenje ROZWADOWSKOGA, da je starocrkvenoslavenski —

pa čak i praslavenski — sustav imao samo jedan fonem za ъ, ь, i da je njihova grafijska podvojenost posljedica kasnijega razlikovanja po palatalizaciji — formalno ništa ne mijenja na stvari, jer ipak pretpostavlja postojanje makar i jednoga punoga fonema, koji je u svemu bio jednak ostalim sonantima. Naziv „poluglas" prema tome nije točan, pa bi ga valjalo zamijeniti boljim.

FORTUNATOVLJEVO isticanje da su ъ i ь „iracionalni samoglasnici" moglo bi izazvati netočnu i suviše usku asocijaciju s ruskim iracionalnim vokalima, kojima se samoglasnici zamjenjuju u nenaglašenim slogovima. LESKIEN je za ъ, ь preporučivao termin „Überkürze", jer da su u XI. stoljeću bili kraći od ostalih kratkih vokala (*o*, *e*), čemu se s pravom može prigovoriti, jer ъ i ь ipak nisu uvijek bili jednako kratki, kada su mogli prijeći u puno *o* ili puno *e*, što znači da su u takvu položaju bili barem tako dugi, ako ne i dulji od običnoga *o* ili *e*. Zato ni ovo „Überkürze" ne bi odgovaralo, pa će biti najbolje zadržimo li za ta dva glasa mlađe crkvenoslavenske termine *jor* (ъ) i *jer* (ь), koji ih dovoljno obilježuju, a opet ništa ne kažu o njihovu unutrašnjem sastavu.

U starocrkvenoslavenskom jeziku moglo je ъ i ь biti ili u jaku ili u slabu položaju. U jaku je položaju bilo dulje kvantitete te se ili održalo u svom obliku ili prelazilo u pun vokal (*o*, *e*), dok se u slabu položaju kvantiteta r e d u c i r a l a, pa se ъ, ь moglo i sasvim izgubiti. Pravilo, kada će ъ, ь biti u jaku a kada u slabu položaju, formulirao je F O R T U N A T O V ovako: ъ, ь je dulje kvantitete (i prema tome u *jaku* položaju) kada u riječi stoji ispred slogova sa ъ, ь (odn. *i* ≤ ь + *j*). Na primjer: prvo ъ u riječi сънъ „san" bit će u nominativu sg. *jako*, dok će u genitivu sg., gdje mjesto krajnjega ъ stoji sufiksalno *a*, biti *slabo* (съна); u dualnom сънъма ovo će *jor* biti opet *jako*, dok će u dativu pl. сънъмъ, gdje iza *jer* dolazi sufiksalno *jor*, ovo *jer* biti *jako* (dakle сънъмъ) te će ondje ev. prijeći u *e*, a prvo se *jor* u slabu položaju može i sasvim izgubiti (снемъ) Konačno, ovome valja dodati da je ъ, ь bilo u jaku položaju i onda, kada je (neovisno o položaju u riječi) na njemu bio akcenat.

Sva ta pravila međutim ništa ne kažu o izgovoru scsl. ъ, ь. MEILLET ih u latinici transkribuje kratkim *ŭ*, *ĭ*. Takvo pisanje imade doduše svoje historijske razloge, ali ga za scsl. ipak treba odlučno otkloniti, jer bi moglo zavesti u bludnju da *jor* i *jer* treba i izgovarati — ili da se u scsl. izgovaralo — kao kratko (reducirano) *ŭ*, *ĭ*. Kako se ono u IX—XI. stoljeću artikuliralo, nije nam danas uopće poznato, jer ni jedan slavenski jezik nije u svom sustavu očuvao glasove za koje bismo s punim pravom mogli reći da po izgovoru posvema odgovaraju scsl. ъ i ь. Bugarski i neki srpski i hrvatski govori imadu doduše nekakvo reducirano ъ, ali sve je to i vremenski i razvojno suviše daleko a da bi se odatle mogli stvarati detaljni zaključci za starocrkvenoslavenski jezik, a uz to nam spomenuti refleksi baš ništa ne kazuju o scsl. ь. Ipak, polazeći od svega što smo ranije spominjali, može se od nužde s VAN WIJKOM reći da se scsl. ъ jamačno izgovaralo kao zaobljeno, stražnje *šva* (ə), dok je ь, koje nije bilo zaobljeno, imalo prednju (meku) artikulaciju.

VAN WIJKOVO ъ̑, ь̑, koje je imalo biti „eine Art Zwischenlaut zwischen ъ und *y* bzw. ь und *i*",[53] rezultat je asimilacije te se u scsl. nije posebno bilježilo nego se — već prema stupnju otezanja — pisalo sad ъ, ь, a sad opet ꙑ, и (і).

Glagoljsko ⰟⰊ, ⰊⰊ izvodili su neki od ranijih istraživača (TAYLOR, JAGIĆ i dr., kojima se dosta oprezno pridružuje i DIELS) iz grčkoga udvojenoga *o* (odnosno glag. ⱁ), što bi se donekle još dalo prihvatiti za ⰟⰊ, no nipošto za ⰊⰊ, koje je oduvijek imalo izrazito meku službu. Koliko želja može biti majkom misli, i što se sve uz malo mašte i mnogo dobre volje može u paleografiji pročitati pokazuje primjer D. F. BJELJAJEVA, koji je glag. ⰟⰊ izvodio iz grčkoga ο, a glag. ⰊⰊ iz ℨ (η)! Raščlanimo li međutim potanje stariju glagoljsku grafiju, uvjerit ćemo se da ⰟⰊ, ⰊⰊ nije ništa drugo nego modificirano ⱅ, koje je iz vertikalnoga položaja obrnuto u horizontalni. Odatle se, dosljedno, dolazi do zaključka da se primarnim oblikom ima smatrati ⰊⰊ, od kojega je onda neznatnom stilizacijom izvedeno i ⰟⰊ.

Na sličan se način — prema ь ≤ ι — tumači i ćirilsko ь, ъ.

r̥, l̥ U scsl. spomenicima nalazimo samo grafiju ръ, рь, лъ, ль, dakle *r*, *l* + ъ, ь. Prema tome je izgovor mogao biti dvojak: 1. *r̥*, *l̥* — *r̥'*, *l̥'* ili 2. *rъ*, *lъ* — *rь*, *lь*. Već u najstarijim spomenicima dolazi do zamjenjivanja ъ i ь (прьвъ → пръвъ, срьдьце → сръдьце, съмрьть → съмръть *Zo*; сръдце, съмръть *Ma*; мрътвъ *Os* i obrnuto: скрьбь mj. скръбь *Sa* i td.), odakle se zaključuje da je razlikovanje po palatalizaciji rano izgubilo svoju oštricu. Da je to uza sve bila relativno mlađa pojava, dokazuje se time što se iskonska podjela na *ръ, лъ i рь, ль u nekim

kategorijama (na pr. u *Zo* ispred slogova sa slabim *ъ*, *ь* i ispred reduciranoga *i*) još dosta rigorozno podržavala. KULJBAKINOVU pretpostavku, da je odnos *r̥* — *rь* posljedica vremenskoga razvoja od *rъ* (IX. i X. vijek) do *r̥*, *l̥* (XI. vijek), uz koje da je sporadički moglo stajati *ьr*, *ьl*,[54] otklanja i DIELS i treba je u najmanju ruku smatrati preuranjenom, a osim toga bismo obzirom na rusko punoglasje prije očekivali razvoj *r̥*, *l̥* — *r̥'*, *l̥'* — *rъ*, *lъ* — *rь*, *lь*. Konkretno se za scsl. pretpostavlja samo *rъ*, *lъ*, *rь*, *lь*, dok je *r̥*, *l̥*, *r̥'*, *l̥'* starije i od prasl. te pripada mlađoj baltoslavenskoj periodi.

Grafija je u glagoljici kao i u ćirilici kombinatorna: ьⰵ, ьⰵ — ⱐⰵ, ⱐⰵ; ръ, рь — лъ, ль. O glag. ь, ⱐ i ćir. р̓, л vidi str. 67, 68, 75.

Uz navedene samoglasnike dolazi u glagoljskim i ćirilskim spomenicima još nekoliko grafema kojima se pridaje vokalska vrijednost. To su ⱛ, ѵ (yžica) i ꙗ, ѥ. Ćir. ꙗ, ѥ su mlađi oblici kojih u najstarijoj grafiji nije bilo, a nastali su analogno kao i jotovani nazali (spajanjem і + ѧ, ѥ).

Scsl. *yžica* dolazi kadšto i samostalno, obično u grecizmima i grčkim ili greciziranim imenima gdje zamjenjuje grčko υ. Prema varijantama ⰵⰳⱛⱂⰵⱅⱏ *As* = Αἴγυπτος Egipat, ⱚⱛⰿⰹⰰⰿⰰ ≤ θυμίαμα tamjan, zaključuje se da je izgovor glag. ⱛ bio negdje između *i* i *ь*. Za ⱛ, ѵ = *u* (ⰵⰳⱛⱂⱐⱅⰰ Ps. sin.; ⱄⱂⰵⰽⱛⰾⰰⱅⱁⱃⱏ ≤ σπεκουλάτωρ krvnik) pretpostavlja se dijalektalno račvanje srednjegrčkoga υ → *i*/*u*.

Ćirilsko je ѵ jednako grčkom uncijalnom ϒ, dok je glagoljsko ⱛ, kako iz grafije proizlazi, modificirano ⱇ — ⱛ, s kojim je i glasovno bilo u srodstvu. Nasuprot ovome dosadanja izvođenja iz grčkoga (TAYLOR, JAGIĆ, RAČKI) nisu nimalo uvjerljiva, jednako kao što nije uvjerljivo ni VONDRÁKOVO i VAJSOVO izvođenje iz samaritanskoga *Vau*.

Podrijetlo i razvoj

a Scsl. *a* razvilo se 1) *prema praslavenskom a*: братръ, češ. *bratr*, polj. *brat* ≤ prasl. *bratrъ; лежати, polj. *leżeć*, rus. лежать ≤ prasl. *ležati; слъішати, polj. *słyszeć*, rus. слышать ≤ prasl. *slyšati — 2) *prema 'a koje je postalo od prasl. ě*: ꙗмь, ꙗсти — prasl. *ěmь, *ěsti — 3) *u vezama ra-, la-, -trat-, -tlat-, gdje je a uz likvida postalo od prasl. o* (v. str. 76—77.): na pr. rastavno раз-, polj. *roz-*, rus. također раз-, za koje se suponira prasl. *ŏrz-; ладьи, polj. *łódź*, gen. sg. *łodzi* prema prasl. *oldьji; врагъ, polj. *wróg*, gen. sg. *wroga*, rus. ворог od prasl. *vorgъ; блато, polj. *błoto*, rus. болото od prasl. *bolto i td.

Prasl. a postaje prema 1) *praie.* ā:* prasl. **bratrъ*, stind. *bhrātar*, grč. φράτηρ, lat. *frāter*, got. *brōþar*, lit. demin. *broterēlis* prema praie. *bhrāter-, — 2) *prema praie. ō:* prasl. **damь*, grč. δίδωμι, stind. *dádāmi*, lit. *dúodu* od praie. korijena **dō-*, ili prasl. **znati*, grč. γνωτός, lat. *(g)nōtus* stind. *jñatas*, lit. *žinóti* od praie *ĝnō-, — 3) *prema praie. ē*, koje iza palatala *č*, *ž*, *š* i iza *j* prelazi u *a:* prasl. **ležati*, **slyšati* ≤ **legēti*, **slyχēti;* prasl. **zemľa* ≤ **zemi̯a*, gdje je krajnje *i̯a* postalo prema praie. **i̯ē* (ispor. lit. *žẽmė*) i td.

Početnom *ě* dodavalo se već u praslavenskoj periodi protetsko *j-* iza kojega *ě* prelazi u *a*, isp. prasl. **jama*, **jarъ* (prvotno sa *ě*). Ovakvo se protetsko *j-* u scsl. javlja i ispred prvotnoga *a*, pa u spomenicima nalazimo oblike авити — ꙗвити, агньць — ꙗгньць, аште — ꙗште i sl.

Prema ćirilskoj grafiji (ꙗ) zaključivalo se da je izgovor ovakvoga prejotiranoga *ě* bio otvoreno *ä ('ä)* koje je — na pr. u bugarskim govorima — moglo prijeći u *'e* (zap.) ili u *'a* (istočnobug. — i to još u srednjobug. doba). Dalje o protezi u scsl. v. str. 54—55.

e *Scsl. e* odgovara *prasl. e:* берѫ, polj. *biorę*, rus. беру ≤ prasl. *berǫ; небо, polj. *niebo*, rus. небо ≤ prasl. *nebo; поле, polj. *pole*, rus. поле ≤ prasl. *pol'e; vok. sg. влъче, доуше < prasl. *vl̥'če, *duše; ptc. prez. pas. знаѥмъ ≤ prasl. *znajemъ i td.

Prasl. e izvodi se prema 1) *praie. ĕ:* prasl. **berǫ*, grč. φέρω, lat. *fero*, got. *baíra*, stind. *bhárāmi*, stir. *biru*, lit. *beriù* prema praie. *bherō-; prasl. **nebo*, grč. νέφος (νεφέλη, lat. *nebula*) prema praie. *nebhos-; vok. sg. prasl. **vl̥'če*, grč. λύκε, lat. *lupe* prema praie. *u̯l̥ku̯e; 2) *prema prasl. i praie.*

---

*) Kraticom „praie." označavamo jedan još dalji stadij jezične prošlosti, za koji nas vežu stanoviti elementi koji su cijeloj indoevropskoj jezičnoj skupini bili zajednički, tako da se pretpostavlja da su se i svi njezini članovi u određeno vrijeme svoje prehistorije mogli služiti jednim u osnovi zajedničkim jezikom. Taj jezik zovemo u nauci „praindoevropskim" (odatle kratica „praie."). Među indoevropske jezike spadaju indijski, iranski, armenski, grčki, albanski, keltski, baltički, slavenski, romanski i germanski jezici. Baltički (lit., let., prus.) i slavenski jezici imadu neke osobine zajedničke, te se pretpostavlja da su u prošlosti kroz neko vrijeme pripadali zajedničkoj (tzv. baltoslavenskoj) jezičnoj skupini (do 4. stolj. pr. Kr.).

o iza palatala i iza i̯, ispor. prasl. vok. sg *ženo*: *duše, zatim nom. sg. *sěno: *pol'e, ptc. prez pas. *vědomъ:*znajemъ i td. O protetskom *i̯* ispred *e* v. str. 54.

i *Scsl. i* odgovara 1) *praslavenskom i*: **пити**, polj. *pić*, rus. пить ≤ prasl. *piti; **живъ**, polj. *żywy*, rus. живой ≤ prasl. *živъ; **жила**, polj. *żyła*, rus. жила ≤ prasl. *žila; **зима**, polj. *zima*, rus. зима ≤ prasl. *zima; **видъ**, polj. *wid, wid-ność*, rus. вид ≤ prasl. *vidъ; **сито**, polj. *sito*, rus. сито ≤ prasl. *sito; n. pl. **вльци** ≤ prasl. *vl̥'ci; 2. 3. sg. imp. **бери** ≤ prasl. *beri; **мати**, polj. *mat-ka, mać*, rus. мать ≤ prasl. *mati; **дъшти**, češ. *dcera*, polj. *cór-ka*, rus. дочь, gen. sg. дочери ≤ prasl. *dъkt'i; **шити**, polj. *szyć*, rus. шить ≤ prasl. *šiti; 1. 2. pl. imp. **пишимъ, пишите** ≤ prasl. *pišimъ, *pišite; dat. sg. **доуши** ≤ prasl. *duši — 2) *praslavenskom ь* i to a) na početku riječi iza protetskoga *j-* s kojim zajedno daje *i*: **имамь** ≤ prasl. *jьmamь; b) ispred sufiksalnoga *j('e)*: **трие, трье** ≤ prasl. *trьje; nom. pl. **гостие : гостье** ≤ prasl. *gostьje i td.

Nema sumnje da je ovo *i* najmlađe i da se tek u srednje i mlađe scsl. doba razvilo naknadnim duljenjem iz ь, tako da u spomenicima nalazimo još i jedno i drugo, i predsufiksalno ь i ovakvo mlađe *i*. Isto tako valja scsl. pojavom smatrati i početno *i* ≤ protet. *j + ь, samo što je ono starije te se stavlja u doba koje je scsl. spomenicima prethodilo.

Prasl. i izvodi se prema 1) *praie. ī*: prasl. *živъ, lit. *gývas*, lat. vīvus, stind. *jīvás* ≤ praie. *gu̯īu̯os — 2) *prema praie. ĭ ispred n i suglasnika*: prasl. **žila*, lit. *gi̯sla, gýsla* ≤ praie. *gĭnsla — 3) *prema praie. dvoglasu ēi̯, ei̯*: prasl. *vidъ, lit. *véidas*, grč. εἶδος ≤ praie. *u̯ei̯dos — 4) *prema praie. dvogl. oi̯, ai̯*: prasl. imp. 2. 3. *beri, *beri: grč. optat. φέροις. φέροι ≤ praie. *bheroi̯s, *bheroi̯t — 5) *prema praie ē + r na kraju riječi*: prasl. **mati*. grč. μήτηρ. lat. *māter*, lit. *mótė*, gen. *móteres* — praie. *mātēr; prasl. *dъkt'i, grč. θυγάτηρ, got. *daúhtar*, lit. *duktė̃, dukte̾rs* ≤ praie. *dhughəter — 6) *prema prasl. y iza i̯ i iza* palatala: prasl. **šiti*, lit. *siúti*, stind. *syūtás* ≤ praie. *siuti i — 7) *prema prasl. ei̯ koje se iza i̯ i iza palatala razvilo iz praie. oi̯, ai̯, ōi̯, āi̯*: ispor. prasl. oblike za imp. **pišimъ, *pišite (: *berěmъ, *beręte)* ili dat. sg. **duši* (prema nepalatalnom *ženě*) i sl. Posljednje su se dvije varijante razvile u prasl. periodi.

o *Scsl. o* odgovara *praslavenskom o*: **око**, polj. *oko*, rus. око ≤ prasl. *oko; **ношть**, češ. polj. *noc*, rus. ночь ≤ prasl. *noktь; **ось**, polj. *oś*, rus. ось ≤ prasl. *osь; ili suf. *o* u vok. sg. **жено** ≤ prasl. *ženo; zatim **новъ**, polj. nowy, rus. новый ≤ prasl. *novъ i sl.

Prasl. o izvodi se obično 1) *prema praie. ŏ*: prasl. *oko, lat. *oculus*, lit. *akìs* prema praie. *oku̯-; prasl.* noktь, lat. gen. sg. *noct-is*, lit. *naktìs* ≤ praie. *nokt-; — 2) *prema praie. ă*: prasl. *osь, lat *axis*, grč. ἄξων, lit. *ašìs*, stind. *ákṣas* od praie. kor. *ak's-, ili u vok. sg. prasl. **ženo*, grč. νύμφα. θάλαττα prema praie. suf. *-ă — 3) *prema praie. heterosilabičkom eu̯*: prasl. *novъ*, grč. νέος ≤ νέϝος, lat. *novus*, stind. *návas* ≤ praie. *neu̯os i sl.

u *Scsl. u* odgovara *prasl. u*: **соухъ**, polj. *suchy*. rus. сухой ≤ prasl. *suχъ; **оухо**, polj. *ucho*, rus. ухо ≤ prasl. *uχo; gen. sg. **сыноу** ≤ prasl. *synu, ili **любъ**, polj. *lub-ić*, rus. любой ≤ prasl. *l'ubъ; **блюсти, блюдѫ**, rus. блюсти ≤ prasl. *bl'usti, *bl'udǫ i td.

Prasl. u je diftonškog postanja te se pred suglasnicima razvilo 1) *prema praie. au, ou*: prasl. **suχъ*. lit. *saũsas*, grč. αὖος ≤ praie. *sau̯sos; prasl. **uχo*, lit. *ausìs*, lat. *auris*, got. *ausō* prema praie. *au̯s-; prasl. gen. sg. **synu*: lit. sūnaus, got. *sunaus* od praie. *sūnou̯s — 2) *ili prema eu̯, pred kojim dolazi do palatalizacije suglasnika*, ispor. prasl. **l'ubъ*. got. *liufs*, stvnj. *liob* ≤ praie. *leu̯bhos, ili prasl. **bl'usti*, **bludǫ* prema grč. πεύθομαι; got. *biudan* ≤ praie. *bheu̯dh - i td.

ě *Scsl. ѣ* odgovara 1) *praslavenskom ě*: **сѣмѧ**, polj. *siemię*, rus. семя ≤ prasl. *sěmę; **вѣра**, polj. *wiara*, rus. вера ≤ prasl. *věra; **цѣна**, polj. *cena*, rus. цена ≤ prasl. *cěna; **лѣвъ**, polj. *lewy*, rus. левый ≤ prasl. *lěvъ: suf. lok. sg. **вльцѣ, рѫцѣ** ≤ prasl. *vl̥'cě, *rǫcě, jednako i nom.-ak. du *rǫcě — 2) *postaje metatezom likvida od prasl. -er-, -el-* (≥ -rě-, -lě-): **чрѣда**, rus. череда (i polj. *czereda*) ≤ prasl. *čerda, 1. sg. prez. **влѣкѫ**, polj. *wlokę*, rus. волоку ≤ prasl. *velkǫ i td.

Prasl. ě izvodi se 1) *prema praie. ē*: prasl. **sěmę*, lit. *sėmens*, lat. *sēmen* ≤ praie. *sēmen-: prasl. **věra*, lat. *vērus* ≤ praie. *u̯ēr-: — 2) *prema praie. dvogl. oi̯, ai̯, ōi̯, āi̯*: prasl. *cěna, lit. *kaina*, grč. ποινή ≤ prasl.*ku̯oi̯na; prasl. **lěvъ*, lat. *laevus*, grč. λαιός ≤ praie. *lai̯u̯os; prasl. lok. sg. *vl̥'cě: grč. adv. οἴκοι ≤ praie. *u̯l̥ku̯oi̯; prasl. dat. lok. sg. **rǫcě*, grč. θεᾷ, lat. terrae, odn. (za lok.) Ὀλυμπίαι, *Romae*, gdje se suponira praie. suf. *-āi̯, dok će u nom.-ak. du. (prasl. **rǫcě*) prema nom. pl. grč. θεαί, lat. *equae* biti suf. *-ai̯

(Praie. *oi̯, ai̯* moralo je, kako smo vidjeli (kod *i*), iza *i̯* i iza palatala prijeći u **ei̯* i odavle u *i*. Sličan je proces prošlo i ono sufiksalno *oi̯, ai̯*, koje je u fleksiji iza palatala dalo *i*, ispor. **мѫжи : вльцѣ, доуши : рѫцѣ**).

y *Scsl.* ꙑ odgovara 1) *prasl. y:* сꙑнъ, polj. *syn*, rus. сын ≤ prasl. *synъ; бꙑти, polj. *być*, rus. быть ≤ prasl. *byti; свекрꙑ, polj. *świekra*, rus. свекровь ≤ prasl. *svekry; лꙑко, polj. *łyko* ≤ prasl. *lyko; akuz. pl. сꙑнꙑ, влъкꙑ, сестрꙑ ≤ prasl. *syny, *vl̥'ky, *sestry; gen. sg. ржкꙑ ≤ prasl. *rǫky — 2) *postaje od prasl. ъ ispred i̯:* ispor. pridj. новꙑи, polj. *nowy*, rus. новый ≤ prasl. *novъ-jь; вꙑнинж (≤ *vy-i̯inǫ ≤*vъ-i̯inǫ) i td.

Prasl. se *y* izvodi 1) prema *praie. ū:* prasl. *synъ, lit. *sūnus*, stind. *sūnúš* ≤ praie. *sūnus; prasl. *byti, lit. *búti:* grč. φύω od praie. *bhū-; prasl. *svekry, lat. *socrus*, stind. *śvaśrūš* ≤ praie. *su̯ek'rūs — 2) *prema praie. u ispred n i kojega suglasnika* (u + NC)[55]: prasl. *lyko, lit. *lùnkas* ≤ praie. *lunku̯os, ili akuz. pl. prasl. *syny, lit. *súnus*, got. *sununs* ≤ praie. *sūnuns — 3) *prema praie ŏ / ă ispred n + s* (dakle *ŏ + n + s, ă + n + s) na kraju riječi:* akuz. pl. prasl. *vl̥'ky, *sestry* prema grč. λύκους ≤ λύκονς, τιμάς ≤ τιμάνς — (sa praie. suf. *-ons/*-ans) — 4) *prema praie.* ō, ā + s na kraju riječi (dakle: *-ōs, *-ās): gen. sg. prasl. *rǫky*, lit. *rañkos*, (za grč. ispor. gen. θεᾶς) sa praie. suf. *-ās i sl.

Iz potvrda kao što su вꙑмѧ ≤ prasl. *vymę ≤ praie. *ūdhmen-, вꙑдра ≤ prasl. *vydra ≤ praie. *ūdrā zaključivali su neki da je protetsko *v-* u ovakvim primjerima nastalo još u ono doba (prasl.), dok *ū* nije bilo prešlo u *y*. Uzme li se u obzir da ꙑ u prasl. i scsl. u početku riječi dolazi isključivo u protetskoj vezi *vy-*, može se pretpostaviti da se ꙑ prvotno — preko ъ — izgovaralo s pojačanom labijalizacijom, pa je i odatle moglo doći do stvaranja proteze *v*.

ę *Scsl.* ę odgovara *prasl.* ę: пѧтъ, polj. *piąty*, rus. пятый ≤ prasl. *pętъ; телѧ, polj. *cielę*, rus. телёнок ≤ prasl. *telę; ptc. prez. akt. знаѩ ≤ prasl. *znai̯ę; имѧ, polj. *imię*, rus. имя ≤ prasl. *imę; ѩзꙑкъ, polj. *język*, rus. язык ≤ prasl. *i̯ęzykъ; памѧть, polj. *pamięć*, rus. память ≤ prasl. *pamętь; десѧтъ, polj. *dziesiąty*, rus. десятый ≤ prasl. *desętъ i td.

Prasl. ę razvilo se 1) *prema praie. e (ē) + n, m ispred suglasnika* (dakle *e (ē) + NC)*: prasl. *pętъ*, lit. *peñktas*, grč. πέμπτος ≤ praie. *penku̯tos; prasl. **telę*, gen. sg. *telęte*, gdje je -ę- postalo od *-ent-, *-entes, ispor. stprus. *smunents, smunentin*, a -ę u ptc. prez. akt. (*znai̯ę) svodi se na praie. *-onts iza palatala (i̯), ispor. grč. gen. sg. λέγοντος, dat. λέγοντι i td., samo što je na slavenskom tlu *o* (≤ ŏ, ă) iza *i̯* i iza palatala moralo prijeći u *e*, pa se već za prasl. pretpostavlja elemenat *-en- mj. *-on-. Do toga

je procesa moralo doći prije nego što je nestalo krajnje *-s* (ispor. na pr. lit. vežą̃s), jer bismo u protivnom slučaju gubitkom krajnjega -n dobili čisto *e*, a ne *ę*.

2) *prema praie. ē + n, m na kraju riječi:* prasl. **imę*, lat. *nomen*, stind. *nāma* sa praie. suf. *-ēn, i sl.

3) *prema praie. n̥, m̥ ispred suglasnika:* prasl. *i̯ęzykъ*, lat. *lingua* ≤ stlat. *dingua*, got. *tuggō*, stvnj. *zunga* ≤ praie *n̥ghū-; prasl. *pamętь*, lit. *at-mintìs*, lat. gen. sg. *ment-is*, got. *ga-munds* ≤ praie.- **m̥tis*; prasl. *desętъ*, lit. *dešim̃tas* grč. δέκατος, got. *taíhunda* i td. prema praie. *desm̥tos i sl.

Prasl. ę je u poč. riječi redovito bilo prejotirano, ispor. ѥтрьꙗ — ѩтро, naše *jetra*, češ. *játra* ≤ prasl. *i̯ętro (ispor. i polj. *jątrzyć się*): grč. τὰ ἔντερα, stind. *antrám* ≤ praie. *entro- i td.

O zamjenjivanju scsl. ѧ, ж v. str. 50.

ǫ *Scsl.* ǫ odgovara, (jednako kao ę : ę.) *prasl. nazalu ǫ:* пжть, polj. *pąt-nik*, stpolj. *pąć*, rus. путь ≤ prasl. *pǫtь; зжбъ, polj. *ząb*, rus. зуб ≤ prasl. *zǫbъ; кжтъ, polj. *kąt*, rus. кут ≤ prasl. *kǫtъ; suf. ж u 3. pl. aor. ведж ≤ prasl. *vedǫ, 1. sg. prez. берж ≤ prasl. *berǫ, akuz. sg. žen. r. ржкж ≤ prasl. *rǫkǫ i td.

Prasl. ǫ razvilo se 1) *prema praie o + n, m ili a + n, m ispred krajnjega suglasnika* (osim *-s*, pred kojim je dolazilo do duljenja koje je u rezultatu dalo prasl. *y*, ispor. str. 48.): prasl. **pǫtь*, stind. *pánthās*, lat. gen. sg *pont-is* ≤ praie. *ponth-; prasl. **zǫbъ*, lit. *žam̃bas*, grč. γόμφος ≤ praie. *ǵombhos; prasl. **kǫtъ*, lit. *kam̃pas*, grč. κάμπτω ≤ praie. *kamptos; suf. -ǫ u 3. pl. aor. prasl. **vedǫ* ≤ praie. *-o-nt (ispor. grč. aor. ἔλιπον). Do prijelaza praie. *-on- u prasl. u -ǫ- došlo je prema tome još u doba dok krajnjega *-t, *-d nije bilo nestalo. Uzme li se u obzir da se od krajnjih sufiksalnih konsonanata -t, -d najprije izgubilo, dolazimo do zaključka da prijelaz praie. *-o-nt ≥ ǫ spada među najstarije karakteristike praslavenskoga vokalizma. Ranije spomenuti izuzetak sa suglasnikom *-s* valja prema tome tako razumjeti, da je on ne samo po svojoj glasovnoj karakterizaciji dovodio do duljenja, pa prema tome i do prasl. *y*, nego i po tome što se u prasl. iza suglasnika na kraju riječi i dulje, održao nego -t, koje je iščezlo a da u prasl. i scsl. oblicima nije ostavilo dubljega traga (ispor. na pr. gen. sg. влъка ≤ prasl. *vl̥'ka prema stind. vr̥kāt od praie. abl. sg. *u̯l̥ku̯ōt).

2) *prema praie. -ō + n, m, -ā + n, m na kraju riječi.* tako u prez. (1. sg.) prasl. **berǫ*, grč. φέρω, lat. *fero*, gdje sufiksalnom -ǫ odgovara praie. *-ōm, ili u akuz. sg. prasl.

*rǫkǫ, grč. θεάν, lat. *deam,* gdje prasl. -ǫ odgovara praie. *-ām i td.

Promjene (denazalizacija i zamjena ѧ — ѫ).

Ma da se nazalno ѧ, ѫ u najstarijim scsl. spomenicima uglavnom dobro očuvalo, ipak sporadički već i u *Zo,* koje vrlo dobro čuva scsl. glasove, dolazi do zamjenjivanja nazala nenazalnim sonantima (ispor. ⰸⰰⰽⰾⰵⰲⱎⰵ mj. ⰸⰰⰽⰾⱔⰲⱎⰵ, ⰲⱃⰵⰿⰵ mj. ⰲⱃⰵⰿⱔ i sl.). U ostalim spomenicima, tako na pr. u *Ma,* koji sadrže više glasovnih inovacija nalazimo i ovakve zamjene: отроба mj. ѫтроба, съвѣзавъше mj. съвѧзавъше, чисти mj. чѧсти i sl. To znači da se već krajem X. i početkom XI. stoljeća bio dobrano razmahao proces denazalizacije koji je konačno doveo do toga da je u slavenskim jezicima — osim u poljskome i u nekim arhaičkim dijalektima — potpuno nestalo nazala (nazalnih vokala).

Česte su također pojave međusobnog zamjenjivanja ѧ i ѫ, osobito iza palatalnih i palatalizovanih suglasnika (ispor. плачѧшти mj. плачѫшти, ili въземлѭ mj. въземлѩ i sl.), također dokaz, u kolikoj je mjeri nekoć pravilna poraba nazala s vremenom izblijedjela pa postala nesigurna. Općenito se može reći da se iza palatala *č, ž, š, št, žd* meko *ę* češće zamjenjuje tvrđim *ǫ,* dok iza palatalizovanih suglasnika (*l', ń, ŕ* i iza labijala) mjesto *ǫ* češće dolazi meko *ę.* Razlog je tome, kao što se odavle vidi, bio fonetski: iza tada dijelom već tvrdih palatala javlja se tvrdo *ǫ* (mj. iskonskoga mekoga *ę*), a iza umekšanih (palatalizovanih) suglasnika zamjenjuje se tvrdo *ǫ* mekšim *ę.* Do tih je pojava dolazilo najprije spontano, a kasnije su se odatle razvile pisarske manire koje su osobito karakteristične za tzv. srednjobugarske spomenike.

ь *Scsl.* ь odgovara *prasl.* ь: дьнь, polj. *dzień,* gen. sg. *dnia,* rus. день ≤ prasl. *dьпь; мьгла, polj. *mgła,* rus. мгла ≤ prasl. *mьgla; гость, polj. *gość,* rus. гость ≤ prasl. *gostь: plur. *gostьje; юсмь ≤ prasl. *ȷesmь; трьѥ ≤ *trьje; пьнѫ, polj. *piąć, roz-pięcie,* rus. распятие ≤ prasl. *pьnǫ; жьмѫ ≤ prasl. *žьmǫ; бьрати, polj. *brać,* rus. брать ≤ prasl. *bьrati; стьлати, prez. стелѭ, polj. *słać,* prez *ścielę* ≤ prasl. *stьlati; akuz. sg. ptc. prez. akt. берѫштъ ≤ prasl. *berǫtjь; 2. 3. imp. sg. рьци, пьци ≤ *rьci, *pьci; adv. вьчера, polj. *wczoraj,* rus. вчера ≤ prasl. *vьčera; краи, polj. *kraj,* rus. край ≤ prasl. *krajь; мѫжь, polj. *mąż,* rus. муж ≤ prasl. *mǫžь; gen. pl. доушь ≤ prasl. *dušь i td.

Prasl. ь razvilo se 1) prema *praie.* ĭ: prasl. **dьnь,* lat. nūn-dinum ≤ praie. *dĭn-; prasl. **mьgla.* grč ὀμίχλη ≤ praie. *mĭghlā; prasl. **gostь,* lat. *hostis* ≤ praie. *ghostĭs; prasl. **i̯esmь,* lit. *esmì,* grč. εἰμί, stind. *ásmi* ≤ praie. *esmĭ — 2) *u vezi -ьi̯- prema praie. e + i̯ ispred samoglasnika:* prasl. **trьi̯e,* grč. τρεῖς ≤ *τρεες, lat. *trēs,* stind. *tráyas* ≤ praie. *trei̯es, jednako i nom. pl. prasl. *gostьi̯e ≤ praie. *ghostei̯es — 3) *prema praie.* n̥, m̥ (≥ ь + n, m) *ispred samoglasnika:* prasl. **pьnǫ* (: inf. pęti), lit. *pinù* od praie. kor. *pn̥-; prasl. **žьmǫ:* grč. γέμω ≤ praie *ǵm̥- — 4) *prema praie. r̥, l̥ ispred samoglasnika* (dakle u vezama ь + r, l): prasl. **bьrati* (prez. **berǫ*) od praie. kor. *bhr̥-, prasl. **stьlati* (prez. *stel'ǫ) od praie. kor.*stl̥- i td. — 5) *prema praie. n̥, m̥ na kraju riječi,* ispor. akuz. sg. ptc. prez. akt. prasl. **berǫti̯ь,* grč. φέροντα, lat. *ferentem* ≤ praie. *bherontm̥ — 6) *prema praie. reduciranom e,* ispor. u prasl. imp. *rьci:* prez. **rekǫ, *pьci: *pekǫ* ili adv. **vьčera:* supst. **večerъ* i td. — 7) *od prvotnoga* ъ *iza* i̯ ili *iza palatala,* ispor. **krajь, *mǫžь:* богъ, рабъ, gen. pl. *доушь: рѫкъ i td.

Već je spomenuto da ь nije moglo stajati na početku riječi nego se redovito preda nj stavljalo protetsko i̯ s kojim je osnovno ь davalo *i,* ispor. scsl. имамь: въз-ьметъ, ili иже ≤ prasl. *i̯ь(že): lat. *is,* got. *is* ≤ praie **is.* Jednako -ь- i u sredini prelazi u *i* kada se nađe ispred i̯, ispor. scsl. трьѥ ≥ триѥ i sl.

ъ *Scsl.* ъ odgovara *prasl.* ъ: мъхъ, naše *mah-ovina,* polj. *mech,* rus. мех ≤ prasl. **mъхъ;* бъдѣти, češ. *bdíti, rus.* бдение ≤ prasl. *bъděti; медъ, polj. *miód,* rus. мёд ≤ prasl. *medъ; дѫти, дъмѫ, polj. *dąć,* prez. *dmę,* rus. дуть ≤ prasl. *dǫti, *dъmǫ; влъкъ, polj. *wilk,* rus. волк ≤ prasl. *vl̥kъ; 1. sg. aor. двигъ ≤ prasl. *dvigъ i td.

Prasl. ъ izvodi se 1) prema *praie. ŭ:* prasl. **mъхъ,* lat. *mus-cus,* stvnj. *mos* ≤ praie. kor. *mŭs-; prasl. **bъděti,* lit. *buděti* prema praie. kor. *bhŭdh-; prasl. **medъ,* lit. *medùs,* grč. μέθυ, stind. *mádhu* ≤ praie. *medhŭ; prasl. **synъ,* lit. *sūnùs,* stind. *sūnúš,* got. *sunus* ≤ praie. **sūnŭs* (jednako i akuz sg. prasl. **synъ,* lit *sūnų,* stind. *sūnum* ≤ praie. *sūnŭm) — 2) prema *praie.* m̥V (= m̥ + vokal, u vezi -ъm + V): prasl. *dъmǫ, lit. *dumiù* od praie kor. *dhm̥-: — 3) prema *praie. o + n, m na kraju riječi:* akuz. sg. prasl **vl̥kъ,* grč. λύκον, lat. *lupum* ≤ praie. *u̯l̥ku̯om; 1. sg. aor. prasl, **dvigъ,* grč. (ἔ)λιπον ≤ praie. suf. *-om (stind. (a)bharam) i td. Ovdje se obično navodi i ъ od praie. *o + s* na kraju riječi (ispor. nom. sg. **vl̥kъ,* grč. λύκος, lat. *lupus,* lit. *vilkas* prema praie.

*

*u̯l̥ku̯os), koje bi se imalo razviti onako kao u dat. pl. *-mos ≥ *-mus ≥ -mъ (prasl. *vl̥'komъ, *rǫkamъ: lit. *vilkams, rañkoms*).

Promjene.

Prasl. ъ bilo je izvrgnuto stanovitim promjenama te je iza palatala prelazilo u ь (*mǫžь: *rabъ), a sa i̯ na kraju ili na početku riječi davalo *i*: **краи** ≤ *krai̯ь, **иго** ≤ prasl. *i̯ьgo ≤ *i̯ъgo, ispor. grč. ζυγόν, lat. *iugum*, got. *juk*), dok je ispred sufiksalnoga i̯ prelazilo u ъɪ: **новꙑи** ≤ *novyi̯ь ≤ *novъ-i̯ь.

Ispred ъ u početku riječi nalazimo protezu v ≤ *u̯, koja se razvila u vezi s nekadanjim labijalnim izgovorom ъ (ispor. **въпити**: **възъпити**, **въторъ** ≤ praie *utor- prema lat. *uter* i td.).

Slično kao što je to bilo kod nazala, tako i kod *jor* i *jer* već u najstarijim spomenicima dolazi do uzajamnog zamjenjivanja, samo što je ono tu još češće i običnije nego kod nazala. Razlog tome valja tražiti u srodnoj artikulaciji ъ i ь, koja se razlikovala samo u palatalnom elementu, a osim toga je i tu i tamo obično bila više ili manje reducirana pa je tim lakše moglo da dolazi do ovakvih pojava. Općenito može se ipak reći, da je — bar u prvo doba zamjena — važno bilo, kakav je slog bio *iza* ъ, ь, tvrd ili mek, pa ako je bio tvrd, prelazilo je iskonsko ь u ъ, a ako je bio mek, događalo se obrnuto, tj. prvotno se ъ zamjenjivalo mekim ь. Radilo se dakle, kako se odavle vidi, o regresivnoj asimilaciji po mekoći, pa se pisalo na pr. **бърати** mj. **бьрати**, **въдова** mj. **вьдова**, **бьдѣти** mj. **бъдѣти**, **дьвѣ** mj. **дъвѣ** i sl. Kao posljedica asimilacije dolazilo je u mlađim spom. također sve češće do pisanja ъ mjesto ь i iza *č, ž, š, št, žd*, dakle iza suglasnika i suglasničkih skupova koji su prvotno doduše bili meki, ali su na scsl. području postepeno otvrdnuli (ispor. **чъто** mj. **чьто**, **мѫжъ** mj. **мѫжь**, **нашъ** mj. **нашь**, **сѫштъ** mj. **сѫшть**, gen. sg. ptc. pret. **хождъша** mj. **хождьша** i td.). Valja naglasiti da *Zo* u takvim slučajevima obično čuva starije ь.

Druga je promjena, do koje je dolazilo i u najstarijim spomenicima, bila *kvantitativna*, jer se ъ, ь u slabu položaju u sredini riječi — na kraju to nije dopuštala ortografska tradicija — pomalo gubilo, a u jaku se položaju zamjenjivalo punim samoglasnikom (ъ → *o*, ь → *e*; ispor. u jaku položaju **начѧтокъ** mj. **начѧтъкъ**, **црьковь** mj. **црькъвь**, **темьница** mj. **тьмьница**, lok. pl. **пѫтехъ** mj. **пѫтьхъ** — i u slabu položaju: **кто** mj. **къто**, **кнѧзь**

mj. **кънѧзь**, **многъ** mj. **мъногъ**, **псати** mj. **пьсати**, **кончина** mj. **коньчина**, lok. sg. zamj. **мнѣ** mj. **мьнѣ** i sl.

Konačno, redovita je pojava da ъ u scsl. oblicima, ako se nađe ispred и, prelazi u ꙑ (: **добръ** + и ≥ **добрꙑи**, **новъ** + и ≥ **новꙑи**). Do te promjene dolazi često i kada и nije sufiksalno, odn. kada ne pripada istoj riječi (ispor. **въіинѫ** ≤ **въ инѫ** i sl.). U istom položaju ь ispred и (i̯) prelazi u и. Ovu pojavu u scsl. zovemo *fakultativnim duljenjem*.

r̥, l̥ Sonantno se r̥, l̥, r̥', l̥' u scsl. spomenicima piše kombinatorno, kao *r*, *l* + ъ/ь, dakle jednako kao i iskonsko *rъ, lъ, rь, lь*. Scsl. **смрьть** piše se jednako kao i **кръвь**, ma da im je podrijetlo različito: **смрьть** = smr̥tь ≤ prasl. *smŕ̥tь (polj. *śmierć*, rus. смерть), **кръвь** (polj. *krew*, rus. кровь) = akuz. sg. prema gen. sg. **кръве** (≤ praie. *krū-es ≥ *krъve: nom. sg. *kry). Ispor. također *l* — *lъ*: **длъгъ** ≤ prasl. *dl̥gъ (polj. *długi*, rus. долгий), dok je **осльпнѫти** u alternaciji sa **слѣпъ**. U našem jeziku i jednom i drugom *r* odgovara *r*, jednako kao što i jednom i drugom *l* odgovara *u*. Zato kod određivanja prasl r̥, l̥ i *rъ, lъ* ne možemo polaziti od svoga jezika nego se moramo služiti širim komparativnim postupkom koji daje približno ove rezultate: a) prasl. i scsl. r̥, l̥ imat će u srodnim riječima vokal obično *ispred* sebe (dakle: Vr||l), kod čega ne valja smetnuti s uma promjene do kojih dolazi uslijed metateze likvida, ispor. **смрьть** : **мьрѫ** : **мрѣти** (≤ prasl. *merti), dakle **smr̥tь*, ili **тлъкѫ** : **тлѣщти** (≤ prasl. *telk-ti), dakle **tl̥kǫ* i sl. i — b) prvotno **ръ**, **лъ** imat će u srodnim riječima vokal *iza* sebe (dakle: r||lV): **грьмѣти** : **громъ**, **осльпнѫти** : **слѣпъ** i sl. Kod toga nam m. o. dobro može poslužiti poljski i ruski jezik, koji u prvom slučaju razvijaju vokalizaciju u cijeloj skali *ispred* sonantnoga r̥, l̥, a u drugom *iza r, l* + ъ, ь (ispor. 1. **кръкъ**, polj. *kark*, rus. корк; **смрьть**, polj. śmierć, rus. смерть: **пльнъ**, polj. *pełny*, rus. полный; **влъкъ**, polj. *wilk*, rus. волк; **плъкъ**, polj. *pułk*, rus. полк i td. — 2. **кръвь**, polj. *krew*, rus. кровь; gen. pl. **слъзъ** (**сльзъ**), polj. *łez*, rus. слёз; ispor. i **въскрьсь**, polj. *ws-krzesić* rus. воскрес; **плъть**, polj. *płeć*, rus. плоть i td.).

Scsl r̥, l̥ odgovara *prasl. sonantnom* r̥ l̥, koje je moglo biti nepalatalno [**кръкъ** ≤ prasl. *kr̥kъ; **длъгъ** ≤ prasl. *dl̥gъ] ili palatalno (ŕ, l': **смрьть** ≤ prasl. *smŕ̥tь; **млъчати**, polj. *milczeć*, rus. молчать ≤ prasl. *ml̥'čati i sl.). Prema tome se za prasl. pretpostavlja r̥, l̥ — r̥', l̥' (odn. ŕ̥, ĺ̥ VAN WIJK). Kako je i zašto u prasl. došlo do diferenciranja u

ṛ, ḷ i ṛ' ḷ' kada se i jedno i drugo izvodi iz praie. ṛ, ḷ, nije poznato. Sličnu pojavu nalazimo i u litavskom jeziku, gdje praslavenskom ṛ, ḷ odgovara *ur*, *ul*, a praslavenskom ṛ', ḷ' lit. *ir*, *il*: ispor. scsl. **грълo**, polj. *gardło*, rus. горло ≤ prasl. *grdḷo, lit. *gurklys* ≤ praie. kor. *gụṛ-: **срьдьце**, polj. *serce*, adj. *serdeczny*, rus. сердце ≤ prasl. *sṛdьce, lit. *širdìs*, grč. *καρδία* prema praie. kor. *k'ṛd-; **влъкъ** ≤ prasl. *vḷ'kъ, lit. *vilkas*, stind. *vṛkaṣ*, lat. *lupus* — praie. *ụḷkụos i td. Odatle se zaključuje da je do spomenutog račvanja došlo još u baltoslavenskoj periodi.

Pojave proteze

Općenito se može reći da je proteza pojava s kojom se susrećemo kod svih scsl. samoglasnika, samo što ona pred samoglasnicima prednjega niza dolazi u obliku ị (**юмлѭ** — **въз-ѥмлѭ**), a pred onima stražnjega niza u obliku ị ili ụ (**на-вꙑкнѫти**: **на-оучити**, ovamo spada i karakteristično sjevernoslavensko **вꙑ-гнати**, **вꙑ-гонити** i td. s početnim **вꙑ-** ≤ *ū-, ispor. germ. *ūt*- got. *ūt*, engl. *ut* ≥ *out*, njem. *aus*). Međutim, to ne znači da je ispred samoglasnika u početku riječi uvijek moralo dolaziti do proteze, odnosno da u starocrkvenoslavenskom jeziku samoglasnici sami - bez proteze — nisu mogli stajati na početku riječi. Jedino za ь, ъ može se reći da n i k a d a ne dolaze bez proteze (ị, ụ), pod utjecajem koje prvo prelazi u *i* (na pr. u **имѫ** prema **въз-ьмѫ**), a drugo u *vъ* (**въпити** : **въз-ъпити**). Od ostalih su samoglasnika *e* i *ę* većinom, a *ě* i *y* redovito dolazili s protezom (ispor. **ꙗсти** : **сън-ѣсти**, 3. sg. prez. **ѥстъ** prema grč. ἔστι, lat. *est*, got. *ist*, stind *asti*, lit. *ẽsti*; **ѩтра**: grč. ἔντερα; **въ**, **вън-**, na pr. **вънити**: **ѫтрь**, ili ranije spomenuto **-вꙑкнѫти**: **-оучити** i td.). Da li se i *i* izgovaralo s protezom ili bez nje, i kada kako, danas se ne može sa sigurnošću ustanoviti, jer u spomenicima dolazi samo *i*, koje se međutim moglo čitati i ovako i onako. Dakaza za čitanje s protezom (ị) imade dovoljno (na pr. u akuz. sg. lič. zamj. **и** = *jь, zatim ondje gdje je u cijelom nizu riječi početno **и** postalo od *jer* i td.), no odatle se ne može izvesti pravilo da je za svako početno **и** čitanje s protezom bilo obavezno.

Za *a* po KULJBAKINU valja pretpostaviti dvije periode: jednu stariju, koja je prethodila našim spomenicima i koja je poznavala dvojako *a*, jedno koje se upotrebljavalo bez proteze i drugo koje se upotrebljavalo s protezom do koje je dolazilo u rečeničnoj

vezi, i drugu mlađu, koja se očuvala u spomenicima, gdje je već bilo došlo do miješanja jednoga i drugoga *a* s očitom prevagom prejotiranih oblika. Karakteristično je na pr. da grčke riječi kao **ангелъ**, **алавастръ**, **акридъ**, **архиереи**, **авва** i sl. nikada ne dolaze s protezom — jamačno zato što im je pečat bio izrazito tuđinski, pa se na to kod pisanja možda i više pazilo nego što se to činilo u živu govoru.

o, *u*, *ǫ* dolaze većinom bez proteze, no uz *o* nalazimo također *vo*- (**вонѣ** : **вонꙗ** prema grč. ἄνεμος, lat. animus i sl.), uz *u* — *ju*- (**оуже** — **юже**, **оутро** — **ютро**, nikada *vu*-), a uz *ǫ* — *jǫ* (**ѫтрьнь** — **ѭтрьнь**, nikada *vǫ*-, ma da se pretpostavlja da je do *ǫ* u početku riječi moglo doći i redukcijom prvotnoga *vǫ*-, ispor. **ѫза** : **вѧзати**).

O podrijetlu protetskoga ị i ụ mišljenja su podijeljena. PEDERSEN, MEILLET i TRÁVNIČEK polaze od hijata, do kojega je imalo dolaziti između jednog završnog i slijedećeg početnog samoglasnika među riječima u rečenici, dok WEINGART i ILJINSKIJ polaze od ь, ъ tumačeći protezu posebnim procesom, kojim da je dolazilo do regresivnog oblikovanja ị ili ụ. Kod proteza uz ъ, ь valja svakako polaziti od bilabijalnoga ъ i palatalnoga ь, koji su u povoljnu položaju u rečenici i sami iz sebe mogli izlučiti sekundarno (protetsko) *v*-, *j*-.

Vokalske alternacije

Kod vokalskih alternacija razlikuju neki (na pr. DIELS) dvije skupine: jednu, u koju ubrajaju promjene koje ne prelaze scsl. područje (na pr. palatalizovanje nekih samoglasnika, vokalizaciju ъ, ь, pa prevokalno *j*-, duljenja **ъ-ꙑ**, **ь-и**, promjene kod metateze likvida i sl.), i drugu, koja je starija od prve te prelazi okvir scsl. jezika nadovezujući neposredno na težnje koje su se zatekle na praslavenskom i dijelom još na praindoevropskom stadiju. Za razliku od prvih ove imadu izrazito kategorijsku službu te određenim semantičkim i gramatičkim vrstama daju posebno obilježje. Glasovne razlike (alternacije) do kojih je pritom dolazilo u vezi su s akcenatskim i kvantitativnim promjenama koje su im prethodile. Razvoj od spomenutih prethodnih mijena do konačnih glasovnih promjena zovemo *apofonijom* (prijevojem, njem. Ablaut). Treba razlikovati između *prijevoja* i

prijeglasa: dok je prvi posljedica akcenatsko-kvantitativnih mijena u kategorijskom smislu, drugi je posljedica asimilacije, dakle jedne fonetske, artikulacijske pojave bez određenog semantičko-gramatičkog zadatka. U tome im je bitna razlika i onda, kada su nalik jedan na drugi. Scsl. korelat берѫ || съборъ sadrži apofoniju *e/o*, dok je *e* u добръ || komp. дебрѣѥ, оудолѣти || оудѣлѣти *Ps. sin.* i sl. posljedica regresivne asimilacije $o \geq e$ ispred samoglasnika prednjega niza (jednako na pr. na asimilaciji počiva i mijenja *i/y* u рибѣ || рыбѫ *Sa*, ili дьвѣ || дъва u *Zo Ma Su*, ili равъно || равьни u *Zo Ma Eu Su*, gdje je ь, ъ ispred samoglasnika suprotnoga niza prešlo u *ъ, ь*). U apofoniju u užem smislu ne spada prema tome ni vokalizacija ь, ъ, jer je i to samo glasovna a ne i semantičko-kategorijska pojava (ispor. тьма || темьница mj. тьмьница, ili лъгати : ложь || лъжь i sl.), kao što ovamo ne spada ni njihova zamjena (v. str. 52.) ili mlađe $o \geq u$, $e \geq i$: тѣкъмоу *Zo* mj. тѣкъмо, lok. sg. твоимь, нашимь mj. твоѥмь, нашемь, pa $ь \geq ъ$ kada je to posljedica depalatalizacije iza ч, ш (чъто, шъдъ) i td. Ovdje se mogu spomenuti i promjene добраѥго — добрааго — добраго koje su također posljedica vokalske asimilacije (i kontrakcije) te s apofonijom nemaju ništa zajedničko. Napokon, na asimilaciji se osniva i toliko česti scsl prijelaz ъ, ь ispred и, ĭ u ъı, и. Van WIJK gramatičku apofoniju definira ovako: „Wenn in einer Gruppe etymologisch zusammengehöriger Formen der Vokalismus wechselt, so nennt man diesen Wechsel Ablaut. Für die Grammatik hat dieser Ablaut dann eine gewisse Bedeutung, wenn ein bestimmter Vokalismus für bestimmte Formkategorien charakteristisch ist".[56]

Po obliku razlikujemo *kvalitativni* i *kvantitativni* prijevoj, kojima DIELS pridodaje dva *produžna* prijevoja (Dehnungsablaut), stariji i mlađi.[57] Već iz ovoga se vidi da će produžni prijevoji biti samo poseban vid kvantitativnoga prijevoja.

Kvalitativni prijevoj počiva na ie. odnosu *e* || *o* (ведетъ || водитъ), koje produljeno (dakle već uz kvantitativnu promjenu) daje $\bar{e}, \bar{o} \geq$ ѣ, а (рѣзати : приразити сѧ; ispor. za е || о $\geq \bar{e} \parallel \bar{o} \geq$ ѣ || а : текѫ || токъ — притѣкати || таканьѥ).

Kvantitativni se prijevoj ugl. sastojao u slabljenju samoglasnika, do čega je osobito dolazilo promjenom u mjestu naglaska. Zato za ovakav prijevoj ie. vokalizam uz normalni oblik obično daje dva oslabljena (reducirana) oblika, od kojih jedan predstavlja

stupanj redukcije a drugi je na tzv. nultom stupnju, na kojem se vokal sasvim gubi. U scsl. je na pr. ovakav slučaj sa ѥстъ (3. sg. prez. = normalni ili puni oblik): истъ (na pr. u ист-ина = reducirani oblik): сѫтъ (3. pl. prez. = nulti stupanj, na kojem se početni vokal sasvim izgubio). Inače u scsl. uz puni ili normalni stupanj obično susrećemo i reducirane oblike, ali bez potpunoga nestajanja samoglasnika. Takvi su oblici na pr. imperativno рьци, пьци, тьци prema prezentu рекѫ, пекѫ, текѫ, ili infinitivno бьрати, дьрати prema prezentskom берѫ, дерѫ i sl. I ъ, ь su mogli stajati u prijevojnoj alternaciji, tako da se prema normalnom ъ javljalo reducirano ь, na pr. u боудити : бъдѣти || бьдѣти. Do toga je dolazilo osobito u mlađe doba, kada se poluglas u slabu položaju znatno reducirao pa se mjesto ъ, ь pisalo samo ь, koje se na pr. u našoj starijoj književnosti ovako nastavilo pisati i onda, kada se uopće više nije izgovaralo, tako da je postalo karakteristično obilježje naše starije crkvene književnosti.

Prijevojni nizovi, od kojih ćemo samo neke navesti, bili su već u scsl. doba većinom neproduktivni. Jedina kategorija, gdje se indoevropski prijevojni oblici na našem području i u historijsko doba javljaju kao produktivan elemenat tvorbe riječi, jesu tzv. *produžna iterativa:* плетѫ — съплѣтати, летѣти — лѣтати, родити — рождѫ : раждати. ломити — -ламати, по-могѫ — помагати, мьрѫ — оу-мирати, бьрати — съ-бирати, съпати — -сыпати i td.[58]

Scsl. se prijevojni nizovi oslanjaju na naslijeđeno ie. *e* || *o* uz redukciju *ь* i druge pojave karakteristične za scsl. vokalizam. Tako će na pr. prijevojni niz *er* || *or* || *ṛ* uz metatezu likvida dati naše *er* || *or* || *rě* || *ra* || *rь* || *(rъ)* || odn. *ьr* || *(ъr)*, kojemu valja dodati iterativno *ar* || *ir*, ispor. съмрьть || мьрѫ || мрѣти (≤ prasl. **merti)* || моръ || оумарıати || оумирати. Isto će tako *el* || *ol* || *ḷ* dati u scl. *el* || *ol* || *lě* || *la* || *lь* i td.: влѣкѫ (≤ prasl. **velkǫ*) || облакъ (≤ prasl. **ob(v)olkъ*) i td., pa će osnovni prasl. i scsl. niz imati oblik *ь* || *e* || *o* || *ě* || *a* || *i*, ispor. рьци || рекѫ || про-рокъ || прѣ-рѣкати || на-рицати (≤ **narikati*), pa гребѫ || гробъ || по-грѣбати || грабити || по-грибати i td. Ispor. također *ę* || *ǫ* || *ьn* || *on* : пѧти || пѫто || пьнѫ || о-пона i iterativno про-пинати, ili *ъv* || *ov* || *av*: ръıти || ровѫ || ровъ; плъıти || плоути : пловѫ || плавати, pa izrazito kvantitativno *ъ* || *u* || *y*: дъхнѫти || доухъ || дъıхати i td.

Akcenat i kvantiteta

Scsl. spomenici uprkos raznim nadslovnim znacima, kojima su iskićeni osobito ćirilski tekstovi (', ̏, ", ̑, ˋ, ́, ̆, ̒, ̑, ̑, ~ i sl.), ne kazuju ništa pouzdano ni o akcentu ni o kvantiteti scsl. riječi. Znaci u *Su* doduše podsjećaju na grčke oznake, ali sve je to ipak tako neodređeno da se odatle ništa sa sigurnošću ne da izvesti. Možda je, kako DIELS predviđa, u početku i postojao nekakav sustav sličan onome u grčkom jeziku, no to se s vremenom zatrlo pa prešlo u obično dekoriranje bez ikakvoga dubljega smisla. Takvu je razvoju m. o. pogodovalo i to što su se spomenici pisali na različnim stranama, koje se u akcentuaciji više nisu morale sasvim podudarati, tako da kasnijim prepisivačima na drugim područjima ovakve oznake nisu ništa kazivale, pa im nisu nalazili ni pravoga smisla. Kada nam ovako spomenici sami ništa ne kazuju, preostaje samo poredbeni put kako da se utvrdi mjesto i oblik scsl. akcenta i scsl. kvantitete i njihove promjene. Na taj se način došlo do zaključka, da je akcenat u scsl. jeziku bio slobodan i pomičan, srodan ruskom ili našem čakavskom akcentu, s različnom (silaznom ili uzlaznom) intonacijom na dugim slogovima. Jednako se na taj način došlo do zaključka da su samoglasnici *e* i *o*, koji su u praslavenskom bili kratki te su se samo u određenim pozicijama produljivali, i u scsl. bili češće kratki nego dugi, a da su *a*, *i*, *u*, *ě*, *y*, *ę*, *ǫ*, *ṛ*, *ḷ*, koji su prvotno bili dugi te su se samo u određenim pozicijama skraćivali, i u scsl. bili češće dugi nego kratki. Napokon, ъ i ь bili su redovito kraći od *o*, *e*, te su im samo u jaku položaju bili po kvantiteti jednaki.

KONSONANTIZAM

Scsl. glasovni sustav imao je ove suglasnike: *b*, *v*, *g*, *d*, *ž*, *ʒ*, *z*, *j*, *k*, *l*, *l'*, *m*, *n*, *ń*, *p*, *r*, *ŕ*, *s*, *ś*, *t*, *χ*, *c*, *č*, *š*. Neki od njih nisu imali posebnih slova (*j*, *l'*, *ń*, *ŕ*, *ś*), dok s druge strane i u glagoljici i u ćirilici nalazimo također slova koja se ubrajaju u konsonante, a nisu se njima označavali posebni scsl. suglasnici (ⰿ, ⱇ ф, ⱚ, ⱚ, щ. ѯ, ѱ, ѳ).

Nijedna riječ u scsl. (i prasl.) nije mogla svršavati na suglasnik: iza njega na kraju redovito dolazi *jor* (ъ, ako je suglasnik bio tvrd) ili *jer* (ь, ako je suglasnik bio mek, a meko je bilo i *št*, *žd*, dakle: ⱎⱅⱐ, ⰶⰴⱐ, штъ ‖ щь, ждь).

Glas *j* nije se posebno pisao, jer se jotovanje prvotno uopće nije bilježilo pa za *j* nije ni bio potreban poseban znak, a *l'*, *ń*, *ŕ*, *ś* pisali su se kombinatorno, tj. tako da se iza *l*, *n*, *r*, *s* stavljalo ь, a ako se tamo našlo и, nije ni to bilo potrebno. U *Zo* i u ćir. tekstovima ovo se *l'*, *ń*, *ŕ*, *ś* kadšto označavalo posebnim znakom (⌒) iznad *l*, *n*, *r*, *s* (ⰽⱁⱀ҄ⱐ, ⰿⱁⱃ҄ⱐⰵ, ⰾ҄ⱓⰴⱐⰵ, ⰲⱐⱄ҄ⱑⰽⱏ — кон҄ь, мор҄ьѥ, л҄юдьѥ, вьс҄ѣкъ). Ispred ь i drugih samoglasnika prednjega niza (*e*, *ė*, *ę*, *i*) palatalizovali su se doduše i drugi suglasnici (*b*, *v*, *d*, *z*, *m*, *p*, *t*), no to ipak nije bilo u tolikom stupnju da bi odatle nastali posebni glasovi, pa se stoga ovakvo umekšavanje nije posebno označavalo.

Scsl. *l'*, *ń* izgovaralo se jamačno kao naše *ļ*, *ń*, dok je *ŕ*, *ś* više odgovaralo ruskom *рь*, *сь*.

Pitanju jote i jotovanja u glagoljskim spomenicima posvećivalo se dosta pažnje, jer je zaista bilo neobično da se ovaj glas, koji je u jeziku sasvim sigurno postojao, u glagoljici uopće nije bilježio. LESKIEN (Zur glagolitischen Schrift, AfslPh. 27) pokušao je to ovako razjasniti: u određenim slučajevima palatalizacija se u scsl. *bilježila*, i to posebnim znakom (⌒) koji je u uglatoj stilizaciji postao sastavnim dijelom glag. ⱗ, ⱔ, dok se u ⱓ u prvom dijelu sačuvalo stilizovano grčko ι (jota). Svi su se ostali samoglasnici prednjega niza (ⰵ, ⱗ, ⱑ-ⱑ) u dijalektu iz koga je potekao scsl. jezik u početku riječi izgovarali s prejotacijom, tako da se uopće nije osjećala potreba da se jedna ovako redovita i u sebi pravilna pojava posebno označava, ili da se za nju stvara poseban znak. MARGULIÉS (Zum Lautwert der Glagolica, AfslPh. 41) međutim za jotu mjesto stilizovanoga kružića u ⱗ, ⱔ (i ⱓ) vidi nekakav simbolički trokut koji grafijski izvodi iz ⱑ-ⱑ, tako da mu je ⱗ, ⱓ, ⱔ = ι + *o*, ι + *u*, ι + *a*, a svako ⰵ, pa i ono u početku riječi, imalo bi se — opet iz dijalektalnih razloga — čitati kao *e* (= bez jote, dakle ⰵⰳⱁ, ⱀⰵⰳⱁ, єго, нєго = ego, nego!). Suvišno je isticati, koliko je pozivanje na dijalektalne osobine u ovakvim slučajevima neznanstveno, pa nije čudo što su autori na ovakvoj osnovici došli do tako oprečnih rezultata. Jednako je neznanstvena i spomenuta simbolika s kružićima i trokutima, jer se njima za cijeli slučaj zapravo ništa ne dokazuje, a osim toga sve su to apstrakcije iz mlađe grafije koja s protoalfabetom — osim nekih crta — nema ništa zajedničko.

Nema sumnje da se glagoljsko (i ćirilsko) *e* u početku riječi izgovaralo ne samo kao *e* (ѥн, ѥтєръ, prema grč. ἕτερος i sl.), nego i kao *'e* (dakle s prejotacijom). Ovo potvrđuje m. o. pisanje stranih imena koja su u grčkom originalu bila prejotirana a u scsl. spomenicima dolaze bez prejotacije (ispor. ⰵⱃⰹⱈⱁ, ѥрихѫ — Ἱεριχώ; ⰵⱈⱁⱀⰹⰰ, ѥхонна — Ἰεχονίας i sl.). Da se jota ni u ovakvim slučajevima nije pisalo, i da se uopće nije osjećala potreba da se za nj stvori posebno slovo, razlog će biti u atraktivnosti kojom su se scsl. riječi vezivale u veće govorne cjeline. Kako u starocrkvenoslavenskom jeziku nijedna riječ nije mogla da svršava na suglasnik, često se događalo da su se samoglasnici u početku riječi vezivali s krajnjim samoglasnikom ispred sebe tvoreći tako hijat u kojem je — ako je jedan od ovih samoglasnika pripadao prednjem nizu — samo po sebi dolazilo do jotovanja, pa ga stoga grafijski nije ni trebalo bilježiti. Drugim riječima, u takvim je slučajevima — a njih je, uzmemo li sve takve veze, u scsl. tekstovima znalo biti i do 80% — jota već zbog hijata fiziofonetski bilo dano pa mu nije trebalo davati posebno mjesto u fonološkom i azbučnom sustavu. Ovo je uzgred osjetio i JAGIĆ kada u *Ma*, gdje inače za grč. Ἰωάννης dolaze oblici ⰹⱁⰰⱀⱏ, ⰹⱁⰰⱀⱏ (іоанъ, иоанъ — Mt. 11_2, Mk. $1_{4,6}$ i dr.) a u Mk. 1_{29}, 14_{33} najednom samo ⱁⰰⱀⱏ (оанъ, bez и), kaže da je do spomenute promjene došlo zato „quod utroque loco praecedit ⰻ".[59] Slično je u spomenicima i sa scsl. ⰹⱁⱄⰹⱇⱏ : ⰹⱁⱄⰹⱇⱏ (осифъ : иосифъ, grč. Ἰωσήφ), ⰹⱁⱄⰹ : ⰹⱁⱄⰹ (оси : иосьи, grč. Ἰωσῆ), ⰵⱃⱁⱄⰾⰿⰾⱔⱀⰵ (ѥрлмне, grč. οἱ Ἱεροσολυμῖται) i td. Jota (*i̯*) se dakle u scsl. književnosti nije pisalo zato što se u prvo doba nije uopće osjećalo kao poseban, samostalan glas nego više kao prizvuk ili pazvuk (njem. Gleitlaut) koji se kao popratna glasovna pojava javljao u hijatskim vezama te kao poseban elemenat nije ulazio u fonološki sustav scsl. jezika, niti je za nj bio potreban poseban grafem u scsl. azbuci.

Glas *f* (ⱇ, ⱇ; ф), koji neki meću u scsl. glasovni sustav, ne predstavlja slavenski fonem te u tekstovima obično dolazi kao zamjena za grčko φ (ispor. ⰹⱁⱄⰹⱇⱏ, иωсифъ — Ἰωσήφ; ⱇⰹⰾⱁⱄⱁⱇⱏ, фарисѣі — φαρισαῖος; ⱇⰹⰾⱁⱄⱁⱇⱏ, философъ — φιλόσοφος i sl.). Kako mu je izgovor scsl. bio tuđ i neobičan, zamjenjivao se u govoru i pismu domaćim *p* (ⱂⱁⰹⱀⰹⰽⱄ, пінікьсь — φοίνιξ Ps. sin.) ili *v* (просворѫ — προσφορά *Su*). Time je služba glag. ⱇ i ćir. ф glasovno i ortografski postala nejasna pa se ⱇ, ф sporadički pisalo

i onda kada se htjelo označiti iskonsko *p* (tako na pr. u *Eu* ⰹⱄⱁⱂⱁⰿⱐ, нсофомь : ὕσσωπος, ili u *Sa* скорьфин : σκορπίος i sl.).

Glagoljsko ⱇ izvodi se stilizacijom iz grčkoga minuskularnoga φ, dok bi ⱇ imalo odgovarati grč. Θ (VAJS). Ćirilsko ф uzeto je iz grčke uncijale, kojoj je nalik i mlađe glag. ⱇ.

Slično kao ⱇ, tako i glag. ⰼ dolazi samo u stranim riječima i imenima gdje zamjenjuje grčko γ koje se ispred ε, ι, η, αι, υ umekšavalo, ispor. ⰼⰵⱃⱄⰹⰿⰰⱀⰹ — Γεθσημανῆ, ⰼⰵⰵⱀⰰ — γέεννα, ⰵⰼⰹⱂⱅⰰ — τοῦ Αἰγύπτου i sl. Ispred tvrdih samoglasnika ostaje ⰳ tvrdo kao i u grčkom jeziku (i u ćir.: галилѣа, ⰳⰰⰾⰹⰾⰵⰰ — Γαλιλαία). Glag. ⰼ jamačno se izgovaralo kao meko, frikativno g' (γ' ≥ đ) te se kao sekundarni spirant češće umeće između grč. υ - ι: ⰾⰵⰲⰼⰹⰻ — Λευΐς, ⰾⰵⰲⰼⰹⱅⱏ — λευΐτης, ⱂⰰⱃⰰⱄⰽⰵⰲⰼⰹⰻ — παρασκευή, παρασκευγή.

Grafijski se tumači grčkim ligaturama (TAYLOR, JAGIĆ, KULJBAKIN), a neki ga izvode iz samaritanskoga *Jod* (ŠAFAŘÍK, RAČKI, VONDRÁK, VAJS i dr.) ili runskoga *gear* (HAMM). U mlađoj hrvatskoj glagoljici ⰼ dolazi u službi *jote (j)*.

U scsl. ćirilici nema slova koje bi mu odgovaralo, a spomenuta su se mjesta po grč. uzoru pisala (umekšanim) г. U mlađim spomenicima glagoljskom ⰼ odgovara ćir. ћ (v. str. 34.).

Glag. i ćir. thita (ⱚ, ѳ) također ne predstavljaju slavenski glas te služe prvenstveno transkripciji grč. Θ, koje se inače zamjenjuje domaćim ⱅ, т (ispor. ⱚⱁⰿⰰ : ⱅⱁⰿⰰ — Θωμᾶς *Zo*, ⰲⰹⱚⱄⰰⰹⰴⰰ : ⰲⰹⱅⱄⰰⰹⰴⰰ — Βηθσαϊδά *Ma*, ѳъмьıанъ : тьмианъ — θυμίαμα *Su* i sl.). Rjeđe se grč. Θ zamjenjuje jednako stranim ⱇ, ф (tako na nekoliko mjesta u *Zo* i *Su*), koje je kasnije u toj službi (tj. Θ = f) prevladalo u ruskoj grafiji.

Oba su znaka (i glag. i ćir.) grčkoga podrijetla, a i izgovor bit će da im je prvotno bio sličan grčkom spirantskom θ. Ćirilica mu je zadržala i brojnu vrijednost (9).

Glag. i ćir. *šta* (ⱋ, щ) su ligature koje su nastale spajanjem slova ш i ⱅ, т. Da se to dogodilo u mlađe vrijeme i da toga znaka u protoalfabetu nije bilo, dokazuje konservativno pisanje nekih starijih spomenika (*Zo*, *Clo* i dr.) u kojima još sasvim prevladava starije nestegnuto шⱅ, odn. шт (tako i u *Su*).

Ćirilska slova ѯ i ѱ uzeta su iz grčke uncijale te u scsl. spomenicima dolaze najčešće u službi brojeva (60, 700). Od

starijih tekstova jedino u *Su* dolaze sporadički u glasovnoj službi (kao кс, пс: алєѯандръ: алєксандръ — Ἀλέξανδρος, ѱалмъ: псалмъ — grč. ψαλμός, jednako i ѱати (≤ псати ≤ пьсати).

Sustav

Starocrkvenoslavenski se suglasnici, apstrahiramo li od onoga što je gore rečeno, po izgovoru mogu podijeliti ovako:

	zatvorni (eksploziva)	*zatvorno-tjesnačni* (afrikate)	*tjesnačni* (spiranti)	*nosni* (nazali)	*tekući* (likvide)
usneni	b, p		v	m	
prednjo-jezični	d, t	c, ʒ, č	s, z, š, ž	n	r, l,
stražnjo-jezični	g, k		χ		

Od ovih su *k, g, χ* bili nepalatalni, *c, ʒ, č, ž, š* palatalni, a b, p, d, t, z, s, v, m, n, r, l neutralni, tj. mogli su biti i jedno i drugo, te su pred samoglasnicima stražnjega niza bili tvrdi (nepalatalni) a pred samoglasnicima prednjeg niza meki (palatalni, bolje — palatalizovani: *b', p', d', t', z', s', v', m', n', r', l'*). Ta je palatalnost bila slaba te nije zadirala u bitne karakterizacije samoga glasa, kao što je to u posebnim slučajevima bilo sa *ś, ń, ŕ, l'* (v. str. 59.) te se u scsl. spomenicima uopće nije posebno označavala.

Kod palatalnih suglasnika došlo je u starijih (*č, ž, š*, v. str. 52) djelomično do procesa depalatalizacije, kojemu se — osim u *Zo* — tragovi nalaze i u najstarijim spomenicima, gdje iza *č, ž, š* mjesto prvotnoga ь nalazimo sekundarno ъ, što znači da se u izgovoru više nisu pravo razlikovali od tvrdih (nepalatalnih) suglasnika (ispor. ⱍⱏⱅⱁ : ⱍⱐⱅⱁ (чъто : чьто) *Clo*, ⱃⱑⱎⰵ : ⱃⱑⱎⰵ *Eu*, шъдъ : шьдъ *Sa*, тѫжъко *Su*, кокошъ : кокошь *Os* i td.). Ovo je, međutim, svakako mlađa pojava koje u prvo doba scsl. jezika još nije bilo, jednako kao što je nije moglo biti ni u praslavenskom jeziku.

Scsl. konsonantizam prema prasl. i praie.

Osnovni suglasnici što smo ih gore nabrojili među se također u praslavensku periodu, što znači da između praslavenskoga i starocrkvenoslavenskoga konsonantizma u prvo doba scsl. književnosti nije bilo većih razlika. Kada ovo kažemo, na umu nam je samo mlađi stadij praslavenskoga jezika. U starijem stadiju njegov se konsonantizam znatno razlikovao od onoga što nam se preko scsl. jezika do danas sačuvalo. Ovo će nam postati jasnije isporedimo li stanje što smo ga gore utvrdili sa stanjem što ga je prasl. naslijedio iz praie. periode.

Praindoevropski konsonantizam imao je ove suglasnike i suglasničke skupove:

		zatvorni		*tjesnačni*		*nosni*	*tekući*
		čisti	*aspirirani*	*čisti*	*aspirirani*		
usneni		b, p	bh, ph			m	
prednjojezični		d, t	dh, th	z, s	zh, sh	n	r, l
stražnjo-jezični	*palat.*	g', k'	g'h, k'h				
	čisti	g, k	gh, kh				
	labijal.	gu̯, ku̯	gu̯h, ku̯h				

Osim toga imao je i dva nesilabička vokala u službi suglasnika (*i̯, u̯*).

Ovo se stanje u predslavensko doba bilo znatno promijenilo, tako da je 1) nestalo praie. aspiriranih suglasnika, 2) nestalo i praie. labijalizovanih suglasnika, koji su na našem području prešli u čiste, a osim toga je palatalno stražnjojezično *g', k'*, dalo tjesnačno *z, s*, tako da je prasl. jezik od praie. mogao naslijediti samo suglasnike *b, p, d, t, g, k, z, s, m, n, r* i *l*. Isporedimo li ovo s onime što smo rekli za starocrkvenoslavenski i mlađi praslavenski konsonantizam, vidjet ćemo da je prasl. između svoje starije i mlađe periode prošao cijeli niz bogatih promjena kojima praktički dugujemo sve afrikate (*c, ʒ, č*), palatale *ž, š* (+ *ś, ń, ŕ, l'*) i suglasnik χ. Osim toga došlo je u praslavensko doba još do jedne važne promjene: stali su se gubiti suglasnici na kraju riječi, uslijed čega su prvotno zatvoreni slogovi na kraju postali otvoreni. Pretpostavlja se da je taj razvoj tekao postupno, tako da je najprije nestalo *d, t*, a onda se izgubilo i *m, n, r, s*. Ovo LEHR-SPŁAWIŃSKI i dr. tumače vokalskim promjenama do kojih je došlo u slogovima koji su prvotno

bili zatvoreni suglasnicima *m*, *n*, *r*, *s*, a nije ih bilo u slogovima koji su bili zatvoreni suglasnicima *d*, *t*, (ispor. nom.-akuz. sg. **влъкъ** (str. 51.) — gen. sg. **влъка** (str. 49.), zatim nom. sg. **мати** (str. 46.), pron. **вꙑ** (*u̯ōs, lat. *vōs*) i sl. i njihovu praie. osnovu i poredbene baze). LEHROVU tvrdnju, da su „u slogovima zatvorenima suglasnicima *-s*, *-m*, *-n*, *-r* uslijed toga što su ti slogovi u prasl. dulje vremena ostali zatvoreni, samoglasnici bili podvrgnuti promjenama do kojih nije dolazilo u otvorenim slogovima",[60] valja upotpuniti kvalitativnim elementom, jer je ovakav razvoj bio ovisan i o samim suglasnicima, tj. o njihovu izgovoru, a ne samo o vremenu trajanja u ovom ili onom položaju. *d*, *t* su zatvorni suglasnici, a svi su ostali strujni i od njih su neki dapače — naravno u određenu položaju — mogli imati službu sonanta, što sve posredno upućuje na to da promjena samoglasnika — osobito njihovo duljenje — ispred ovih suglasnika nije bila ovisna samo o vremenu, koliko je takav silabički zatvor mogao trajati, nego i o artikulaciji kojom su se vokali u takvoj poziciji sami o sebi produljivali.

Konsonantske promjene u praslavenskoj periodi podređuje VAN WIJK, koji na to gleda s jednog šireg stajališta, dvjema osnovnim tendencijama koje su prožimale cijeli fonološki sustav praslavenskoga jezika, a to su 1) težnja za pojačanjem sonornosti u slogu (Neigung zu einer steigenden Sonoritätswelle der Silbe), uslijed koje dolazi do toga da se zatvoreni slogovi otvaraju i da u dvoglasima i dr. sličnim vezama zvučniji dio dolazi na kraj sloga — i 2) težnja za palatalizacijom (Neigung zur Palatalisierung), koja se kod glasova prednjega niza očituje pojačanim djelovanjem na svoju okolinu. Dok ova druga dolazi osobito do izražaja kod konsonanata što ih je praslavenski jezik naslijedio iz praindoevropskoga, prva obuhvata cijelu skalu suglasnika koji su u scsl. za volju spom. sonornosti morali nestati, jer su se odjednom našli u slabu položaju ispred drugih konsonanata. Tako je na pr. *b*, *p*, *d*, *t*, *g*, *k*, *s* moralo nestati ispred *s* (prez. **грєбѫ** — aor. **грѣсъ**, prez. **чьтѫ** — aor. **чисъ**, prez. **бодѫ** — aor. **басъ**, prez. **рєкѫ** — aor. 1. sg. **рѣхъ**, 2. pl. **рѣстє**, 3. pl. **рѣшѧ**, prez. **жєгѫ** — aor. 3. pl. **жѣшѧ**, prez. **нєсѫ** — aor. **нѣсъ** i td.), *b*, *p*, *v* ispred *t* (prez. **грєбѫ** — inf. **грєти**, prez. **тєпѫ** — inf. **тєти**, prez. **плѣвѫ** — inf. **плѣти**, ispor. također inf. **жити** $\leq$ *živti i sl.), *b*, *p*, *d*, *t* ispred *n* (ispor. **съпати** : **оу-снѫти**, **сънъ**;

съгꙑбати : **съ-гънѫти**; **свьтѣти** : **о-свьнѫти** ili **бъдѣти** : **вьзбьнѫти**) i td. i td. Na toj osnovi VAN WIJK tumači i metatezu likvida, zatim prelaženje skupine *V* + *n* u *ę*, *ǫ* i prijelaz *ъr*, *ьr*, *ъl*, *ьl* u zvučne likvide (liquidae sonantes) *r̥*, *ŕ̥*, *l̥*, *l̥'*.

Izrazom posebne tendencije, koja je značajna za scsl. spomenike te prelazi i u žive jezike, valjalo bi po VAN WIJKU smatrati pojačani afinitet među nekim glasovima, što je djelomice dovelo do potpunoga prelijevanja jednoga glasa u drugi (na pr. **ь** : **ъ**, *y* → *i*, *r̥* → *r̥̂*, *l̥* → *l̥̂* i td.). To su, međutim, mlađe pojave koje više ne pripadaju prasl. periodi u užem smislu.[61]

Izgovor i slova

b Izgovaralo se kao i naše *b* (zatvorno, bilabijalno, zvučno),

Glagoljsko ⰱ izvodilo se iz grčkog kurzivnog β (TAYLOR, BJELJAJEV) ili μ + β (JAGIĆ) i različnih egzotičnih pisama, iz palmirskoga (ŠAFAŘÍK), feničkoga (RAČKI), hebrejskoga (AMFILOHIJ), samaritanskoga (GRIGOROVIČ, VONDRÁK, NAHTIGAL, VAJS) i dr.

Ćirilsko **б** uzeto je iz grčkoga pisma IX. stoljeća gdje dolazi kao varijanta uz običnije **в** (LAVROV). U to je doba grčko β imalo spirantski izgovor kako ga i danas u grčkom jeziku nalazimo, no u stanovitim slučajevima izgovor je mogao biti i zatvoran (eksplozivan), pa kako su se u grafiji našla dva znaka, mogao je autor ćirilskoga pisma prvome (**в**) dati spirantsku, a drugome (**б**) zatvornu službu. Na sekundarnu vrijednost ćir. **б** upućuje i to što se nije upotrebljavalo kao broj (ispor. glag. i ćir. azbuku na str. 30—31.).

v Izgovaralo se jamačno jednako kao i naše *v* (dakle strujno, labiodentalno, zvučno).

Glagoljsko ⰲ izvode neki iz grčkoga β ili *v* (JAGIĆ, TAYLOR, KULJBAKIN, VAJS i dr.), ŠAFAŘÍK i RAČKI ga dovode u vezu s feničkim *Vau*, a GRUNSKIJ mu lozu vuče od latinskoga *V*.

Ćirilsko **в** preuzeto je kao spirant iz suvremene grčke uncijale, gdje je — kao i u ćirilici — imalo brojnu vrijednost 2 (prema glag. ⰲ = 3).

g Izgovaralo se kao i naše *g* (zatvorno, stražnjojezično, zvučno).

Glagoljsko ⰳ izvodi se obično iz grčkoga pisma te se smatra stilizovanim γ (TAYLOR, JAGIĆ, KULJBAKIN i dr.), koje je imalo i zatvornu službu (THUMB). Ostali su (ŠAFAŘÍK, RAČKI, NAHTIGAL i dr.) pomišljali na orijentalni utjecaj, na armensko *Ghad*, odn. na hebrejsko-samaritansko *Ghimel*.

Ćirilsko г uzeto je iz grčke uncijale.

d Izgovaralo se u svom osnovnom obliku kao naše *d* (zatvorno, interdentalno, zvučno).

Glagoljsko ⰴ izvodi se iz grčkoga kurzivnoga δ (ovako i RAHLFS), koje je u vrijeme postanka glagoljskoga pisma imalo zatvornu (eksplozivnu) službu. ŠAFAŘÍK ga je dovodio u vezu s latinskim alfabetom.

Ćirilsko д uzeto je u toj službi iz grčke uncijale.

ž Izgovaralo se jamačno kao i naše *ž* (tjesnačno, prednjojezično, zvučno), samo nešto mekše i palatalnije (v. str. 62.).

Glagoljsko ⰶ tumačilo se na najrazličitije načine: TAYLOR ga izvodi iz grč. τ + σ, JAGIĆ iz udvojenoga ϑ (ϑϑ), MÜLLER iz udvojenoga σ (σσ), BJELJAJEV iz ζ, slično i VONDRÁK, dok mu ostali traže postanak u egzotičnim azbukama, tako ŠAFAŘÍK u armenskoj *(Dže)*, FORTUNATOV u koptskoj *(Džandža)*, a NAHTIGAL u vezi grčkoga τ i samaritanskoga *Thav*. Ja sam, polazeći od sličnosti glagoljskoga ⰶ (живѣтє) i ⰾ (людьѥ), dao ovakvo tumačenje: autor glagoljskoga pisma ni u gotskom ni u runskom ni u starom grčkom ili latinskom alfabetu nije mogao naći slova koje bi glasovno odgovaralo slavenskom *ž*, pa je za glagoljsko *živěte* ili *živěti* trebalo stvoriti nov znak. Tražeći početno slovo kojim će izraziti scsl. *živěte* ili (po Hrabru) *životъ* ili koju sličnu riječ, mogao je spomenute izraze podsvijesno dovesti u vezu s gotskim *libaiþ* (: *liban* živjeti), *libains* (život), pa ga je to moglo potaknuti da za slavensko *ž* modificira već gotovo glagoljsko *l* (ⰾ).[62] Jasno je, da je ovakvo tumačenje intuitivno i da se ono može prihvatiti samo na bazi hipoteze, po kojoj bi autor glagoljice bio ujedno i autorom azbučnih riječi, a uz to bi mu uz grčku knjigu morao biti poznat i gotski jezik.

Ćirilsko ж izvodi se iz glagoljskoga ⰶ (FORTUNATOV).

ʒ Izgovaralo se kao prednjojezična zvučna afrikata, kako se zaključuje prema osciliranju između ʒ i *z*, kojim se kadšto zamjenjuje (ispor. lok. sg. нозѣ : нозѣ, nom. пѣнѧѕь : пѣнѧзь *Ma)*. Taj je glas prema tome u paru s bezvučnim *c* te je kao i ono rezultat druge i treće palatalizacije. U glagoljskim spomenicima nalazimo ga redovito u *As*, *Ps. sin* i u starijem dijelu *Zo*, drugdje se češće zamjenjuje znakom ⰸ (z), a *Clo* i *Eu* uopće više nemaju posebnoga znaka (slova) za ʒ. Jednako i *Sa* i *Su* imadu samo з (mj. ѕ), a u *Os* ѕ dolazi samo u službi broja (6). Razlika u upotrebi ⰷ — ⰸ (ѕ — з) tumači se dijalektalnim

račvanjem, prema kojem se iskonsko ⰷ na nekim područjima već u rano scsl. doba zamjenjivalo mlađim ⰸ (з).

Glagoljsko ⰷ izvodili su JAGIĆ i TAYLOR prema grčkom ζ, a BJELJAJEV prema ѕ (ϝστιγμα). NAHTIGAL naslućuje užu vezu s glag. ⰸ, no ne upušta se u potanja paleografska izvođenja. Dovodi se također u vezu s gotskim postdentalnim spirantom *thyth*, odakle se modifikacijom po položaju izvodi i glag. ⰸ.

Ćirilsko ѕ tumači se modifikacijom izvornoga ʒ (KULJBAKIN), a neki ga izvode iz grčkoga ϝ (KARSKIJ).

z Izgovaralo se kao i u našem jeziku, tj. kao zvučni dentalni spirant.

Glagoljsko se ⰸ obično izvodi iz grčkoga kurziva (: ϑ JAGIĆ, VAJS, : ϑ + σ, ⰹ + σ TAYLOR, : ζ AMFILOHIJ; : ʒ BJELJAJEV i sl.). Najvjerojatnija je veza s glagoljskim ⰷ, kao što je to naslućivao i NAHTIGAL.

Ćirilsko з uzeto je iz suvremene grčke uncijale.

k Izgovaralo se u svom osnovnom obliku jednako kao i u našem jeziku (zatvorno, stražnjojezično, bezvučno).

Glagoljsko ⰽ tumači se prema grčkom alfabetu (tako MIKLOŠIĆ, JAGIĆ, LESKIEN i dr.). Drugi mu (VONDRÁK, NAHTIGAL, VAJS i dr.) vide pralik u hebrejskom *Koph*.

Ćirilsko к uzeto je bez promjene iz grčke uncijale.

l Izgovaralo se zacijelo sa znatno širim artikulacijskim mogućnostima nego što je to danas u našem jeziku. Na to upućuju s jedne strane promjene do kojih je dolazilo ispred samoglasnika prednjega niza, a sa druge izgovor ispred samoglasnika stražnjega niza u nekim zapadnim (sjeverozapadnim) i istočnim slavenskim jezicima, koji su do danas u takvu položaju sačuvali tvrdo *ł*. Prvo je prema tome bilo nešto mekše od našega *l*, dok je drugo bilo tvrdo i velarno obojeno.

Glagoljsko se ⰾ uz neznatne izuzetke (RAČKI, VONDRÁK, WESSELY, RAHLFS) izvodi iz grčkoga λ (λάμβδα).

Ćirilsko л uzeto je iz grčkoga pisma.

m Izgovaralo se u svojoj osnovi kao naše *m*.

U glagoljici za taj glas nalazimo dva znaka: ⰿ i м, od kojih drugi dolazi u spomenicima hrvatske redakcije te potječe iz beneventane.

*

Glagoljsko ꙮ tumači se stilizacijom grčkoga minuskularnoga μ (VAJS), i ako se tome u većoj mjeri protive grafijski razlozi. ČRNČIĆ pomišlja na vezu s feničkim *Mem* ili runskim *man*, odakle ꙮ izvodi i RAČKI. Valja reći da je ovo izvođenje paleografski vjerojatnije od onoga što ga predlaže VAJS.

Ćirilsko м uzeto je iz grčke uncijale.

n Izgovaralo se u osnovi kao i naše *n*, dok je umekšano *ń* bilo jednako našem *ń* (nj).

Glagoljsko ⱀ izvodi se iz stilizovane grčke minuskule ν (νῦ). Na vezu s runkim *nied*, kojim se to slovo također tumači, upućivali su već ŠAFAŘÍK, ČRNČIĆ i dr.

Ćirilsko н uzeto je iz grčkoga alfabeta.

p Izgovaralo se jednako kao i u našem jeziku (zatvorno, bilabijalno, bezvučno).

Glagoljsko ⱂ izvode jedni iz grčkoga kurzivnoga pisma (MIKLOŠIČ, JAGIĆ, BJELJAJEV), drugi iz hebrejskoga *Phe* (ŠAFAŘÍK, RAČKI), a treći iz latinskoga *p* (AMFILOHIJ, GRUNSKIJ). VAJSU je ono „na pohled zřejmé, ale svojí pečlivou úpravou záhadné písmeno", pa ne zna kako bi ga protumačio.[63] Grafija nekih starijih spomenika hrvatskoga podrijetla upućuje na stilizovano grč. π ili na got. *pertra*.

Ćirilsko п uzeto je iz grčke uncijale.

r Izgovaralo se ili kao naše *r*, ili — ispred ь i ispred samoglasnika prednjega niza — nešto mekše i palatalnije (v. str. 59)

Glagoljsko ⱃ izvodi se na različne načine iz grčkoga kurzivnoga ili minuskularnoga ρ, koje mu međutim nimalo nije nalik. VAJS doduše misli da ovu „poněkud podivnou stylisaci hlaholského ⱃ si můžeme snad vysvětlit vyslovností této hlásky, která neměla ve slovanských mluvidlech přídechu tak drsného jako v řečtině (ῥ)",[64] ali ipak oprezno dodaje „snad", dakle samo možda, pa to ponavlja i na str. 90. ŠAFAŘÍK i RAČKI pomišljali su na samaritansko *Reš*, prvi čak i na rune, od kojih je glagoljskom ⱃ grafijski najbliže got. *reda*.

Ćirilsko ρ, Ρ uzeto je iz grčkoga alfabeta.

s Izgovaralo se kao i naše *s*, samo što se — kao i *r* — u određenoj poziciji umekšavalo pa prelazilo u palatalizovano ⱄ (v. str. 59.).

Glagoljsko ⱄ izvodi se tu i tamo iz hebrejsko-samaritanskoga pisma (VONDRÁK, NAHTIGAL), no većina u njemu vidi — ili želi da vidi — grčko σ (σίγμα). VAJS prihvaća i jedno i drugo („kruhovitý oblouček této litery připomíná řecké σίγμα, avšak vzhledem k dolejšímu trojúhelníku není nemožné, že autoru hlaholské abecedy tanulo na mysli hebrejsko-samaritánské "samaekh"", Rukověť str. 90.) Obzirom na duktus i na grafiju u *Ki* i u drugim nekim spomenicima nameće se veza s. got. *sugil* (NVj. 46, str. 55, 61.).

Ćirilsko c preuzeto je iz grčke uncijale.

t Izgovaralo se kao i naše *t* (zatvorno, interdentalno, bezvučno).

Glagoljsko ⱅ izvodi se iz grčke minuskule τ (ταῦ), kojoj je gornji dio stiliziran, dok se donji, vertikalni, najprije u vezama ⱅ i sl., a onda i drugdje izgubio (VAJS). Takvu je tumačenju u prilog to što se ⱅ u najstarijim spomenicima zaista pisalo ispod gornje crte te je i oblikom bilo znatno manje od ostalih slova.

Ćirilsko т uzeto je bez promjene iz grčkoga pisma.

χ Izgovaralo se jamačno kao i naše *h*, dakle tjesnačno, velarno, bezvučno.

Glagoljsko ⱈ dovodili su FORTUNATOV i GRUNSKIJ u vezu s koptskim demotskim *Chet*, dok VAJS pomišlja na grčko minuskularno χ. GEITLER i WESSELY izvode ga iz latinskoga kurzivnoga *h*. U *As*, *Ps. sin* i *Par. abec.* zabilježena je jedna posebna varijanta koja se tumači stilizacijom grčkoga χ (TAYLOR).

Ćirilsko x je, jednako kao i toliki drugi suglasnici, uzeto iz suvremene grčke uncijale.

c Izgovaralo se kao naše *c* (kao prednjojezična bezvučna afrikata, ispor. lat. Felicitas, praefatio — ⱇⰵⰾⰻⱌⰻⱅⰰⱄ, ⱂⱃⰰⰵⱇⰰⱌⰻⱁ *Ki* = фелицита, пр'кфаци'к), samo sa nešto mekšim izgovorom te se u scsl. ubrajalo u meke suglasnike (v. str. 62.).

Glagoljsko ⱌ tumačilo se grčkom ligaturom τσ i sličnim vezama, a danas većina misli da mu uzor valja tražiti u semitskom (hebrejskom) *Tzade* (tako ELLIS MINS, VONDRÁK, GRUNSKIJ, NAHTIGAL, VAJS i dr.). Od evropskih azbuka glagoljskom je ⱌ slično gotsko *ezec*.

Ćirilsko je ц nastalo stilizacijom glag. ⱌ (KARSKIJ).

č Izgovaralo se jednako kao i naše *č* (kao prednjojez. bezvučna palatalna afrikata), samo što mu je palatalnost u prvo doba scsl. jezika bila posvema jasno izražena, pa se *č* — slično kao i *ž* i *š* — izgovaralo mekše nego što ga mi danas izgovaramo.

Glagoljskom ⱍ traže neki podrijetlo u hebrejskom (*Tzade* VONDRÁK, VAJS, MINS), drugi u koptskom (GRUNSKIJ, NAHTIGAL), a treći u grčkim ligaturama ($\overset{\sigma\sigma}{\tau}$, TAYLOR).

Najbliži istini bit će da su FORTUNATOV i KULJBAKIN, koji ш izvode iz veze ш + т.

Ćirilsko ч postalo je, jednako kao i ц, stilizacijom slova koje je tu službu imalo i u glagoljskoj azbuci.

š Izgovaralo se kao naše *š* (kao prednjojezični bezvučni palatalni spirant), samo nešto mekše, jer je i *š* prvotno u scsl. jeziku imalo izrazite oznake palatalne mekoće (v. str. 62.).

Glagoljsko ш većina izvodi iz orijentalnih alfabeta, tako ŠAFAŘÍK i RAČKI iz feničkoga, FORTUNATOV iz koptskoga, VONDRÁK, MINS, NAHTIGAL, VAJS i dr. iz samaritanskoga. Nasuprot ovima nastojali su ga TAYLOR, JAGIĆ, BJELJAJEV i dr. protumačiti iz grčkoga alfabeta (ligaturom σσ); izvodi se također iz gotskoga *thyth*.

Ćirilsko ш uzeto je iz glagoljske azbuke.

Podrijetlo i razvoj

b, p *Scsl. b, p* jednako je praslavenskom *b, p* : komp. болии, rus. больший ≤ prasl. *boľьjь; inf. бьрати, 1. sg. prez. берж, polj. *brać, biorę*, rus. брать, беру ≤ prasl. *bьrati, *berǫ; inf. пасти, 1. sg. prez пасж, polj *paść, pasę*, rus. пасти, пасу ≤ prasl. *pasti, *pasǫ; полица, polj *półka*, rus. полка ≤ prasl. *polica i sl.

Prasl. b, p odgovara 1) *praie. b, p* : prasl. **boľьjь*, stind. *bálīyān*, ispor. i grč. βέλτερος prema praie. osnovi *bol-; prasl. **pasǫ*, lat. *pasco* ≤ praie. korijena *pā-; — 2) *praie. bh, ph*: prasl. **berǫ*, grč. φέρω, lat. *fero*, stind. *bhárāmi* ≤ praie. *bherō-; prasl. **polica*, stind. *phalakam*, grč. σφέλας ≤ praie. kor. *phol- i td.

O scsl. inf. грети ≤ *greb-ti, тети ≤ *tep-ti, zatim o scsl. сънъ, koje se svodi na praie. **supnos* (: grč. ὕπνος, inf. съпати), v. str. 64.

d, t *Scsl. d, t* odgovara praslavenskom *d, t* koje može biti *primarno*, na pr. u сѣдѣти, polj. *siedzieć*, rus. сидеть ≤ prasl. *sěděti; дѣти, polj. *na-dziać*, rus. девать ≤ prasl. *děti; трьѥ (трие, три), polj. *trzy*, rus. три ≤ prasl. *trьje; мати, polj. *mat-ka*, rus. мать ≤ prasl. *mati; мѧтѫ (inf. мѧсти), ispor. češ. másti, polj. *za-męt*, rus. мятеж ≤ prasl. *męto — ili *sekundarno*, zapravo baltoslavensko, jer ne dolazi u ostalim ie. jezicima: мѧздра, ispor. polj. *miazga*, ukr. мяздра ≤ prasl. *mězdra; мѫдръ, polj. *mądry*, rus. мудрый ≤ prasl. *mǫdrъ; остръ, polj. *ostry*, rus. острый ≤ prasl. *ostrъ i td.

Prasl. d, t izvodi se 1) prema *praie. d, t*: prasl. **sěděti*, lit. *sėdėti*, lat. *sedeo* ≤ praie. kor. *sēd-; prasl. **trьje*, **tri*, lit. *trỹs*, lat. *trēs*, grč. τρεῖς, got. *þreis*, stind. *tráyas* ≤ praie. *trejes; prasl. **mati*, lit. *mótė*, lat. *māter*, grč. μήτηρ ≤ praie. *māter — 2) prema *praie. dh, th*: prasl. **děti*, lit. *dėti*, grč. τίθημι ≤ praie. kor. *dhē-: prasl. **mętǫ*, stind. *mánthati* od praie. osnove *menth- i td. i 3) prema *praie. Cr-vezama*, gdje se na baltoslavenskom području sekundarno umetalo *d, t*: prasl. *mězdra*, lat. *mem-brum*, *membrana*: praie. *mēms-rō; prasl. **mǫdrъ*, lit. *mandrùs*, srvnj. *muntar* ≤ praie. *mon-ros; prasl. **ostrъ*, lit *aštrùs*, grč. ἄκρος ≤ praie. *aḱros i td. O scsl. *d, t* u vezama *zd-*, *st-*, *žd-*, *št-* por. str. 80.

U prasl. gubi se *d, t* ispred *m, n*; 1. sg. prez. дамь ≤ prasl. **damь* ≤ **dad-mь*, ispor. stind. *dádhāmi* i 3. pl. prez. дадѧтъ; (inf. въз-бънѫти izvodi se prema — *bъdnǫti, v. бъдѣти, боудити i sl.), a u scsl. gubi se ono u suglasničkim skupovima *dl, tl* u ptc. pret. akt. II, ispor. 1. sg. prez. ведѫ — ptc. велъ ≤ prasl. *vedlъ; плетѫ — ptc. плелъ ≤ prasl. *pletlъ i td. Ova je osobina karakteristična za konsonantizam južnih i istočnih slavenskih jezika; sjeverozapadna skupina sačuvala je *dl, tl* do danas.

g, k *Scsl.* velari *g, k* odgovaraju praslavenskom *g, k*: остегъ ≤ prasl. *ostegъ, (ispor. i грьсть, polj. *garść*, rus. горсть ≤ prasl. *gṛstь); калъ, polj. *kał*, rus. кал ≤ prasl. *kalъ; мьгла, polj. *mgła*. rus. мгла ≤ prasl. *mьgla; къто, polj. *kto*, rus. кто ≤ prasl. *kъto; горѣти, polj. *gorzeć*, češ. *hořeti*, rus. гореть ≤ prasl. **gorěti i td.*

Prasl. g, k izvodi se 1) prema *praie. g, k*: prasl. **ostegъ*, lit. *stógas*, lat. *tego*, grč. στέγω, stind *sthagayati* ≤ praie *steg-; prasl. **kalъ* prema lat. *caligo*. grč. κηλίς. stind. *kālas* od praie. osnove *kāl-; — 2) prema *praie. gh, kh, gu̯, ku̯, gu̯h, ku̯h*: prasl. **mьgla*, lit. *miglà*, grč. ὀμίχλη ≤ praie. *migh-; prasl. **kъto*, lit. *kàs*, stind. *kás*, lat. quis, grč. τίς ≤ praie. osn. *ku̯o-; prasl. **gorěti*, ispor. stprus. *gorme*, lat. *formus*, grč. θερμός, stind. *gharmás* ≤ praie. osn. *gu̯hor- i td.

χ *Starocrkvenoslavensko* χ ubraja se također u velare, a transkribuje se tako u latinici za razliku od zvučnoga *h* koje transkribujemo grčkim χ (lat. *ch*).

Scsl. χ odgovara *praslavenskom* χ: пьхати, polj. *pchać* ≤ prasl. *pьχati; блъха, češ. *blecha*, polj. *pchła*, rus. блоха, ≤ prasl. *blъχa; 1. sg. aor. бꙑхъ ≤ prasl. *byχъ; доухъ, polj. *duch*, rus. дух ≤ prasl. *duχъ; врьхъ, polj. *wierzch*, rus. верх ≤ prasl. *vṛχъ; 1. sg. aor. рѣхъ ≤ prasl. *rěχъ i sl.

Prasl. χ postalo je prema *praie.* *s* kada se ovo našlo 1) između dva samoglasnika od kojih je prvi bio *i* (≤ ь), *ei* (≤ i), *oi*, *ai*, (≤ ě), *u* (≤ ъ), *ū* (≤ *y*) ili *eu*, *ou*, *au* (≤ *u*), ispor. prasl. **pьχati*, lit. *paisýti*, lat. *pinso*, grč. πτίσσω ≤ praie. *pis-; prasl. **blъχa*, lit. *blusà* ≤ praie. *bhlusa; prasl. aor. **byχъ* ≤ praie. *bhūsom; prasl. **duχъ*, lit. plur. *daũsos* prema praie. *dhous-[65] 2) iza *r* ili *k*, kada se iza *s* nalazio još koji samoglasnik, ispor. prasl. **vŕχъ*, lit. *viršùs* ≤ praie. *urs-; prasl. aor. **rěχъ* ≤ praie. *rēk-som i td.

Starocrkvenoslavensko i praslavensko χ u **χранити** ≤ prasl. *χorniti, ispor. češ. *chrániti*, polj. *chronić*, rus. хранить; **χодити**, polj. *chodzić*, rus. ходить ≤ prasl. *χoditi; **χътѣти**, polj. *chcieć*, rus. хотеть ≤ prasl. *χъtěti (u početku riječi) ili u **соχа**, polj. *socha*, rus. соха ≤ prasl. *soχa (u sredini iza *o*) nije dovoljno objašnjeno, a u izrazima kao što su **бѣсъ**, polj. *bies*, *biesić się*, rus. бес, беситься ili **тысѫшта**, polj. *tysiąc*, rus. тысяча, gdje bismo prema gornjim pravilima očekivali χ, nalazimo samo *s* (ispor. s ovime lit. *baisùs*, odn. got. *þusundi)*.

z, s *Scsl.* *z*, *s* odgovara 1) *praslavenskom* *z*, *s*: **мьзда**, ispor. naše *mazda* ≤ prasl. *mьzda; **сестра**, polj. *siostra*, rus. сестра ≤ prasl. *sestra; **знати**, polj. *znać*, rus. знать ≤ prasl. *znati; **ѫзъкъ**, polj. *wąski*, rus. узкий ≤ prasl. *ǫzъkъ; **срьдьце**, polj. *serce*, hipok. *serd-eńko*, rus. сердце ≤ prasl. *sŕdьce — 2) *s* postaje *od d, t, kada se nađu ispred dentala*, ispor. **власть** ≤ prasl. *volstь: *voldtis; **владати** ≤ prasl. *voldati, jednako **мести** ≤ prasl. *mesti ≤ *metti (ispor. prez. **метѫ**) i td.

Praslavensko z, s odgovara 1) *praie.* *z*, *s*: prasl. **mьzda*, grč. μισθός, got. *mizdō*, stind. *mīdhám* prema praie. osn. *mizdh-; prasl. **sestra*, lit. *sesũ*, lat. *soror*, got. *swistar*, stind. *svásar-* prema praie. *sues(o)r- — 2) *praie.* *g'*, *k'*, *(g'h, k'h)*: prasl. **znati*, lit. *žinóti*. grč. γι-γνώ-σκω, lat. *gnōscō* — praie. *ĝnō-; prasl. **ǫzъkъ*; lit. *añkštas*, grč. ἄγχω, lat. *ango*, got. *aggwus*, stind. *amhúš* ≤ praie. *anĝh-; prasl. **sŕdьce*, lit. *širdìs*, lat. *cor*, gen. sg. *cord-is*, got. *hairtô*, grč. καρδία ≤ praie. *kr̥d- i td.

O scsl. *z* ≤ ȝ vidi str. 66.

ž, š *Scsl.* *ž*, *š* postaje 1) od *prasl.* *ž*, *š*: l. sg. prez. **лъжѫ**, polj. *łżę*, rus. лжу ≤ prasl. *lъžǫ, koje je postalo od starijega *lъgiǫ, jednako kao što je i **доуша** ≤ prasl. *duša (polj. dusza, rus. душа) postalo od starijega *duχja; ispor. također l. sg. prez. **жидѫ**, rus. жду ≤ prasl. *židǫ; **жрънъı**, polj. *żarna*, rus. жернов ≤

prasl. osn. *žŕn-; **жлътъ**, polj. *żółty*, rus. желтый ≤ prasl. *žl̥'tъ; **лежати**, polj. *leżeć*, rus. лежать ≤ prasl. *ležati: prez. **лѧгѫ** ≤ *legēti; **слышати**, polj. *słyszeć*: *słychać*, rus. слышать: слыхать ≤ prasl. *slyšati: **слоухъ** ≤ *slyχēti — 2) prema *prasl.* *z*, *s* + *i̯-*: inf. **возити**, **носити** — prez. **вожѫ**, **ношѫ** ≤ prasl. *vožǫ, *nošǫ ≤ *vozi̯-ǫ, *nosi̯-ǫ i td.

Praslavensko ž, *š* javlja se — osim slučaja *z*, *s* + *i̯-* — kao rezultat palatalizacije *praie.* *g*, χ kada se našlo ispred samoglasnika prednjega niza, ispor. 1. sg. prez. prasl. **židǫ*, lit. *geidžù* ≤ praie. *gheid-; prasl. *žŕn-, lit. pl. *girnos* ≤ praie. *gr̥rn-; prasl. **žl̥'tъ*, lit. *geltas* ≤ praie. *ghl̥to- i td. i ostale primjere u kojima se očituje razvoj u prasl. periodi.

O scsl. ж, ш u sugl. skupovima жд, шт v. str. 77—79.

c, ȝ, s *Scsl.* *c*, ȝ, *s* postaje od *prasl.* *k*, *g*, χ tokom druge i treće palatalizacije, dakle onda 1) kada se velar našao ispred *ě*, *i* (≤ praie. *oi, *ai): **цѣлъ**, polj. *cały*, rus. целый ≤ prasl. *cělъ, stprus. *kails*, got. *hails*, grč. κοῖλος ≤ praie. *koil-; **богъ** — lok. sg. **бозѣ** ≤ prasl. *boȝě gdje je *ě* također ≤ **oi*; **моуха** — lok sg. **моусѣ** ≤ prasl. *mušě gdje je *ě* postalo od -**ai* i sl. i — 2) kada se velar našao *iza ь*, *i*, *e*: **вѣньць**, polj. *wieniec*, rus. венец ≤ prasl. *věnьcь, lit. *vainìkas* ≤ praie. form. *-ikos: **польза**, isp. rus. полезный ≤ prasl. *polьȝa ≤ *polьga; **вьсь**, isp. polj. *wszystek*, rus. весь ≤ prasl. *vьšь ≤ *vьχъ, lit. *vìsas*; jednako je i kod glagolskih oblika **кликнѫти** — **клицати**: **кликъ**; **насмѣхати сѧ** — **насмисати сѧ**: **смѣхъ**, ili kod **кънѧзь** ≤ prasl. *kъnęȝь prema germ. *kuning* i td.

O promjenama velara u sugl. vezama *kv*, *gv*, $χ^v$ v. str. 78.

č *Scsl.* ч odgovara onome *č* koje se — kao i *ž* i *š* — u prasl. doba razvilo tokom prve palatalizacije (dakle ispred ь, i [≤ praie. *ī, *ei], e, a [≤ ě ≤ praie. *ē], ę, u [≤ praie. *eu], ŕ, l'): **плачь**, polj. *płacz*, rus. плач ≤ prasl. *plačь ≤ *plak-i̯o: inf. **плакати**; **чистъ**, polj. *czysty*, rus. чистый ≤ prasl. *čistъ, lit. *skýstas*, let. *šķists*, stprus. ak. sg. *skystan* ≤ praie. *(s) - kīd-tos; **влъкъ**, vok. sg. **влъче** ≤ prasl. *vl̥če, grč. λύκε, lat. *lupe* ≤ praie. *ul̥kue; **кричати**, polj. *krzyczeć*, rus. кричать ≤ prasl. *kričati ≤ *krikēti; **чѧстъ**, polj. *częsty*, rus. частый ≤ prasl. *čęstъ, lit. *kimštas* ≤ praie. *km̥stos; **чоути**, isp. polj. *czuć*, rus. чуять ≤ prasl. *čuti, grč. ἀ-κούω ≤ praie. osn. *keu-; **чрьнъ**, polj. *czarny*, rus. черный ≤ prasl. *čŕnъ, stprus. *kirsnan*, stind. *kr̥šṇás* ≤ praie. *krsnos; **чльнъ**,

polj. *czółno*, rus. чёлн ≤ prasl. *čl̥'nъ, lit. *kélmas*, stvnj. *scalm* ≤ praie. osn. *k̥ln- i td.

Pobliže o palatalizacijama (I—III) v. str. 77—80.

m, *Scsl. i prasl. m, n* odgovara praie. *m, n* kada se ono nala-
n, ń zilo ispred samoglasnika, ispor. **бр҄ѣмѧ**, polj. *brzemię*, rus. бремя ≤ prasl. *bermę, grč. φέρμα, stind. *bhárīman-* od praie. *bhermen-; **нєбо**, polj. *niebo*, rus. небо ≤ prasl. *nebo, grč. νέφος, stind. *nábhas* ≤ praie. *nebhos i sl. Ako je iza *m, n* u praie. bio suglasnik, prešlo je ono kao nazalni resonans sa samoglasnikom ispred sebe u nazalni sonant koji je već prema tome, je li taj samoglasnik pripadao prednjem ili stražnjem nizu, mogao biti *ę* (*e, ē* + *m, n*: **пѧтъ**, polj. *piąty*, rus. пятый ≤ prasl. *pętъ, lit. *peñktas*, grč. πέμπτος ≤ praie. *penk̑ʷtos) ili *ǫ* (*o, a* + *m, n*: **зѫбъ**, polj. *ząb*, rus. зуб ≤ prasl. *zǫbъ, lit. *žambas*, grč. γόμφος ≤ praie. *ĝombhos, ili 3. pl. aor. **бєдѫ**, gdje krajnje -*ǫ* odgovara praie. *-o-nt).

Scsl. i prasl. ń razvilo se prvotno *u vezama n* + *i̯*, ispor. **коньѥ, коньꙗ**, polj. *woń*, *wonia*, rus. вонь ≤ prasl. *vońa, *von-i̯a prema grč. ἄνεμος, lat. *animus*, gdje se pretpostavlja praie. osnova *an-; **конь**, polj. *koń*, rus. конь ≤ prasl. *końь ≤ *kon-i̯ь i td.

Scsl. ń u pronominalnim oblicima **нѥго, нѥмоу, нимь, нихъ** i sl. (= ńego, ńemu, ńimь, ńiχъ), na pr. u vezama **отъ нѥго, къ нѥмоу, съ нимь, до нихъ** i sl., razvilo se sekundarno putem prijedloga koji su prvotno svršavali na *n* (**вън** ≥ **въ**, **сън** ≥ **съ**). Ovo je *n* ispred konsonanata nestajalo (*__вън домъ__ ≥ **въ домъ**, *__сън тобоѭ__ ≥ **съ тобоѭ**), tako da se mjesto duljega **вън, сън** uobičajilo kraće **въ, съ**, koje se u tom obliku stalo smatrati punim prijedlogom pa se *n* u vezama ***вън-ѥмь *сън-нимь** i sl. stalo pridavati zamjenici (≥ **въ-нѥмь, съ-нимь**). Radi se dakle o krivoj dekompoziciji riječi, uslijed koje je ovo *n* postalo sastavni dio zamjenice te se onda prenosilo i onamo, gdje mu prvotno nije bilo mjesta (u vezama **отъ нѥго, до нѥи, на нѥмь** i sl.).

v *Scsl. v* odgovara 1) prasl. *v* koje se razvilo *od praie. u̯*, ispor. **дѣверь**, polj. *dziewierz*, rus. деверь ≤ prasl. *děverь, lit. *dieverı̃s*, grč. δαήρ ≤ δαιϜήρ, stind. *devár-* od praie. *daiu̯er-; **новъ**, polj. *nowy*, rus. новый ≤ prasl. *novъ, lat. *novus*, grč. νέος ≤ νέϜος, stind. *návas* ≤ praie. *neu̯os; l. sg. prez. **вѣмь**, češ. *vím*, polj. *wiem* ≤ prasl. *věmь, grč. οἶδα ≤ Ϝοῖδα, stind. *véda* ≤ praie. *u̯oid-

i td. — 2) mlađem *v*, do kojega je u praslavenskom došlo stvaranjem proteze ispred *ъ* (≤ ŭ), *y* (≤ ū): **възпити : възъпити**, **въторъ**, polj. *wtóry*, rus. второй ≤ prasl. *vъtorъ, lat. *uter* ≤ praie. *utor-; **вꙑмѧ**, polj. *wymię*, rus. вымя ≤ prasl. *vymę, stind. *ūdhar* ≤ praie. ūdhmen-; **вꙑдра**, polj. *wydra*, rus. выдра ≤ prasl. *vydra, lit. *údra*, stind. *udrá-* od praie *ūdrā i td. Na jednom kasnijem stadiju *v* se kao proteza javlja i pred drugim samoglasnicima (isp. **вѫза : ѫзъкъ** i sl.) proširujući tako svoju službu i dajući joj široke dijalektalne mogućnosti.

r, l *Scsl. r, l* jednako je praslavenskom, a ovo opet odgovara praie. *r, l*: **берѫ** ≤ prasl. *berǫ ≤ praie. *bher-; **лѣвъ** ≤ prasl. *lěvъ ≤ praie. *lai̯u̯os i td.

Scsl. ŕ, ĺ odgovara praslavenskom *ŕ, l'* koje se razvilo *u vezama r* + *i̯*, *l* + *i̯*, ispor. **морѥ, морꙗ** ≤ prasl. *mořе ≤ *mor-i̯e, gen. pl. **морь** ≤ prasl. *mořь ≤ *mor-i̯ь; **волꙗ, волѥ** ≤ prasl. *vol'a prema *vol-i̯a; l. sg. prez. **хвалѭ** ≤ prasl *χva'lǫ ≤ *χvali̯-ǫ prema **хвалити** i td.[66]

Epentetsko l

Na praslavenskom stupnju razvoja došlo je u vezama *b, p, v, m* + *i̯* do umetanja sekundarnog (epentetskog) *l* (odnosno — obzirom na ь — -*l'*: **любити** — prez. **люблѭ** ≤ prasl. *l'ubl'ǫ ≤ l'ubi̯-ǫ, **коупити** — prez. **коуплѭ** ≤ prasl. *kupl'ǫ ≤ *kupi̯-ǫ, **ловити** — prez. **ловлѭ** ≤ prasl. *lovl'-ǫ ≤ *lovi̯-ǫ; scsl. **земꙗ**, polj. ziemia, rus. земля ≤ prasl. *zeml'a ≤ *zem-i̯a i td.). Kasnije, na starocrkvenoslavenskom stupnju (u scsl. spomenicima) dolazi do obrnute pojave: epentetskoga *l*, koje je dosljedno provedeno u *Ki* i u prvotnoj matici *Os*, pomalo nestaje i to tako da se gubi najprije ispred **ь, и** (*Zo, Ma, Clo, Eu*), zatim ispred **є, ѧ** i **ѫ, оу** (*Ps. sin, As, Sa*), da ga u *Su*, osobito u tekstu što ga je pisala mlađa ruka, gotovo sasvim nestane (**пр҄ѣпоковьѥна, любьшие, капьѧ, земьѭ, корабью** i sl). Ovakav razvoj tumači se glasovnim jednačenjem i prelaženjem mekoga *l'* u *i̯*, do čega je došlo najprije ispred **ь, и** gdje je *l'* tome *i̯* po mekoći bilo najbliže, a onda se postepeno prenosilo i na **є** i na ostale samoglasnike, dok epentetskoga *l* na nekim područjima (na pr. u bugarskom jeziku i u sjeverozapadnim slavenskim jezicima) nije konačno sasvim — ili gotovo sasvim — nestalo. Kako se odavle vidi, ovo je također bio jedan put kojim su dijalektalne crte vrlo rano stale prodirati u scsl. spomenike

Metateza likvida

Scsl. ⰰ, ѣ iza likvida (ρ, λ) ne dadu se uvijek onako glatko i neposredno izvesti iz prasl. i praie. korelata kao što smo to na pr. vidjeli u scsl. братръ ≤ prasl. *bratrъ ≤ praie. *bhrāter-, лѣвъ ≤ prasl. *lěvъ ≤ praie. *laịuos i sl. U razmjerno vrlo mnogo slučajeva naći ćemo drugo stanje: vidjet ćemo 1) da starocrkvenoslavenskom ⰰ, ѣ u prasl. i praie. odgovara kratko ŏ, ĕ, dok bismo prema svemu što nam je o prasl. i praie. vokalizmu poznato očekivali dugo ō ili dugo ē, i 2) da se likvide u prasl. i praie. nalaze iza spomenutih vokala (u tautosilab. *or*, *ol*, *er*, *el*), dok se u scsl. nalaze ispred njih (= ρⰰ, λⰰ, ρѣ, λѣ). Kod toga procesa, koji zovemo metatezom likvida, radi se dakle o dvjema promjenama, o kvantitativnoj promjeni vokala (ŏ, ĕ ≥ *ō, *ē ≥ ⰰ, ѣ) i o pozicionoj promjeni likvida (V*r*, *l* — *r*, *l*V) Prva se promjena smatra posljedicom druge, i neki — tako na pr. VAN WIJK — drže da je do nje došlo zato što je uslijed težnje za jačom sonornošću prvotno *or*, *ol*, *er*, *el* izlučilo najprije prijelazne oblike *orə*, *ᵒrᵒ* i td., te da je tako konačno došlo i do potpune metateze *r*, *l* *V*, gdje je iza *r*, *l* došlo do duljenja prvotnoga ŏ, ĕ, što je u rezultatu dalo scsl. ⰰ, ѣ.

Metateza likvida nije jednako zahvatila sva područja prasl. jezika. Kao tipična dijalektalna crta ona se u punom obliku ograničila na južnoslavenske jezike zajedno sa češkim i slovačkim, dok je u poljskom, kašupskom, polapskom i u oba lužička govora metateza provedena bez osnovnih duljenja (*or*, *ol*, *er*, *el* ≥ *ro*, *ło*, *re* (*rze*), *le*), a u ruskom je u sredini riječi došlo do tzv. punoglasja *oro*. *olo*, *ere*, *olo* (rjeđe *ele*). Na početku riječi nalazimo međutim i u ruskom, i u poljskom, i u češkom i *ra-* i *la-*, i *ro-* i *lo-*. Ta se pojava tumači prvotnim razlikovanjem u intonaciji: *or*. *ol* je pod akutskom intonacijom dalo *ra-*, *la-*, a pod cirkumfleksnom *ro*, *lo*, ispor. рало, češ. rádlo, polj. radło, rus. рало; рамо, češ. rámě, polj. ramię, rus. рамо; лакомъ, češ. lakomý, polj. łakomy, rus. лаком i td.: расти, češ. růsti. polj. róść, rus. рости; равьнъ, češ. rovný, polj. równy, rus. ровный; ладьи češ. lod', polj. łódź, rus. лодья; лакъть, češ. loket, polj. łokieć, rus. локоть i td.

Za ostale slučajeve metateze ispor. градъ, polj. gród, rus. город ≤ prasl. *gordъ, lit. gar̃das, got. gards, stisl. garðr, alb.

garð ≤ praie. *gard-; злато, polj. złoto, rus. золото ≤ prasl. *zolto, got. gulþ ≤ praie. *g'olt-; врѣмѧ, polj. brzemię, rus. бремя ≤ prasl. *berm̃ę, grč. φέρμα ≤ praie. *bher-men-; влѣкѫ, polj. wlokę, rus. волоку ≤ prasl. *velkǫ, lit. velkù, grč. ἕλκω ≤ praie. *(s)ụelk- i td.

Vremenski je scsl. metateza likvida bila još živa krajem VIII. i početkom IX. stoljeća, kada je preuzeta riječ кралѥ (≤ Karl, ispor. češ. král, polj. król, rus. король). VAN WIJK prema oblicima влатинъ : влатинꙑ, златарнинъ (χρυσοχόος) i sl. naslućuje da kod metateze ni terminus a quo za naše spomenike nije morao biti vrlo udaljen, kada je i u mlađe tekstove došao veći broj oblika s nepremetnutim *r*, *l*.

Palatalizacija suglasnika

Palatalizovanje suglasnika može se promatrati prema tome 1) kakvi se suglasnici palatališiziraju i 2) kako se oni palataliziraju (pojedinačno ili u suglasničkim skupovima) i 3) pod čijim se utjecajem palataliziraju. U prvom će slučaju tertium comparationis biti odnos objekta, u drugom i trećem odnos mjesta, broja, načina i sredstva. U prvom trebat će odvojiti velare od ostalih suglasnika, u drugom odijeliti palatalizaciju pojedinačnih suglasnika od palatalizacije u suglasničkim skupovima, a u trećem razlikovati palatalizaciju ispred *j* (*ị*) od palatalizacije ispred ostalih samoglasnika. Najprije ćemo razmotriti palatalizaciju pojedinačnih suglasnika, a onda palatalizaciju u suglasničkim skupovima.

Pojedinačni suglasnici

a) *velari*.

Suglasnici *k*, *g*, *χ* prelazili su još u praslavenskom stadiju ispred *i*, *e*, *ę*, *ь*, *rě*, *lě*, *rь*, *lь* i u nekim slučajevima ispred *a-* u *č*, *ž*, *š*, dok su ispred *i* i *ě* prelazili u *c*, ʒ (≥ *z*), *s*. Različiti rezultati do kojih je dolazilo ispred *i* u jednoj i drugoj skupini, zatim ono *a* u prvoj skupini, koje ne pripada samoglasnicima prednjega niza te se ne bi očekivalo da će palatalno djelovati na suglasnike ispred sebe, bili su razlogom i poticajem da se ovim pitanjima i prije posvećivalo dosta pažnje. Poredbenim putem na jednoj široj, dijelom indoevropskoj osnovi uspjelo je konačno objasniti i te razlike: ono je *i* u prvoj skupini bilo refleks praie. *ī, dok je u drugoj skupini postalo od dvoglasa *oị, *aị, a *a* je u prvoj

skupini postalo od prasl. *ě koje se razvilo prema praie. *ē. Na taj način uklonjeno je protuslovlje što smo ga gore spomenuli, a daljnjim se istraživanjem ustanovilo također da je i ono ě u drugoj skupini diftonškoga podrijetla (≤ *oi̯, *ai̯), dok je rě-, lě- u prvoj skupini postalo metatezom od *-er-, *-el- (jednako i rъ, lъ ≤ ьr, ьl). Odredivši ovako kvalitativnu razliku, po kojoj su se promjene prve skupine (k, g, χ ≥ č, ž, š) prozvale *prvom*, a promjene druge skupine (k, g, χ ≥ c, ʒ (z), s) *drugom* palatalizacijom, uspjelo je ustanoviti također da je proces druge palatalizacije i hronološki bio mlađi od prve te je kao takav pretrajao raspad praslavenske jezične zajednice (DIELS). Fonetički tumači se to tako da su se i ≤ *oi̯, *ai̯ i ě ≤ *oi̯, *ai̯ u praslavenskom izgovoru razlikovali od i ≤ *ī, ě ≤ *ē ili rě, lě ≤ *er, *el te ih prva palatalizacija nije povukla za sobom, tako da su još neko vrijeme ostajali bez utjecaja na suglasnike ispred sebe, što je napokon i samo po sebi shvatljivo uzme li se u obzir da su spomenuti dvoglasi po palatalnosti zaostajali za i, e.

I. palatalizacija

k, g, χ + i (≤ ī), e, ę, ь, a (≤ *ě ≤ *ē), rě, lě (≤ *er, *el), rъ, lъ (≤ *ьr, *ьl) = č, ž, š.

око — nom. ak. vok. du. очи ≤ prasl. *oči, stind. akšī ≤ praie. *oku̯ī; богъ — vok. sg. боже ≤ prasl. *bože ≤ *bog-e; жѧти ≤ prasl. *žęti, lit. gìnti ≤ praie. *ghn̥-ti; плачь ≤ prasl. *plačь ≤ *plak-i̯o-: плакати; слꙑшати ≤ prasl. *slyšati ≤ *sly-χēti: слоухъ; жлътъ ≤ prasl. *žl̥'tъ, lit. geltas ≤ praie. *ghl̥to- i td.

II. palatalizacija

k, g, χ + i (≤ *oi̯, *ai̯), ě (≤ *oi̯, *ai̯) = c, (ʒ) z, s

рѫка — lok. sg. рѫцѣ, богъ — (vok. sg. боже) — lok. sg. боѕѣ, доухъ — (vok. sg. доуше) — lok. sg. доусѣ; 1. sg. prez. рекѫ — 2. sg. imp. рьци; чловѣкъ — (vok. sg. чловѣче) — lok. sg. чловѣцѣ — nom. pl. чловѣци i td.

Uz ove dvije palatalizacije, koje su po smjeru regresivne, postoji još jedna, *treća*, koja je progresivna te se tako dosljedno ne provodi kao prve dvije, a sastoji se u tome što se velarno k, g, χ mijenja u palatalno c, (ʒ) z, s pod utjecajem samoglasnika i, ь, ę i onda kada su se našli *ispred* velara, ispor. прорицати: пророкъ, двиѕати: aor. двигъ, вьсь ≤ *вьхъ ≤ *vĭso: lit. vìsas

i sl. Ovako se tumače i brojni scsl. (i prasl.) sufiksi na -c- (-ьca, -ьce, -ęcь, -ęʒь i dr.). BAUDOUIN DE COURTENAY, TRUBECKOJ i dr. kušali su tu pojavu tumačiti na osnovi akcenta, no danas većina misli da je za palatalizaciju u ovakvim slučajevima bio važan uz samoglasnik *ispred* velara također onaj *iza* njega, pa ako je taj bio slučajno jedan od u-glasova (ъ, y, u BELIĆ, odn. o, ǫ ŠAHMATOV), izostajala je palatalizacija i onda kada su inače za nju postojali svi uvjeti (i, ь ę + velar + V). Vremenski, treća je palatalizacija mlađa od prve, a isto tako i od druge (VAN WIJK), te se nije tako dosljedno razvila kao prve dvije.

Od palatalizacija do kojih je dolazilo pod utjecajem mekih vokala valja razlikovati promjene koje su nastale uslijed jotovanja, premda u rezultatu razlike zapravo i nema, ispor. алкати — 1. sg. prez. алчѫ — *alk-i̯ǫ; лъгати — 1. sg. prez. лъжѫ ≤ *lъg-i̯ǫ; 1. sg. prez. спѣшѫ ≤ *spěχ-i̯ǫ: спѣхъ; мѫка — 1. sg. impf. мѫчаахъ ≤ *mǫk-i̯aaχъ ≤ *mǫk-ěaχъ i td.

b) *ostali suglasnici.*

Suglasnici z, s ispred j prelaze u ž, š: казати — 1. sg. prez. кажѫ ≤ *kaz-jǫ ≤ *kaz-i̯ǫ, носити — 1 sg. prez. ношѫ ≤ *nos-jǫ ≤ *nosi̯-ǫ i sl. Bitna je kod ovih palatalizacija samo promjena u mjestu artikulacije (bez uvođenja novih elemenata).

Suglasnici d, t + j daju žd, št: сѫдити — 1. sg. prez. сѫждѫ ≤ *sǫdjǫ ≤ *sodi̯-ǫ, развратити — ptc. pret. pas. развраштенъ ≤ *razvrat-jenъ ≤ *razvrati̯-enъ i td. Rezultat je ovdje složen (kombinatoran), jer se ispred d, t uvodi nov elemenat (ž, š).

Suglasnički skupovi

a) velarni.

Sugl. skupovi kv, gv, χv ispred i i ě koji su postali od *oi̯ *ai̯ također podliježu drugoj palatalizaciji dajući cv, zv, sv: цвѣтъ, rus. цвет, češ. květ, polj. kwiat ≤ *cvětъ || *květъ; звѣзда, rus. звезда, češ. hvězda, polj. gwiazda ≤ *zvězda || *gvězda; влъхвъ — nom. pl. влъсви ≤ prasl. *vl̥svi (vok. sg. влъшве) i td. To se nije dogodilo na cijelom području prasl. jezika, jer su, kako vidimo, sjeverozapadni jezici ostali po strani pa tu palatalizaciju valja smatrati dijalektalnom pojavom kojom se na prasl. stadiju zapadni ogranak razlikovao od južnoga i istočnoga. Razloge za ovakvo računanje valja tražiti u onom v koje se nalazilo između velara i mekoga samoglasnika.

Sugl. skupovi *sk*, *zg* ispred *j* i ispred uzročnika prve palatalizacije daju *št*, *žd*: **дъска** — demin, **дъштица** ≤ *dъsk-ica **розга** — pl. kol. **рождиѥ** ≤ *rozg-i̯e ≤ *orzg-i̯o, **искати** — 1. sg. prez. **иштѫ** ≤ *isk-jǫ ≤ *isk-i̯ǫ, **мождянъ** ≤ *mozgēnъ: **мозгъ** i sl. Do ovoga je *št*, *žd* došlo tako da je *sk*, *zg* pod palatalnim utjecajem najprije prešlo u *šč*, *žǯ*, a onda je od toga putem disimilacije i stezanja šuštavih elemenata preostalo *št*, *žd* (dakle *sk'*, *zg'* ≥ *šč*, *žǯ* = *št*^{š}, *žd*^{ž}, ≥ *št'*, *žd'*).

Ispred elemenata druge palatalizacije prijeći će *sk*, *zg* u *sc* ‖ *st*, *zd*: adj. **людьскъ** — nom. pl. **людьсцни** ‖ **людьстни**, **дрѧзга** — lok. sg. **дрѧздѣ** i td. Kako paralela *sc* ‖ *st* pokazuje, razvoj od *sk*, *zg* do *st*, *zd* tekao je analogno kao kod prve palatalizacije (tj. preko afrikata: *sk'*, *zg'*, ≥ *sc*, *zʒ* = *st*^{s}, *zd*^{z} ≥ *st'*, *zd'*).

Ispor. palatalizacije i razvoj sugl. skupova u potvrdama: **is-kei̯st-i-ti* ≥ **и(з)чистити** *As* ≥ **iščistiti* = *išt*^{š}*istiti* ≥ **иштистити** *Zo Ma*, **паска** — lok. sg. **пасцѣ** ‖ **пастѣ** *As* i sl., ili u prijedložnim vezama: **bez-kędьnъ* ≥ **beskędьnъ* ≥ **beščędьnъ* ≤ **бештѧдьнъ** *Ma*, **iz-cěli(ti)*: **исцѣли** *Ma* ‖ **истѣли** *Zo* ‖ **ицѣли** *Sa* i td.

b) n e v e l a r n i.

Sugl. skupovi *st*, *zd*, *str*, *stv*, *tr*, *tv* ispred *j* daju *št*, *žd*, *štr*, *štv*. *štr*, *štv*: **отъпоустити** — ptc. pret. pas. **отъпоуштенъ**, **пригвоздити** — dev. **пригвождениѥ**, **изострити** — ptc. pret. pas. **изоштренъ**, **благословествити** — dev. **благословештвениѥ**, **съмотрити** — 1. sg. prez. **съмоштрѫ**, **оумрьтвити** — ptc. pret. pas. **оумрьштвенъ** ‖ **оумрьштенъ** i td. Osnovni je oblik i ovdje *tj*, *dj* koje je palatalizacijom dalo *št*, *žd*. Do toga je došlo posrednim premetanjem šuštavoga elementa ispred dentala koji se također donekle umekšava (ispor. za razvoj LESKIENOVO i KULJBAKINOVO tumačenje *tj*, *dj* ≥ *t'*$^{š'}$, *d'*$^{ž'}$ ≥ *št'*^{š}, *žd'*^{ž} ≥ *št*, *žd*, odn. *st'*, *zd'* ≥ *s't'*^{š}, *z'd'*^{ž} ≥ *š't'*$^{š'}$, *ž'd'*$^{ž'}$ ≥ *š't'* *ž'd'*).

Sugl. skupovi *sn*, *zn*, *sl*, *zl* ispred *j* daju *šń*, *žń*, *šļ*, *žļ*: ispor. na pr. **къснити** — 3. sg. impf. **къшнꙗаше**, **мꙑслити** — 1. sg. impf. **мꙑшлꙗахъ** i sl. Kako se odatle vidi, u ovim i sličnim slučajevima cijeli se proces svodi na običnu asimilaciju po mjestu artikulacije, do koje dolazi pod neposrednim utjecajem palatalnoga elementa (najprije se umekšava *n* i *l* u *ń* i *ļ*, pa tek onda dolazi do promjene *s*, *z* ≥ *š*, *ž*). Time se ta skupina razlikuje od ostalih koje su navedene u ovom razdjelu.

OBLICI

Svojim glasovnim svojstvima starocrkvenoslavenski je jezik bio dijalektalno određen: metateza likvida, epentetsko *l*, gubitak nekih suglasnika pa palatalizacije i kontrakcije daju mu posebno obilježje i posebno mjesto među slavenskim jezicima. Njegova pripadnost južnoj skupini izvan svake je sumnje, a njegova regionalna pripadnost osjeća se na sjeverozapadu i istoku mnogo više nego kod nas, koji smo mu i danas bliži i srodni. Drugojačije je na području oblika: tu su njegove granice mnogo šire te prelaze i na druga područja, a blago što ga je naslijedio i nama u amanet ostavio tako je bogato, da i danas tvori jezgru morfologijskim sustavima ostalih slavenskih jezika, bez obzira na to gdje su nikli ili gdje su se razvijali. Bio je najbliži vrelu iz koga su svi crpli, zato je teško kod drugih naći što se u ovom ili onom obliku ne bi i kod njega našlo. Deset je stoljeća proteklo od naših najstarijih spomenika, pisanih u vrijeme kada se u glavnim vrstama riječi još primjenjivao puni dual, kada su se upotrebljavala sva tri oblika za aorist, pa supin i drugi oblici, kojih je domalo počelo nestajati. Za to vrijeme slavenski su jezici pošli svojim putovima, razvijali svoje sustave i stvarali svoje oblike koji se i danas, ma kako bili različni, u krajnjim svojim dedukcijama svode na one osnovne elemente, što ih je nekoć na požutjeloj pergameni sitnim glagoljskim ili ćirilskim pismenima znala pribilježiti „ruka grješniča". U tome, u toj prebogatoj morfologijskoj jezgri još nije bilo onolikih ograničenja kao kod glasova, ona je u svojem najbitnijem dijelu još uvijek sadržavala sve što je — tek nešto određenije i pravilnije — sadržavao i jezik koji nam je nekoć svima bio zajednički. Odatle proizlazi dvostruko značenje starocrkvenoslavenskoga jezika i starocrkvenoslavenskih oblika za naše vrijeme: jedno je znanstveno, jer nam njihovo proučavanje razotkriva davnu slavensku prošlost o kojoj knjige i povijesni spomenici šute, a drugo je praktičko, jer time dobivamo u ruke pravi ključ kojim ćemo bez većih teškoća pristupiti proučavanju ostalih slavenskih jezika i njihovih književnosti. Zato ćemo se u ovom dijelu više osvrtati na živu dinamiku riječi i oblika nego na praindoevropske formante, pomoću kojih se oni izvode, više na ono što je i s današnjeg našeg stajališta važno nego na ono što bi moglo zanimati u prvom redu uski krug učenih indoevropeista stare škole, koja se danas već u mnogome preživjela.

DEKLINACIJA IMENICA

U deklinaciji praslavenski je jezik iz praindoevropske zajednice izišao osiromašen i u broju padeža i u vrstama deklinacija. Znak, da je već vrlo rano kod slavenskog ogranka postojala težnja za izjednačivanjem gramatičkog sustava i gramatičkih oblika. Dok je tamo bilo osam padeža, ovdje ih je samo sedam, dok je tamo pored tematskih osnova bilo i atematskih, ovdje ovih drugih uopće nema, a i od prvih nedostaju neke (na pr. *e*-osnove). Morfologijska služba praindoevropskih vokalskih i akcenatskih alternacija također je reducirana i svedena na jednostranu funkciju sufiksa, koji postaju glavni nosioci morfologijskog zbivanja. Tako se na slavenskom području već u praslavensko doba razvio poseban sustav, koji se u svojim najbitnijim odlikama održao i u starocrkvenoslavenskom jeziku To je sustav od sedam padeža (*nominativ — genitiv — dativ — akuzativ — vokativ — lokativ — instrumental*), tri broja (*singular — dual — plural*), tri roda (*muški — ženski — srednji*) i tri deklinacije (*nominalna — pronominalna — složena*).

Nominalna se deklinacija u praslavenskoj i starocrkvenoslavenskoj gramatici obično dijeli na vokalsku (*-o* || *i̯o*, *-a* || *i̯a*, *-i*, *-ŭ*, *-ū*) i na konsonatsku (*-n*, *-r*, *-s*, *-t*) prema tome kako svršava osnova koja podliježe promjeni. Ta je podjela historijska te je uzeta iz indoevropske gramatike. U praslavenskoj se naime gramatici jedva može govoriti o nekakvim vokalskim *-i̯o-* osnovama, kada praie. **-i̯o* u prasl. prelazi u **-i̯e*, pa bi se one sa praslavenskoga stajališta prije trebale zvati **i̯e*-osnovama, jednako kao što se i *ū*-osnove zbog svoga *ъv-* meću u konsonantsku deklinaciju. Cijela podjela nominalne deklinacije (kod deklin. imenica) dala bi se sa prasl. i scsl. stajališta prirodnije provesti na bazi genitiva jednine: tako bismo dobili pet osnovnih deklinacija (*-a*, *-y* || *ę*, *-i*, *-u*, *-e*), od kojih bi kod prve i druge trebalo razlikovati nepalatalne i palatalne osnove, kod treće rod, a kod pete — suglasnik kojim se osnova produljuje ispred sufiksalnoga *-e* (kame*n*-e, mate*r*-e, slove*s*-e, tel*ęt*-e, svekr*ъv*-e). Time, međutim, u rezultatu ne bismo ništa dobili: scsl. sustav ostao bi i dalje složen i mnogočlan kakav je i bio, samo bismo raskinuli nit koja nas veže s prošlošću, a to se ni iz znanstvenih ni iz praktičkih razloga ne bi moglo odobriti. Zato ćemo se držati navedene tradicionalne podjele pa prikazati najprije imenice muškoga roda, zatim

imenice srednjega roda i na kraju imenice ženskoga roda. O nominalnoj promjeni pridjevnih oblika v. kod Pridjeva (str. 111.).

Imenice muškoga roda

O — OSNOVE

a) nepalatalne

Jednina

N.	богъ	рабъ	влъкъ
G.	бога	раба	влъка
D.	богоу	рабоу	влъкоу
A.	богъ	рабъ	влъкъ
V.	боже	рабе	влъче
L.	боѕѣ	рабѣ	влъцѣ
I.	богомь	рабомь	влъкомь

Dvojina

N. A. V.	бога	раба	влъка
G. L.	богоу	рабоу	влъкоу
D. I.	богома	рабома	влъкома

Množina

N.	боѕи	раби	влъци
G.	богъ	рабъ	влъкъ
D.	богомъ	рабомъ	влъкомъ
A.	богы	рабы	влъкы
V.	боѕи	раби	влъци
L.	боѕѣхъ	рабѣхъ	влъцѣхъ
I.	богы	рабы	влъкы

b) palatalne

Jednina

N.	врачь	отьць	краи
G.	врача	отьца	краꙗ
D.	врачоу	отьцоу	краю
A.	врачь	отьць	краи
V.	врачоу	отьче[67]	краю
L.	врачи	отьци	краи
I.	врачемь	отьцемь	краѥмь

Dvojina

N. A. V.	врача	отьца	краꙗ
G. L.	врачоу	отьцоу	краю
D. I.	врачема	отьцема	краюма

Množina

N.	врачи	отьци	краи
G.	врачь	отьць	краи
D.	врачемъ	отьцемъ	краюмъ
A.	врачѧ	отьцѧ	краѩ
V.	врачи	отьци	краи
L.	врачихъ	отьцихъ	краихъ
I.	врачи[68]	отьци	краи

Obje se deklinacije oslanjaju na praie. *o*-osnove, samo što kod prve tematsko *-o* dolazi iza nepalatalnog, a kod druge iza palatalnog ili palatalizovanog suglàsnika ($\geq$ *-*i̯o*, *i̯o*-osnove). Uslijed toga došlo je u nastavcima za neke padeže do promjena (ъ $\geq$ ь, о $\geq$ е, ѣ $\geq$ и, ꙑ $\geq$ ѧ) koje se tumače palatalizacijom iza mekih suglasnika (ispor. gen. pl. рабъ : врачь, instr. sg. рабомь : врачемь, lok. sg. рабѣ : врачи, akuz. pl. рабꙑ : врачѧ). Na taj su način *o* ‖ *i̯o* osnove stvorile dva glasovno različita tipa imenskih oblika, jedne s tvrdim (*-o*: рабъ, влъкъ) a druge s mekim karakterizacijama (*-i̯o*: врачь, краи). Ovo je, jednako kao i kod *a* ‖ *i̯a-* osnova, moralo dovesti do gramatičkoga suparništvā, u kojem su regionalno (dijalektalno) mogli prevladavati sad ovi, a sad opet oni oblici.

Scsl. i prasl. nastavci uglavnom odgovaraju praie. stanju: nom. sg. tumači se također sintaktičkom vezom s akuzativom ($\leq$ *o-m), a gen. sg. starim ablativom ($\leq$ *-ōt). Nastavci za dat. sg. (-u), gen. i instr. pl. (-ъ, -y) ne dadu se ipak izvesti iz praie. oblika, gdje je u dativu bilo *-ōi̯ (ispor. grč. λύκῳ, lit. vil̃kui), u gen. pl. *-ōm (ispor. grč λύκων, lit. vilkũ, stind. vṛ́kānām) i u instr. pl. *-ōi̯s (ispor. grč. λύκοις, lit. vilkaĩs, stind. vṛ́kāiș). Razloge ovakvu dosta neobičnu razvoju u praslavenskom i starocrkvenoslavenskom jeziku valja tražiti u području sintakse i praslavenskoga akcenta. Nastavak *-u* u vok. sg. palatalnih oblika (врачоу, краю) uzet je iz *u*-osnova, koje su *o*-osnovama od svih ostalih najbliže.

U — OSNOVE

Jednina		Dvojina		Množina
N.	сꙑнъ	N. A. V.	сꙑнꙑ	сꙑнове
G.	сꙑноу	G. L.	сꙑновоу	сꙑновъ
D.	сꙑнови	D. I.	сꙑнъма	*сꙑнъмъ
A.	сꙑнъ			сꙑнꙑ
V.	сꙑноу			сꙑнове
L.	сꙑноу			сꙑнъхъ
I.	*сꙑнъмь			сꙑнъми

Scsl. i prasl. nastavci odgovaraju praie. oblicima, samo što i tu u gen. pl. dolazi do karakterističnog skraćivanja sufiksa koje se vidjelo već kod *o*-osnova. Razlog ovoj promjeni bit će u oba slučaja prenošenje ekspresivnog akc. elementa prema početku riječi (gen. pl. сꙑновъ pretpostavlja **-u , *o-m*, pred kojim je tematsko **-eu̯-* u heterosilabičkom položaju moralo prijeći u **-ov-*, ispor. i nom. pl. сꙑнове — *sūneu̯-es, prema stind. sūnávas).[69]

Ranije smo spomenuli da se *-u* u vok. sg. врачоу, краю tumači pozajmicom iz *u*-osnova. Teškoća, koja je nastala odatle što su sve *u*-osnove nepalatalne, a *-u* u vok. sg. *o*-osnova dolazi samo iza palatala, nastojala se ukloniti izvođenjem iz *-*'u* nekadanjih palatalnih *u-* ‖ *i̯u* osnova. Ovakva su zamjenjivanja među *o-* i *u*-osnovama u scsl. spomenicima česta pojava. Štoviše, od svega šest imenica, koliko ih je pripadalo ovim osnovama (волъ, полъ, домъ, медъ, сꙑнъ i връхъ), samo prve dvije tvore oblike isključivo po *u*-deklinaciji (gen. sg. волоу *Zo Ma As Sa Os*, полоу *Zo Ma As Sa Eu Su Und*, dat. sg волови *Ps. sin*, lok. sg. полоу *Zo Ma As Sa Ps. sin Eu Su*, instr. du. полъма *Zo Ma As Sa Su* i dr.). Sve ostale uz *u*-oblike imadu i *o*-oblike (ispor. gen. sg. връхоу : връха *Zo Ma*, сꙑноу : сꙑна *Ps. sin Sa*, медоу *Su*: меда *Ps sin*, dat. sg. домови : домоу *Zo Ma*, lok. sg. сꙑноу : сꙑнѣ *Ma As Sa*, nom. pl. сꙑнове : сꙑни *Zo Ps sin*: сꙑнови *Ps. sin*, gen. lok. du. сꙑновоу : сꙑноу *Zo As* i td.), a za instr. sg. i dat. pl. uopće su zabilježeni samo *o*-oblici (сꙑномь, сꙑномъ). Da ovo *o* nije posljedica vokalizacije prvotnoga ъ ($\leq$ ъмь, ъмъ), koje bismo očekivali u tim oblicima, dokaz su *Os*, *Sa* i *Su*, koji također imadu konsekventno *o*. Jednako se ni — охъ u lok. pl. (сꙑнохъ) ne tumači vokalizacijom *jora*, jer je vokalno *o* ovamo moglo doći i analogijom prema -ове, -овъ i sek. -омъ. Nekadanje

ъ u instr. sg. dokazuje se uz instr. pl. (-ъми) također porabom u istočnim i zapadnim slavenskim jezicima, koji su taj nastavak u svojoj vokalizaciji prenijeli i na *o*-osnove.

S druge strane, nastavci *u*-osnova djelovali su u velikoj mjeri na *o*-osnove, pa i tu često dolazi do morfol. dubleta, kao što su u gen. sg. **чиноу** *Zo Ma As Su* (: **чина**); u lok. sg: **станоу** *Ps. sin*, **саноу** *Su*, **мироу** *Su*, **дароу** *Su*, **сыноу** *Su* (u zn. „turris", : **стан'ѣ, санѣ, мирѣ, дарѣ, сынѣ**); u gen. i instr. pl. **даровъ, даръми** *Eu*, **оудовъ** *Su*, **оудъми** *Eu*, **гроздовъ, гроздъми** *Eu* (: **даръ, оудъ, гроздъ** — **дары, оуды, грозды**); u nom. pl. **сѫдовє** *Su*, **садовє** *Su* (: **сѫди, сади**); u gen. sg. **родоу** *Su*, **рѧдоу** *Su*, **ѣдоу** *Su*, **лєдоу** *Su*, **гласоу** *Ps. sin.* (: **рода, рѧда, ѣда, лєда, гласа**); u lok. sg. **дѫбоу** *Su*, **гръмоу** *Eu* (: **дѫбѣ, гръмѣ**); u nom. pl. **поповє** *Eu Su*, **доуховє** *Su*, **грѣховє** *Su*, pa čak i **зноѥвє, змиѥвє** *Su* (: **попи, доуси, грѣси, знои, змии**); u gen. pl. **врачєвъ** *Zo Sa Su* (: **врачь**), a prema nom. pl. **жидовє**, gen. **жидовъ** stvoren je od imenice **жидъ** dulji oblik **жидов-инъ** koji je pripadao *o*-osnovama (ispor. u pl. **жидови** *Eu*, **жидовомъ** *Su*, **жидовѣхъ** *Su*). Sve su te imenice — osim posljednje — u nom. akuz. sg. i akuz. pl. imale jednak broj slogova i jednake završetke kao i prave *u*-osnove, koje su također bile muškoga roda, pa se za neke misli da su prvotno pripadale *u*-osnovama i da su tek kasnije prešle među *o*-osnove (: **чинъ, станъ, санъ, сынъ** ‚turris', **гроздъ, оудъ, садъ, даръ, грѣхъ, врачь, змии** i dr. VAN WIJK).[70]

Do zamjenjivanja dolazi najčešće u gen. i dat. lok. sg. i nom. gen. pl. Dativno -**ови**/-**єви** dolazi često uz imena (**ісоусови, петрови** i sl.) i uz višesložne riječi (**члов'ѣкови** *Ma Su*, **диꙗволови** *Su*, **сътьникови** *Sa*, **винарєви** *Zo Ma*, **вратарєви** *Sa* i td.), a u *Su* zabilježeno je na jednom mjestu (422_{6-7}) i **морєви** (≤ **морѥ**, sr. r.).

Nastaje pitanje, kako treba tumačiti ove pojave. Odgovor bi se dao ukratko formulirati ovako: za prvotno (prasl.) doba treba svakako suponirati potpunu *u*-deklinaciju (s instr. sg., dat. pl. i drugim oblicima). Međutim, pravih *u*-osnova bilo je vrlo malo, a osim toga bile su i po rodu, i po završetku i po broju slogova u nekim padežima jednake jačim i mnogobrojnijim *o*-osnovama, pa je uslijed toga kod njih već u mlađe praslavensko doba došlo do slabljenja osjećaja o morfologijskoj posebnosti i prelaženja u

o-deklinaciju. Nato su — kao što obično biva u slučajevima kada se jezični osjećaj pokolebao — i *o*-osnove stale poprimati nastavke *u*-deklinacije, osobito ako su bili dulji ili bilo kako ekspresivniji od običnih *o*-nastavaka. Ovo je — uz dat. lok. sg. — osobito dolazilo do izražaja u nom. i gen. pl. i uopće u množini, gdje su nastavci *u*-osnova odvajkada bili ekspresivniji od kraćih *o*-formanata, pa se to ovako zacijelo osjećalo i u doba iz kojega potječu najstariji scsl. spomenici, i davno prije toga. Na taj način prenesen je cijeli problem odnosa prema *u*-osnovama na područje praslavenske dijalektologije, gdje su se pod utjecajem *u*-deklinacije oblikovale individualne nijanse koje su i danas za pojedine slavenske jezike i skupine jezika karakteristične.

Najkonservativnija je zapadna skupina, manje je konservativna istočna a najmanje naša, južna, gdje su se u hrvatskom i bugarskom jeziku jedva očuvali tragovi nekadanjih *u*-oblika (ispor. naše *volovi, darovi*, vokativno -*u* i sporadičko *konjma, zubma*, bugarsko бѣсове, градове, сину, учителю, zatim zakržljalo dativno -ови u братое, синое, таткое i sl.). Zato, što dalje prema sjeveru i sjeverozapadu, sve će više biti *u*-oblika i tragova njihova utjecaja na *o*-osnove (ispor. slov. gen. sg. *sinû, cvetû,* gen. pl. *sinov, rakov;* rus. чаю, из виду, instr. sg. столом, gen. pl. столов, pa домовой, сыновя; ukr. вopiг dat sg. ворогови, instr. ворогом, gen. pl. ворогiв, pa вiтер, грiб — gen. sg. вiтра/вiтру, гроба/гробу; polj. *wóz* — gen. sg. *wozu* — dat. *wozowi* — instr. *wozem,* gen. pl. *wozów*, pa *-owie* u nom. pl. *panowie, królowie;* slč. gen. sg. *dubu*, dat. sg. *chlapovi*, gen. pl. *chlapov,* lok. *chlapoch*, instr. *chlapy*, *chlapmi;* češ. gen. sg. *hradu*, dat. *hadovi*, instr. *hradem*, nom. pl. *pánové*, gen. *hradů*; gluž. gen. sg. *skotu*, dat. *nanej*, *nanewi*, gen. pl. *nanow*; nom. pl. *nanojo, kralojo*, dluž. dat. sg. *nanoju,* gen. du. *nanowu* i td.).

Zanimljivo je da se — osim u kašupskom i lužičkom — *u*-refleksi u pravilu ne javljaju uz imenice srednjega roda, ma da im je inače (osim nom. akuz. vok.) promjena posvema jednaka promjeni muških osnova. Jedini izuzetak — instrumentalno *-om/-em* u sjevernim jezicima — tumači se sekundarnim naslanjanjem na muške osnove, koje su se već ranije bile povele za *u*-osnovama. Ovako uz potrebno isticanje ekspresivnih elemenata valja tumačiti i lužičko *słowow* (gen. pl. du.) — dluž. *słowowu*, kašupsko *puolu* (gen. sg.), *puolovi* (dat. sg.), *mastow* (gen. pl.), i — napokon — ono **морєви** (dat. sg.) u *Su*.

I-OSNOVE

Jednina	Dvojina	Množina
N. пѫть	N. A. V. пѫти	пѫтьѥ ‖ пѫтиѥ
G. пѫти	G. L. пѫтью ‖ пѫтию	пѫтьи ‖ пѫтии
D. пѫти	D. I. пѫтьма	пѫтьмъ ‖ пѫтемъ
A. пѫть		пѫти
V. пѫти		пѫтьѥ ‖ пѫтиѥ
L. пѫти		пѫтьхъ ‖ пѫтехъ
I. пѫтьмь ‖ пѫтемь		пѫтьми

Instrumentalno — мь (sg.) uzeto je analogijom prema ostalim vokalskim osnovama muškoga roda, a - ѥмь, - ѥмъ u instr. sg. i dat. pl. prema *i̯o*-osnovama ili *n*-osnovama (tako i u *Sa* i u 2. dijelu *Su*), dok je — ѥхъ (lok. pl.) sekundarni oblik koji je nastao prema - ѥмь, - ѥмъ.[71]

I tih je imenica u scsl. bilo malo, pa se — uz пѫть — ovamo ubrajaju samo боль, гвоздь, голѫбь, господь, гость, грътань, дрьколь, звѣрь, зѧть, лакъть, ногъть, огнь, печать, тать, тьсть, оушидь, чрьвь, жгль i plurale tantum людьѥ, kojima KULJBAKIN dodaje i imenicu медвѣдь. Jednak rod i jednaki nastavci u nom. akuz. sg. doveli su rano do promiskuiteta s palatalnim osnovama i s konsonantskim osnovama. Scsl. огнь, звѣрь, пѫть i господь na pr. imadu uz *i*-nastavke također neke oblike prema *o*-deklinaciji (: огнѣ, огню, звѣрѣ, pl. звѣрьѥ *Su*, pa nepalatalno пѫтоу, господа *Eu As Zo Clo Ps. sin Ma*, господоу *Su*, dok *Zo As Eu Sa Su Ps. sin* i *Clo* imadu također — prema *u*-osnovama — господеви), a za imenice лакъть, ногъть, печать i звѣрь misli se da su prvotno pripadale konsonantskim osnovama jednako kao i дьнь i кръвь, i da su tek kasnije prešle među vokalske *i*-osnove. S druge strane, *i*-osnove djelovale su ne samo na konsonantske osnove, koje su prihvatile cijeli niz *i*-nastavaka, nego i na palatalne *o*-osnove (osobito u množini. ispor. кождиѥ *Zo*, мытариѥ *Os*, gen. врачии *As Ma*, мѫжи *Mirosl.* i sl.).

Spomenuti promiskuitet pojačan je u slavenskim jezicima time što je u scsl. i prasl. uz muške *i*-osnove bilo i ženskih, koje su se od muških razlikovale samo u instr. sg. i nom. pl., a osim toga bilo ih je mnogo, neuporedivo više nego muških. Uslijed toga pošao je razvoj muških *i*-osnova u dva suprotna smjera: ili je prevladavala pripadnost po rodu, a onda su prelazile u *o*-deklinaciju i dalje ostajale u muškom rodu, ili su prevladavali nastavci, a onda bi ostajale i dalje u *i*-deklinaciji, ali bi bile prisiljene mijenjati rod u ženski i prijeći među (ženske) *i*-osnove. Na taj je način malo pomalo cijele *i*-deklinacije muškoga roda nestalo: rasplinula se među *o*-osnovama ili među ženskim *i*-osnovama. Prvotna se promjena i po rodu i po oblicima razmjerno najbolje očuvala u rus. путь (пути, пути, путь, пути, путём, пути, путей i td.), no i to je već izuzetak, kao što je izuzetak i naše *putem*, ili u gen. pl. *nokti*, pa bugarsko пѫтемъ, до пѫти, госте, люде i sl. Sjever je opet konservativniji od juga, pa je na pr. mahom pristao i uz pluralno -ьѥ, koje je zahvatilo i druge imenice muškoga roda (spor. polj. *konie*, *słonie*, *klucze*, češ. *kliče*, luž. *wučerjo* — *hucaře*, slč. *králi* : *krále* (u kartama), pa slov. *gospodje*, *golobje* i sl.). Spomenuti afinitet po rodu ili po obliku, koji je utjecao i na rus. гортань, печат, боль, pa na polj. *pieczęć* i sl. da su ostali u *i*-deklinaciji pa promijenili rod, doveo je do zanimljivih pojava i na našem užem području, gdje je na pr. звѣрь na zapadu zadržala *i*-oblike pa promijenila rod i postala femininum, dok se na istoku dogodilo obrnuto: звѣрь je i dalje ostao u muškom rodu, ali je promijenio deklinaciju pa prešao u *o*-osnove.

N-OSNOVE

	Jednina		Množina	
N.	камы	дьнь	*камене	дьне
G.	камене	дьне	каменъ	дьнъ
D.	камени	дьни	каменьмъ	дьньмъ
A.	камень	дьнь	камени	дьни
V.	камы	дьнь	камене	дьне
L.	камене	дьне	каменьхъ	дьньхъ
I.	каменьмь	дьньмь	каменьми	дьньми

Dvojina

N. A. V.	камени	дьни
G. L.	каменоу	дьноу
D. I.	каменьма	дьньма

U ovu se deklinaciju obično ubrajaju дьнь, камы (камень), корень, пламы (пламень), ремень, степень, ѥлень (KULJBAKIN), pa гребень, кремень, ѩчьмень (LEHR-SPŁAWIŃSKI) i — samo u množini — imenice na **-ino* (-инъ, -ѣнинъ : жидовинъ, граждaнинъ i sl.) i dijelom one na **-teli̯o* i **-ari̯o* (-тель, -арь:

оучитєлѣ, мытарь i sl.). Za nom. sg. valjalo bi pretpostavljati -y (ꙑ), no taj se u scsl. sačuvao samo u dva slučaja, u камꙑ i пламꙑ (oba puta u *Su*) te se obično zamjenjuje oblikom камєнь, пламєнь, a to je akuz. sg. koji je preuzeo službu nominativa.[72]

Iskonske praie. nastavke očuvali su samo neki padeži, tako u jednini gen. (-є ≤ *-es), dat. (-и ≤ *-ei̯), akuz. (-ь ≤ *-m̥) i nom. i lok. (-ꙑ, -є), kojima međutim podrijetlo nije dovoljno jasno, zatim u množini nom. (-є ≤ *-es), gen. (-ъ, v. o-osn.) i u dvojini gen.-lok. (-оу ≤ *-ou̯). Ostali su nastavci uzeti od *i*-osnova (za instr. sg., dat. akuz. lok. instr. pl. i nom-akuz. i dat.-instr. du.). Ovo, pa kolebljiva poraba i onih oblika, koji su prvotno pripadali konsonantskim osnovama (na pr. -є u nom. pl. dolazi samo uz дьнь i imenice na -*ino, -ꙑ u nom. sg. samo u камꙑ i пламꙑ, i to samo u *Su*, i sl.), doveli su do brojnih inovacija u scsl. i do potpunoga nestajanja *n*-osnova muškoga roda kao posebne morfol. kategorije u ostalim slavenskim jezicima (ispor. za scsl. gen. sg. камєнє u *ev.* i u *Clo Su:* камєни *Su*, lok. sg. камєнє : камєни *Zo Ma As*, nom.-akuz. du. камєни : камєна prema *o*-osn. i gen. lok. du. дьноу, камєноу : єлєню *Su* prema *i̯o*- || *i*-osn., instr. pl. стєпєньми *Su*: дьнꙑ, граждан ꙑ *Eu* i td.). Utjecaj *i*-osnova na *n*-osnove pokušao je KULJBAKIN protumačiti sintaktičkim i morfologijskim asocijacijama polazeći od jednakosti po rodu i jednakosti u završecima za dativ i akuzativ sg. (гости : камєни, гость : камєнь). Odatle bi u prasl. imalo doći do atrakcije akuz. pl. (камєни : гости), pa nom.-akuz. du. (камєни : гости), zatim dat.-instr. du. (камєньма : гостьма) i lok., instr. i dat. pl., za kojima bi se konačno poveo i instr. sg. (камєньхъ, камєньми, камєньмъ — камєньмь : гостьхъ, гостьми, гостьмъ — гостьмь). Odnos гость, nom. sg.: гость akuz. sg. djelovao bi tada i na odnos камꙑ : камєнь tako da je -ꙑ nestalo zamijenivši se akuzativnim -єнь (камєнь : камєнь) i u ono nekoliko osnova (камꙑ, пламꙑ) gdje se bilo održalo (дьнь, рємєнь, стєпєнь, корєнь i dr. nisu ga u scsl. spomenicima nikada ni imali, a to znači da ga je nestalo još prije X. stoljeća. Dapače, uzme li se na um da se spomenuto -ꙑ očuvalo samo u *Su*, koji se po svom podrijetlu stavlja u istočnu Bugarsku, nije nipošto isključeno da se mjesto -ꙑ i u najstarijim spomenicima upotrebljavalo -єнь. Na to donekle upućuje i sam *Su*, gdje -ꙑ dolazi i za akuzativ, a tamo mu sigurno nikada nije bilo mjesto). Odnos гости, gen. sg.: гости dat. sg.: гость akuz. sg. mogao je nadalje biti razlogom da je genitivno -є nadomješteno nastavkom -и (dakle камєни : камєни : камєнь mjesto prijašnjeg камєнє : камєни : камєнь). Napokon, na temelju još dalje prove-

denog odnosa гость, nom. sg.: гости, gen. sg.: гости, dat. sg.: гость, akuz. sg.: гостьмь, instr. sg.: гости, lok. sg. moglo je konačno doći i do zamjene -є || -и u lokativu sg. (камєнь : камєни : камєни : камєнь : камєньмь : камєни). Posljednje zamjene, i ona za genitiv, i ova za lokativ, nisu — po KULJBAKINOVU sudu — starije od druge polovine X. stoljeća.

Imenice na -тєль i -арь, koje samo u množini primaju *n*-nastavke, stoje zato što im se jednina mijenjala prema *i̯o*-osnovama i u množini pod njihovim utjecajem. Tako na pr. u gen. pl. u *Zo As Su* i dr. mjesto ъ dolazi ь (дѣлатєлѣ, оучитєлѣ : дѣлатєлъ *As Ma*, тѧжатєлъ *Zo*), a u nom pl. *Zo As Sa* imadu pored pravilnoga мытарє također мытари, dok i *Zo* i *Ma* i *Sa* i oba sinajska spomenika u akuz. pl. mjesto -и imadu također -ѩ (дѣлатєлѩ *Zo Ma Sa*, цѣсарѩ *Eu Ps. sin*).

Imenice na *-*ino* (≥ -инъ), koje su u jednini imale nastavke *o*-osnova, prelaze pomalo sasvim u *o*-deklinaciju. Najprije je, čini se, do toga došlo u instrumentalu (pl., властєлꙑ *Zo Ma*, pa мытарꙑ, родитєлꙑ), zatim u akuzativu: жидовꙑ (*Su*, prema чловѣкꙑ), pa u nom., dat. i lok. (pl., жидови *Eu:* жидовє *Zo Clo*, жидовомъ *Su*, жидовѣхъ *Su*). Napokon, odnos чловѣкъ, nom. sg.: чловѣка gen. sg.: чловѣка nom. akuz. du. utjecao je analogijom i na imenice tipa болꙗринъ, tako da je i tu u dualnom obliku zadržano osnovno -ин-: болꙗрина (*Su*, dakle болꙗринъ : болꙗрина : болꙗрина).

U suvremenim slavenskim jezicima očuvali su se tek neznatni tragovi *n*-osnova. Najbolje se održalo -є u nom. pl., tako u češ., polj., rus. i dr., osobito u riječima koje su mogle taj nastavak imati i u scsl. jeziku (ispor. *kazatelé*, *kamienie*, *przyjaciele*, бояре ≤ *kazatel*, *kamień*, *przyjaciel*, боярин).[73] U ruskom su jeziku — kao i kod nas i drugdje — muške *n*-osnove prešle u *i̯o*-deklinaciju, ali bez imenica степень i *plamy, od kojih je prva u rus. prešla među feminina te se i dalje deklinira po *i*-deklinaciji (dakle: степень, степени i td.), dok je druga — opet zbog sličnosti u nekim padežima — prihvatila srednji rod te glasi пламя i deklinira se kao имя i druge *n*-osnove srednjega roda (dakle: пламя — пламени kao имя — имени i td.).

Imenice srednjega roda

Imenice srednjega roda razlikuju se po oblicima od imenica muškoga roda iste kategorije samo u nominativu, akuzativu i vokativu (jednine, dvojine i množine), a svi su im ostali padeži

— uz neznatne izuzetke — po završecima jednaki. Dijele se na *o-/i̯o*-osnove i na konsonantske osnove. Vokalskih *i*-, *ŭ*- ili *ū*-osnova srednjega roda nije bilo ni u praslavenskom jeziku pa ih, dosljedno, nema ni u starocrkvenoslavenskom. Isto tako nije bilo ni *r*-osnova srednjega roda. Od ostalih treba razlikovati *s*-osnove — koje su odvajkada u nom.-akuz.-vok. jednine imale iste završetke kao i *o*-osnove (село : слово) — od *n*- i *nt*-osnova, kojima je nom.-akuz.-vok. sg. svršavao na -ѧ (имѧ, отрочѧ). Prve će prema tome lakše i brže potpadati pod utjecaj *o*-osnova, dok će druge dulje dijeliti sudbinu konsonantskih promjena.

O-OSNOVE

a) nepalatalne

Jednina

N.	село	мѣсто	вѣко
G.	села	мѣста	вѣка
D.	селоу	мѣстоу	вѣкоу
A.	село	мѣсто	вѣко
V.	село	мѣсто	вѣко
L.	селѣ	мѣстѣ	вѣцѣ
I.	селомь	мѣстомь	вѣкомь

Dvojina

N. A. V.	селѣ	мѣстѣ	вѣцѣ
G. L.	селоу	мѣстоу	вѣкоу
D. I.	селома	мѣстома	вѣкома

Množina

N.	села	мѣста	вѣка
G.	селъ	мѣстъ	вѣкъ
D.	селомъ	мѣстомъ	вѣкомъ
A.	села	мѣста	вѣка
V.	села	мѣста	вѣка
L.	селѣхъ	мѣстѣхъ	вѣцѣхъ
I.	селы	мѣсты	вѣкы

b) palatalne

Jednina

N.	ложє	полѥ	лицє	оученьѥ
G.	ложа	полꙗ	лица[74]	оученьꙗ
D.	ложоу	полю	лицоу	оученью
A.	ложє	полѥ	лицє	оученьѥ
V.	ложє	полѥ	лицє	оученьѥ
L.	ложи	пол҄и	лици	оученьи
I.	ложємь	полѥмь	лицємь	оученьѥмь

Dvojina

N. A. V.	ложи	пол҄и	лици	оученьи
G. L.	ложоу	полю	лицоу	оученью
D. I.	ложєма	полѥма	лицєма	оученьѥма

Množina

N.	ложа	полꙗ	лица	оученьꙗ
G.	ложь	пол҄ь	лиць	оученьи
D.	ложємъ	полѥмъ	лицємъ	оученьѥмъ
A.	ложа	полꙗ	лица	оученьꙗ
V.	ложа	полꙗ	лица	оученьꙗ
L.	ложихъ	пол҄ихъ	лицихъ	оученьихъ
I.	ложи	пол҄и	лици	оученьи

U ovu kategoriju spada većina imenica srednjega roda. Oblici su im u kosim padežima jednaki oblicima muškoga roda iste kategorije (*-o/-i̯o*), te se od njih razlikuju samo u nom.-akuz.-vok. sg., du. i pl. U nom. sg. nastavak im je -o (pron. то ≤ *tod; praie. **-om* moralo bi dati -ъ, ispor. lat. jugum, grč. ζυγόν, stind. yugám), odn. -'є, ѥ (≤ -**i̯o*), u nom. pl. -а (≤ *-*ā*, prema -*a* u imenica ženskoga roda, jer su to prvotno bila kolektiva), u nom. du. -ѣ (koje je — kao i kod feminina — postalo od *-aj). Akuzativ i vokativ (sg., du., pl.) jednaki su svojem nominativu (sg., du., pl.).

Imenice srednjega roda nisu podlijegale utjecaju *u*-osnova ni u scsl., ni u pojedinim slavenskim jezicima (o izuzecima za scsl., lužički i kašupski v. str. 87.).

Karakteristični nastavci za nominativ, akuzativ i vokativ održali su se u slavenskim jezicima do danas (ispor. češ., polj., rus, bug. *město*, *miasto*, место, мѣсто — *pole*, *pole*, поле, поле — plur.: *města*, *miasta*, места, мѣста — *pola*, *pola*, поля, поля), a tu i tamo — u određenim vezama i izričajima — očuvali su se također ostaci duala, koji je međutim davno prestao biti produktivan (ispor. bug. двѣстѣ, колен̑ѣ, rus. двести, колени, češ. *dvě stě*, *koleno* — gen. du.-pl. *kolenou*, polj. *dwieście*, gen. *dwustu*, pa poljsku poslovicu *Mądrej głowie dość dwie słowie!* i sl.).

S-OSNOVE

	Jednina		Dvojina	Množina
N.	слово	N. A. V.	словесѣ	словеса
G.	словесе	G. L.	словесоу	словесъ
D.	словеси	D. I	*словесьма	словесьмъ
A.	слово			словеса
V.	слово			словеса
L.	словесе			словесьхъ
I.	словесьмь			словесꙑ

Konsonantskih *s*-osnova bilo je u scsl. svega desetak. To su: око (osn. *okes-), оухо (*uχes-), небо (*nebes-), слово (*sloves-), чюдо[75] (*čudes-). диво (*dives-), дрѣво (*drěves-), коло (*koles-), люто (*l'utes-) i pluralno истеса (od *isto, osn. *istes-), kojima neki pribrajaju i prvotne *o*-osnove тѣло (≥ *těles-), дѣло (≥ *děles-) i лице (od *liko, *ličes- ≤ *likes), koje u nekim spomenicima dolaze u konsonantskom obliku.[76] Kao i ostale konsonantske osnove, tako su i *s*-osnove bile pod utjecajem *i*-deklinacije (ispor za gen. sg. словесе *Zo Ma Clo Sa Su*: словеси *As Eu Ps. sin*, gdje dolazi i jedno i drugo, ili u lok. sg., gdje *Zo Ma Clo Sa* imadu i словесе i словеси, u *Eu* i *Ps. sin* prevladaju oblici na -и [-ı], a u *As* i *Su* dolazi samo mlađe словеси i td.). Ipak, neuporedivo jači bio je utjecaj *o*-osnova. Razlog je taj, što među njima u nom.-akuz.-vok. sg. (sr. roda) nije bilo nikakve razlike ni po nastavku ni po broju slogova, a osim toga je pravih *s*-osnova bilo premalo da bi se mogle trajno održati kao posebna kategorija imenskih oblika. Zato već u najstarijim spomenicima *s*-osnove prelaze u *o*-deklinaciju, i obratno, neke imenice *o*-kategorije proširuju osnovu prihvaćajući u nekim padežima *s*-nastavke (tako spom. тѣло,

дѣло, лице, u mlađim tekstovima također чрѣво i оудъ, оудо). Dakle opet tipična pojava morfologijskoga previranja. Odnos село | села | селоу | село | селѣ | селомь | села uzrokovao je i povukao za sobom također odnos слово | слова | словоу | слово | словѣ | словомь | слова, tako da su se *o*-nastavci naprosto dodavali neproširenoj nominativnoj osnovi (ispor. gen. sg. ока *As Ps. sin*, слова *Su*, дрѣва *Ma Ps. sin*, dat. sg. небоу *Ma Zo Ps. sin*, словоу *Sa Su*, чюдоу *Ps. sin Su*, оухоу *Zo Ma Ps. sin*, lok. sg. о ц ѣ *Zo Ma As Os*, instr. sg. окомь *Zo Ma Ps. sin*, небомь *Zo*, словомь *Zo Ma As Sa*; тѣломь *Ma*, nom. pl. неба *Ps. sin.*, gen. pl. колъ *Su*, dat. pl. словъмъ *Su* i td.). S druge strane mogao je i odnos слово | словесе | словеси | слово i td. djelovati na neke prvotne *o*-osnove pa izazvati odnos дѣло | дѣлесе | дѣлеси | дѣло, do čega je u scsl. i, kasnije, u pojedinim slavenskim jezicima dolazilo češće u množini nego u jednini (ispor. дѣлеса *Su*. дѣлесъ *Eu Su*, дѣлесемъ *Eu*, дѣлесехъ, дѣлесꙑ *Su*: дрѣвеса, дрѣвесемъ, дрѣвесꙑ *Su* i sl.).

Imenice око, оухо tvorile su već u scsl. dual prema *i*-deklinaciji: N. A. V. очи, оуши, G. L. очию(очью), оушию (оушью), D. I. очима, оушима, gdje se -и- tumači prema prvom i drugom padežu spom. broja.

N- i NT-OSNOVE

	Jednina		Množina	
N.	имѧ	отрочѧ	имена	отрочѧта
G.	имене	отрочѧте	именъ	отрочѧтъ
D.	имени	отрочѧти	именьмъ	отрочѧтьмъ
A.	имѧ	отрочѧ	имена	отрочѧта
V.	имѧ	отрочѧ	имена	отрочѧта
L.	имене	отрочѧте	именьхъ	отрочѧтьхъ
I.	именьмь	отрочѧтьмь	именꙑ	отрочѧтꙑ

Dvojina

N. A. V.	именѣ	отрочѧтѣ
G. L.	именоу	отрочѧтоу
D. I.	*именьма	*отрочѧтьма

U *n*-osnove ubrajaju se samo имѧ, брѣмѧ, врѣмѧ, племѧ, слѣмѧ, сѣмѧ, тѣмѧ, чисмѧ i писмѧ, a u *nt*-osnove отрочѧ, агнѧ, жрѣбѧ, клюсѧ, козьлѧ, осьлѧ. Neki oblici uopće nisu

utvrđeni,[77] a za neke i u najstarijim spomenicima dolaze varijante prema *i*-deklinaciji (isp. **имени** *Zo Ma As Os Eu Ps. sin*, **отрочѧти** *As Ma Sa Su Os* mj. **имене | отрочѧте** u gen. sg. i sl.). *Sa* u lok. sg. uz **врѣмене** imade samo **имени**, a u nom.-akuz.-vok. du. uz **именѣ**, kako čitamo u *Zo Ma*, stoji u *Su* samo **имени**. Oblici **именемь** (instr. sg.), **именемъ** (dat. pl.), **именехъ** (lok. pl.), koji češće dolaze osobito u mlađim spomenicima, mogli su nastati također vokalizacijom jakoga *ь̥*, no u *Sa*, gdje **ь** ostaje, mogao je to biti također produkt analogije.

Razlog ovakvu razdvajanju konsonantskih osnova srednjega roda bio je u tome, što ih 1) nije bilo mnogo [9 + 7], 2) što su već u praslavensko doba stajale pod jakim utjecajem *i*-osnova, kojima su podlegle i muške *n*-osnove, i 3) što su, konačno, na jednom mlađem stadiju uslijed diferencijacije po rodu došle pod osobito jak utjecaj *o*|*i̯o*-osnova, koje su se u morfološkom zbivanju nametale svima ostalim imenicama srednjega roda, dok nisu konačno — u mlađim jezicima — uz male izuzetke sasvim prevladale. Jedan od vanjskih razloga bila je za to svakako sličnost u nekim padežima, osobito u nom.-akuz.-vok. množine, koji je za sobom povukao instrumental množine (na **-ы**), pa nom.-akuz.-vok. duala (na **-ѣ**) i tako redom ostale kose padeže, osim nom.-akuz.-vok. jednine, koji je zadržao svoj prvotni jednostavni oblik (na **-ѧ**).

Približavanje *o*-osnovama, koje je počelo još u praslavenskom razdoblju, nastavilo se u pojedinim slavenskim jezicima tako da su konsonantske osnove do danas većinom prihvatile nastavke *o*-deklinacije. Tako je u hrvatskom, slovenskom, lužičkom, poljskom i slovačkom jeziku, gdje je *n*- i *nt*-kategorija zadržala samo nom.-akuz.-vok. sg. i proširenu (prvotnu) osnovu za ostale padeže, dok su se *s*-osnove u svima slavenskim jezicima u jednini potpuno izjednačile s *o*-osnovama odbacivši i konsonantske nastavke i tematsko *-es-* u kosim padežima (: *selo* : *slovo*, gen. *sela* : *slova* i td.). U množini se to jednim dijelom nije dogodilo, tako da je ostala prvotna osnova (na *-es-*), samo su joj nastavci zamijenjeni nastavcima *o*-osnova (ispor. za nom. pl. hrv. *nebesa*, *čudesa*, češ. *nebesa*, polj. *niebiosa*, rus. небеса, чудеса i td.; u rus. dolazi — kao izuzetak — i колесо: колёса ≤ sg. коло).

U češkom jeziku zadržale su *n*- i *nt*-osnove u jednini nastavke za gen. i dat., za kojima se onda — pod utjecajem *i*-osnova — poveo i lokativ (: *rámě* — *ramene* — *rameni* —

rameni — *ramenem*, *kuře* — *kuřete* — *kuřeti* — *kuřeti* — *kuřetem)*, no u množini su i tu prevladali nastavci *o*-deklinacije. Međutim, obzirom na mlađe varijante *semeno*, *břemeno*, *rameno* (≤ **сѣмѧ**, **брѣмѧ**, **рамѧ** i sl.) spomenuti su se oblici praktički održali samo u *nt*-osnovama, odakle se — kao i u hrv., slov., polj. i dr. — ovo **-ѧт-** prenosilo i na druge imenice kojima je nom. sg. svršavao na **-ѧ** (ili na *-e*, ispor. naše *bure* — *bureta*, slov. *Francè* — *Franceta*, češ. *kníže* — *knížete*, polj. *bydlę* — *bydlęcia* i td.).

U ukrajinskom jeziku prihvatile su i *s*- i *n*-osnove nastavke *o*-osnova (i u jednini i u množini), dok su *nt*-osnove u jednini, zatim u nom.-akuz.-vok. i gen. pl. zadržale svoje oblike (naravno, u nešto mlađem ruhu koje odaje utjecaje drugih promjena), ispor теля — теляти — телятї — телятї — телям, телята — телят — телятам — телятах — телятами.

Slično je i u ruskom jeziku, samo što su ondje i *n*-osnove sačuvale starije oblike: имя — имени — имени имени — именем, имена — имён — именам — именах — именами : дитя — дитяти — дитяти..., телёнок — pl. телята i td. Pluralni završetak -ята zahvatio je cijeli niz imenica koje prvotno nisu spadale u ovu kategoriju a označavale su mlado od ljudi ili životinja ili kakav deminutiv ili hipokoristik (ispor. кот ≥ котёнок — котята, бес ≥ бесёнок — бесенята; ребята, внучата i sl.).

Imenice ženskoga roda

Imenice ženskoga roda dadu se po svojim morfologijskim odlikama podijeliti u tri skupine, od kojih će prva obuhvatiti vokalske *a*/*i̯a*-osnove, druga vokalske *i*-osnove a treća konsonantske (*r*-, *ъv*-) osnove.

A-OSNOVE

a) *nepalatalne*[78]

Jednina

N.	**жена**	**рѫка**	**нога**
G.	**жены**	**рѫкы**	**ногы**
D.	**женѣ**	**рѫцѣ**	**нозѣ**
A.	**женѫ**	**рѫкѫ**	**ногѫ**
V.	**жено**	**рѫко**	**ного**
L.	**женѣ**	**рѫцѣ**	**нозѣ**
I.	**женоѭ**	**рѫкоѭ**	**ногоѭ**

*

Dvojina

N. A. V.	женѣ	рѫцѣ	ноѕѣ
G. L.	женоу	рѫкоу	ногоу
D. I.	женама	рѫкама	ногама

Množina

N.	жены	рѫкы	ногы
G.	женъ	рѫкъ	ногъ
D.	женамъ	рѫкамъ	ногамъ
A.	жены	рѫкы	ногы
V	жены	рѫкы	ногы
L.	женахъ	рѫкахъ	ногахъ
I.	женами	рѫками	ногами

b) palatalne

Jednina

α) N.	доуша	землꙗ	β)	N.	богын̑и
G.	доушѧ	землѩ		G.	богынѩ
D.	доуши	земл̑и		D.	богын̑и
A.	доушѫ	землѭ		A.	богынѭ
V.	доуше	землє		V.	*богын̑и
L.	доуши	земл̑и		L.	богын̑и
I.	доушеѭ	землєѭ		I.	богынєѭ

Dvojina

N. A. V.	доуши	земл̑и	N. A. V.	богын̑и
G. L.	доушоу	землю	G. I.	богыню
D. I.	доушама	землꙗма	D. I.	богынꙗма

Množina

N.	доушѧ	землѩ	N.	богынѩ
G.	доушь	земл̑ь	G.	богын̑ь
D.	доушамъ	землꙗмъ	D.	богынꙗмъ
A.	доушѧ	землѩ	A.	богынѩ
V.	доушѧ	землѩ	V.	богынѩ
L.	доушахъ	землꙗхъ	L.	богынꙗхъ
I.	доушами	землꙗми	I.	богынꙗми

U ovu kategoriju spada najveći broj imenica ženskoga roda, među njima i nekoliko takvih kojima je prirodni rod muški (ispor. nepalat. сотона, старѣишина, владыка, ѫжика, ближика, слоуга, июда, воєвода, palat. прѣдьтеча, юноша, чародѣица, водопиица i sl.).

Imenice овьца, польѕа, стьѕа dekliniraju se kao землꙗ.

U palatalne se osnove ubraja i dvadesetak imenica na -и koje u kosim padežima imadu nastavke *i̯a*-osnova a bile su ženskoga ili muškoga roda (žen. богын̑и, господын̑и, рабын̑и, самарѣнын̑и, магдалын̑и, благостын̑и, грѫдын̑и, лъгын̑и, милостын̑и, поустын̑и, свѧтын̑и, ладии, крабии, млън̑ии, muš. балии, вѣтии, кръмьчии, кънигъчии, самьчии, сокачии, сѫдии, шарьчии, левгии).[79]

Krajnje -ии dolazi tu i tamo i u stegnutom obliku -и (млън̑и *Zo As Sa*). Istom u mlađim spomenicima javlja se i tu — analogijom prema ostalim *a*|*i̯a*-osnovama — sekundarno -а(-ѣ) u nom. sg.: мльн̑ѣ *Dobr.*, сѫдиѣ, милостынѣ *Mirosl.* i sl.).

Kraći oblik instr. sg. na -ѫ mj. -оѭ, -єѭ (землѭ *Zo*, славѫ *As Sa*) tumači se glasovnim stezanjem (kontrakcijom: -*oi̯ǫ* $\geq$ **oǫ* $\geq$ *ǫ*), a u *Su*, gdje je to vrlo česta pojava, pomišlja KULJBAKIN na posebnu dijalektalnu crtu koja bi imala biti karakteristična za bliže istočnobugarsko područje.

Zanimljiva je kasnija sudbina *a*-|*i̯a*-osnova.

Kao jedna od najjačih kategorija, osim toga kategorija sa ovako izrazitim nastavcima, one su se održale na cijelom području slavenskih jezika. Jačih morfol. utjecaja izvana — osim u instr. sg. — nije bilo: *i*-osnove utjecale su na različne kategorije konsonantskih oblika, a osim toga stajale su već u scsl. jeziku u nekim padežima pod utjecajem *a*-osnova (instr. sg., nom. : akuz. pl.), pa na njih nisu nikako utjecale. Tako su *a*-osnove, odviše jake a da bi mogle podleći vanjskom utjecaju, morale poći putem unutarnjeg diferenciranja po palatalnosti, tako da su na jednom dijelu jezičnoga područja pomalo počeli prevladavati nepalatalni, a na drugom palatalni oblici. Ovome je bilo u prilog i to što su neki suglasnici, koji su još u scsl. bili meki, tijekom vremena otvrdnuli pa prešli u nepalatalnu kategoriju (ispor. rus. овца, овцы i душа, души, кража, кражи, gdje se samo piše и a čita se i govori ы). Na taj je način još više pokolebana tradicionalna sistematika palatalnih osnova, koje su i inače s nepalatalnima imale nekoliko dodirnih tačaka (na pr. u akuz. sg., dat. lok. instr. pl., gen. lok. i dat. instr.

du., a nisu se razlikovale ni u gen. pl. kada se zamjenjivao poluglas, a u instr. sg. i onako mjesto duljega -оѭ, -еѭ češće nalazimo kraće, zajedničko -ѫ, v. str. 99). Ovako se postupnim razvojem kroz stoljeća oblikovalo nekoliko različnih sustava koji se danas primjenjuju u slavenskim jezicima.

Na jugu je, uz neke izuzetke, nepalatalnih oblika u književnim jezicima sasvim nestalo (na pr. u slov. i u našem štok. govoru), tako da su i palatalne i nepalatalne imenice, jednako kao i one koje su naknadno u ovu kategoriju dospjele, prihvatile nastavke mekih (*i̯a*) osnova. Odnos доуша доушѧ | доуши | доушѫ | доуши (lok. sg.) povukao je za sobom nepalatalne osnove tipa жена pa dao palatalni korelat *žena* | *žene* | *ženi* | *ženu* | *ženi* ≤ жена | *żenę | *ženi | женѫ *ženi : nepalat. жена | женꙑ | женѣ | женѫ | женѣ. Jednako je u množini nom. женꙑ | akuz. женꙑ prema palat. доушѧ | доушѧ dalo današnje *žene* (≤ *żenę) | *žene* (≤ *żenę), tako da su se kod nas od prvotnih nepalatalnih oblika očuvali samo neznatni tragovi (vok. sg. na *-o*, instr. na *-om* ≤ -оѭ i nom. akuz. du. na *-e* ≤ ѣ, a u množini su dat., lok. i instr. i onako i jednima i drugima bili jednaki).

Na sjeveru pošao je razvoj drugim pravcem: tamo se nepalatalna deklinacija održala u punom obliku (češ. *žena*, *ženy*, *ženě*, *ženu* — polj. *kobieta*, *kobiety*, *kobiecie*, *kobietę* ili *żona*, *żony*, *żonie*, *żonę* — rus. баба, бабы, бабе, бабу i sl.), a u gen. sg. podlijegale su joj djelomice i palatalne osnove, ispor. polj. *dusza* — gen. *duszy*, rus. овца — овцы, душа — души prema češ. *duše*, slč. *kože*, gdje ostaju pal. nastavci). Pluralno *-am*, *-aχъ*, *-ami* (dat., lok., instr. *a*-osn.) postalo je u ruskoj i lužičkoj skupini morfol. konstanta za sve imenske osnove (ispor. rus. стол — столам — столах — столами, дело — делам — делах — делами, имя — именам — именах — именами, ukr. гріб — гробам — гробах — гробами, імя — імям — імях — імями, luž. *nan* — *nanam* — *nanach* — *nanami*, *słowo* — *słowam* — *słowach* — *słowami* i sl.) U poljskom ovim nastavcima odgovara kompromisno *-om* (≤ *o*-osn.), *-ach*, *-ami*: *mąż* — *mężom* — *mężach* — *mężami*, *miasto* — *miastom* — *miastach* — *miastami*, ali zato također *żona* — *żonom* — *żonach* — *żonami*, *gospodyni* — *gospodyniom* — *gospodyniach* — *gospodyniami*).

U tom pogledu osobito je zanimljiv razvoj nekih naših čakavskih govora, tako na pr. creskoga, gdje mlađi upotrebljavaju oblike *stolân*, *stolâh*, *stolâmi* (prema starijem *stolôn*, *stolêh*, *stolì*). Inače kod feminina u spom. govoru prevladavaju *a*-osnove, pa se i iskonske *i̯a*-osnove (na pr. *dūšă*) dekliniraju kao scsl. жена.

I-OSNOVE

	Jednina		Dvojina	Množina
N.	кость	N. A. V.	кости	кости
G.	кости	G. L.	костью	костьи
D.	кости	D. I.	костьма	костьмъ
A.	кость			кости
V.	кости			кости
L.	кости			костьхъ
I.	костьѭ			костьми

Ova se deklinacija razlikuje od deklinacije muških *i*-osnova (tipa пѫть) samo u instr. sg. (-ьѭ, prema *a*-deklin.) i u nom. pl., koji je — opet po uzoru *a*-osnova — izjednačen s akuzativom (pl.). Sekundarno и u костиѭ instr. sg., костию gen.-lok. du., костии gen. pl. dolazi ovako prema starijem ь (костьѭ, костью, костьи, v. str. 53). Jednako je sekundarno i scsl. е u plur. костемъ, костехъ, gdje postaje vokalizacijom ь (костьмъ, костьхъ, ispor. i gen. pl. костеи ≤ костьи), ili se — u spomenicima koji ne vokalizuju ь — javlja kao rezultat analogije prema muškim osnovama, u koje je došlo iz palat. *o*-deklinacije (dakle ꙗслехъ *Sa* prema ꙗслемъ, a to opet prema людемъ odn.: *i̯o*-osn. конемъ, ispor. i вещехъ, заповѣдехъ *Os*).

U slavenskim se jezicima *i*-deklinacija ženskoga roda uz neke inovacije (ispor. hrv., češ. instr. sg. *kosti* — *kostí*, rus., polj. dat.-lok. pl. костям — костях, *kościom* — *kościach* i sl.) održala do danas. U slč. je nekoliko imenica ove kategorije, koje se kod nas dekliniraju kao *i*-osnove, prihvatilo nastavke *i̯a*-deklinacije (ispor. *pec*, *mládež* — gen. sg. *pece*, *mládeže*, dat. *peci*, *mládeži* i td. kao *duša* ili *spálňa*).

R — OSNOVE

	Jednina	Množina
N.	мати	матери
G.	матере	матеръ
D.	матери	матерьмъ
A.	матерь	матери
V.	мати	матери
L.	матери	*матерьхъ
I.	матерьѭ	матерьми

Dvojina

N. A. V.	*матєри
G. L.	*матєроу
D. I.	*матєрьма[80]

Po ovoj se deklinaciji mijenjaju samo dvije imenice: мати i дъшти. Uska semantička povezanost dopustila im je da se kao posebna kategorija održe kroz sve scsl. spomenike.

Nastavci odaju vrlo jak utjecaj *i*-osnova (u instr. sg., nom., dat., akuz., lok., instr. pl. i nom.-akuz.-vok. i dat.-instr. du.), od kojih se jače razlikuju samo u nekoliko padeža, u prvom redu u nom. (i vok.) i gen. sg. (dat., akuz. i lok. sg. *i*-osn. i konson. osnova imali su ionako jednake nastavke), zatim i u gen. pl. i du., dok za akuz. pl. vrijedi isto što i za akuz. sg. Po KULJBAKINU treba pretpostavljati da su se ti oblici ovako mogli nalaziti i u jeziku prvih prevodilaca (da su dakle bili stariji od X. stoljeća). U XI. stoljeću se konačno — kao daljnja i krajnja (scsl.) točka razvoja — *i*-nastavci javljaju i u gen. sg. (матєри *Eu*, дъщєри *Ps. sin*) i gen. pl. (*Ps. sin* дъщєрєи : костєи ≤ костьи).

ЪV-OSNOVE

U nom. sg. završetak im je -ꙑ, koje je postalo od *-*ū-s*. Dugo je **ū* na slavenskom području u heterosilabičkoj poziciji, do koje dolazi u kosim padežima, dalo **uu̯*-, a ovo -*ъv*-, ispor. свєкрꙑ ≤ *suekrūs, gen. su̯ekrū-es ≥ *su̯ekruu̯-es ≥ свєкръвє[81].

	Jednina	Množina
N.	свєкрꙑ	свєкръви
G.	свєкръвє	свєкръвъ
D.	свєкръви	свєкръвамъ
A.	свєкръвь	свєкръви
V.	свєкрꙑ	свєкръви
L.	свєкръвє	свєкръвахъ
I.	свєкръвьѭ	свєкръвами

Dvojina

N. A. V.	свєкръви
G. L.	свєкръвоу
D. I.	свєкръвама

Po ovoj se deklinaciji mijenjaju imenice боукꙑ, брадꙑ, жрьнꙑ, локꙑ, смокꙑ, црькꙑ, цѣлꙑ, хоржгꙑ, нєплодꙑ, свєкрꙑ i кръвь, a to je upravo akuz. sg., koji po uzoru na *i*-osnove — u koje se кръвь i inače mnogo ugledalo (gen. pl. кръвии, dat. кръвьмъ, instr. кръвьми) — dolazi u službi nominativa. I ostale se imenice ove kategorije češće povode za *i*-osnovama, tako u lok. sg. (любъви mj. любъвє u *As Zo Sa* i *Ma*, gdje je zabilježen i jedan i drugi oblik, ili црькъви mj. црькъвє u *As Sa* i *Ma*), manje u gen. sg., gdje se također konson. є zamjenjuje mlađim и (локъви *Eu*, крови *Ps. sin*), i — kasnije — u nom. sg. (≤ akuz. sg., црькъвь Ps. bon. любовь Ohr. ap).

U hrvatskom jeziku ove su osnove prošle nejednaku sudbinu: jedne su, zadržavši zajednički oblik za nom.-akuz. sg., prešle među *i*-osnove (ljubav, krv), druge su nestale pa se danas više ne govore (цѣлꙑ, нєплодꙑ), жрънꙑ je - metatezom - odlutalo među *o*-osnove (*žrvanj*), dok su ostale prešle u *a*-kategoriju prihvativši krajnje -*a* i u nom. sg. (*bukva, bradva, lokva, smokva, crkva. svekrva* i — dijalektalno — *horugva*). Uz jednak rod ovakvu je razvoju pogodovala izjednačenost u refleksima za gen., dat. i mlađi lok. sg. (-e, -i, -i ≤ -є, -и, -и; -ѧ, -и, -и).

U ostalim je slavenskim jezicima razvoj konsonantskih osnova ženskoga roda tekao tako da je nominativa sg. na -ꙑ nestalo (zamijenjen je akuzativom), a u kosim su padežima stali prevladavati *i*-nastavci (ispor. rus. мать — матери, любовь — любви, polj. *cerkiew — cerkwi, macierz — macierzy*, slč. *cirkev — cirkvi*, ali *mat' — matere*).

DEKLINACIJA ZAMJENICA

Scsl. se zamjenice prema tome, da li se morfol. razlikuju ili ne razlikuju po rodu, obično dijele u dvije skupine. U prvoj će biti one, kojima se rod u riječi ne razlikuje te se ponajviše odnose na neko lice ili na neku osobu i zovu se osobne (Personalpronomina, pronoms personnels), a u drugoj će biti sve ostale, tj. one kojima se razlikuje rod, i te se — za razliku od prvih — zovu neosobne (die geschlechtigen Pronomina, pronoms non personnels).

I.

U ovu skupinu spadaju 1) lične zamjenice азъ, тꙑ, мꙑ, вꙑ i 2) povratno сѧ. Sve ostale meću se u skupinu neosobnih zamjenica, pa i къто, чьто, никъто, ничьто, нѣкъто i къждо,

ma da se u njih rod na samoj riječi također ne razabira, a osim toga se neke (na pr. къто, нѣкъто) redovito vežu uz osobu ili lice, te bi po značenju pripadale prije osobnoj nego neosobnoj kategoriji. Zato bi više odgovaralo stvarnosti, kada se kod podjele zamjenica kao kriterij ne bi isticalo razlikovanje po rodu, kako to čini većina novijih gramatika, nego kada bi se kao tertium comparationis uzeo završetak za genitiv jednine, koji je za prvu skupinu *-e*, a za drugu *-o* ili (u žen. r.) *-ę*. Grupe se time ne bi promijenile, samo bi podjela postala dosljednija i potpunija.

1) Lične zamjenice

	Jednina		Množina	
N.	азъ	ты	мы	вы
G.	мене	тебе	насъ	васъ
D.	мънѣ, мьнѣ, ми	тебѣ, ти	намъ	вамъ
A.	мѧ, мене	тѧ, тебе	ны, насъ	вы, васъ
V.	—	ты	—	вы
L.	мънѣ, мьнѣ	тебѣ	насъ	васъ
I.	мъноѭ	тобоѭ	нами	вами

Dvojina

N. V.	вѣ	ва
G. L.	наю	ваю
D. I.	нама	вама
A.	на	ва

2) Povratna zamjenica (сѧ)

N.	—
G.	себе
D.	себѣ, си
A.	сѧ, себе
V.	—
L.	себѣ
I.	собоѭ

Lična zamjenica za 3. lice (онъ, она, оно) imade u kosim padežima oblike anaforičke zamjenice i*, 'e*, ê* (*и, *ѥ, *ꙗ, iz II. skupine, v. ondje).

Scsl. deklinacija ovih zamjenica odgovara praslavenskoj, samo što, sudeći prema ostalim slavenskim jezicima, u nom. sg. za 1. lice valja pretpostavljati jotovano *ꞁazъ | *ꞁa, a ne tvrdo азъ, kako ga nalazimo u scsl. spomenicima. Odakle je pak došlo to *ꞁa- u početku riječi (prema praie *eǵhom, stind. ahám, ἐγώ, lat. ego), nije dovoljno objašnjeno, ukoliko se u njemu ne krije ѣ ≤ *ē.[82] Za ostale oblike valja ovo reći:

Dativni oblici ми, ти, си dolaze i u scsl. u službi enklitike; u naglašenu položaju zamjenjuju se oblicima мьнѣ (мънѣ), тебѣ, себѣ. Koji je od prvih dvaju stariji, мънѣ ili мьнѣ, teško je reći. LESKIEN i VONDRÁK misle da je мьнѣ, koje dolazi u *Zo*, starije, a da je мънѣ došlo analogijom prema instrumentalnom мъноѭ, dok KULJBAKIN sumnja u opravdanost ovakova tumačenja, jer da se ь moglo naknadno (po položaju) razviti od ъ (ispred mekoga ѣ).

Akuzativno мѧ, тѧ, сѧ, ны, вы, u kojem neki (KULJBAKIN, LESKIEN) naslućuju prvotne enklitike, dolazi u scsl. spomenicima i u ortotoničkoj poziciji: иже вы приметъ, мѧ приемлетъ *Zo Ma*, съхрани и мѧ отъ вьсѣхъ реченыхъ *Eu*, тѧ молимъ (ib.) i td. Upotreba genitivnoga мене, тебе, себе, насъ, васъ za akuzativ u scsl. je prvotno bila još dosta rijetka.

Akuzativno ны, вы za dativ množine (mj. намъ, вамъ) i akuzativ dvojine (mj. на, ва) treba također smatrati sekundarnom službom, ma da se — osobito u dualu — nalazi i u najstarijim spomenicima. MEILLET misli da u tome treba gledati posebnu dijalektalnu crtu *Zo Ma As* i dr. starijih spomenika, dok su *Sa* i *Su*, koji imadu на, ва, u svom dijalektu mogli sačuvati prvotni, iskonski oblik. Štoviše, на, ва u *Su* dolazi i u službi dativa du. (иже ва рекѫ, что ва быстъ), a to bi mogao biti dokaz, da je taj oblik u piščevu govoru zaista imao vrlo razvijenu službu.

U današnjim slavenskim jezicima uz glasovne promjene, do kojih je svagdje dolazilo po zakonima koji su za dot. jezik karakteristični, nije kod ovih zamjenica — osim gubitka duala, koji se, uz neke dijalekte, održao samo u slov. i luž. književ. jeziku — došlo do većih promjena. Ipak, treba reći da se staro азъ održalo samo u bugarskom (яс, язека, яска: ас) i slovenskom jeziku (*jaz*), i da je istočna, ruska, skupina izgubila enklitičke oblike za dativ i akuzativ (: u ukr. čuvaju se samo u dijalektima, a u ruskom je kontaminacija мене i мѧ dala današnje меня, odn. тебя, себя). U polj.

i češ. zahvatilo je *o* iz instr. sg. (тобоѭ) i dativ i lokativ (*tobie, sobie* — *tobě, sobě*, ali instr. *tebou, sebou* prema polj. *tobą, sobą*, dok slč. uopće nema *o*: *tebe* za dat. lok., *tebou* za instr.). U luž., rus. kao i u našem jeziku ostalo je *o* samo u instrumentalu, dok u kaš. u lok. sg. dolaze i stariji oblici sa *e* i mlađi sa *o* (*ceb'e* — *tob'e, seb'e* — *sob'e*), a u dat. sg. u ortotoničkoj poziciji prevladava mlađe *tob'e, sob'e*.

II.

Zamjenice ove skupine dadu se u scsl. podijeliti u dva dijela, od kojih će prvi obuhvatiti zamjenice kojima nom. sg. za muški rod svršava na -ъ a za srednji na -o, a drugi one kojima nom. sg. svršava na -ь (sr. rod na -e). Prve ćemo prema tome zvati nepalatalnima, a druge palatalnima.

a) nepalatalne

	Jednina				Množina	
N.	тъ	то	та	N.	ти	та	ты
G.	того		тоѩ	G.		тѣхъ	
D.	томоу		тои	D.		тѣмъ	
A.	тъ	то	тѫ	A.	ты	та	ты
L.	томь		тои	L.		тѣхъ	
I.	тѣмь		тоѭ	I.		тѣми	

Dvojina

N. A.	та	тѣ	тѣ
G. L.		тою	
D. I.		тѣма	

Kao тъ, та, то dekliniraju se овъ, ова, ово, онъ, она, оно;[83] къто (gen. кого, dat. комоу, lok. комь, instr. цѣмь), нѣ-къто, ни-къто (gen. нѣкого, никого), къ-жьдо (gen. когожьдо), такъ, така, тако, какъ, кака, како, ꙗкъ, ꙗка, ꙗко; самъ, сикъ, вьсѣкъ, толикъ*, селикъ*, коликъ*, ѥликъ*, мъногъ* i дроугъ*.

Deklinacija zamjenice тъ i drugih zamjenica ove kategorije odgovara praslavenskoj, gdje se bio razvio i dvojaki oblik osnove (*to-*: *tě-* za muški i srednji, i *ta-*: *toį-* za ženski rod), koja se izvodi iz praie. (*toį-, *taį-).[84] Oduzmemo li zamjenici тъ početni suglasnik (т), dobit ćemo osnovu koja nas palatalizacijom (v. str. 86.)

u kosim oblicima neposredno uvodi u meke oblike anaforičke zamjenice *и, *ꙗ, *ѥ[85], koja je tipični predstavnik drugog, palatalnog razdjela ove skupine.

b) palatalne

	Jednina				Množina		
N.	(иже)	(ѥже)	(ꙗже)	N.	(иже)	(ꙗже)	(ѩже)
G.	ѥго		ѥѩ	G.		ихъ	
D.	ѥмоу		ѥи	D.		имъ	
A.	и	ѥ	ѭ	A.	ѩ	ꙗ	ѩ
L.	ѥмь		ѥи	L.		ихъ	
I.	имь		ѥѭ	I.		ими	

Dvojina

N. A.	ꙗ	и	и
G. L.		ѥю	
D. I.		има	

U ovu kategoriju spadaju мои, моꙗ, моѥ, твои, твоꙗ, твоѥ, свои, своꙗ, своѥ,[86] нашь, наша, наше, вашь, ваша, ваше, чии, чиꙗ, чиѥ i relativno иже, ꙗже, ѥже, kojemu promjenljivi dio u kosim padežima služi kao lična zamjenica za 3. lice (nom. sg. онъ, она, оно). O protetskom *n'* u tim padežima v. str. 74. (ispor. i сънѣдати — polj. *śniadać* — ukr. снідати, вънѫтрь — polj. *wnętrz-ny* — ukr. внутрїшний ili naše *un-utra* ≥ *iz-nutra*, pa *nutrina, nutrašnjost* i td., ili сѫсѣдъ, polj. *sąsiad* — rus. сосед ili naše *susjed* ≤ *sъn-sědъ, gdje se vidi da je *snъ- nekoć stajalo i ispred konsonanata).

Neke se zamjenice udaljuju od navedene paradigme pa ih treba posebno razgledati.

Zamjenica чьто (čь + to) imade oblike:

N.	чьто
G.	чесо, чесого (чьсого)
D.	чемоу, чесомоу (чьсомоу)
A.	чьто
L.	чемь, чесомь
I.	чимь

Ona je jedina u gen. sg. sačuvala iskonski pronominalni nastavak *-so* (ispor. stind. tásya, stprus. stesse, grč. hom. τέο ≤

τέοо ≥ at. τοῦ), no ni on se više nije osjećao kao padežni nastavak nego samo kao dio proširene osnove, kojoj se onda analogijom prema ostalim padežima drugih zamjenica dodavalo produktivnije *-go*, *-mu* i td., da bi padežni oblik postao „jasniji", ekspresivniji. Tako su nastali mlađi oblici чєсого, pa чєсомоу, чєсомь, gdje je osnova proširena prema genitivu, dok je ь u чьсого, чьсомоу uzeto iz nominativa (: чьто).

Zamjenica кꙑи, каꙗ, коє zapravo je složena od **kъ + i*, **ka + 'a*, **ko + 'e*, dakle od **kъ*, **ka*, **ko* i anafor. *и, *ꙗ, *ѥ, pa bi se u kosim padežima u prvom dijelu očekivali nepalatalni (nominalni) a u drugom palatalni (pronominalni) oblici, dakle prema nom. **kъ + i* ≥ кꙑи bio bi gen. **ka-'ego*, dat. **ku-'emu* i td., tako da bismo tu zapravo imali složenu pronominalnu deklinaciju tipa новꙑи — нова -ѥго i td. (BELIĆ), kada se tomu ne bi protivili spomenici, u kojima su zabilježeni samo ovakvi oblici:

	Jednina				Množina		
N.	кꙑи	коѥ	каꙗ	N.	ции	каꙗ	кꙑѩ
G.	коѥго		коѥѩ	G.		кꙑихъ	
D.	коѥмоу		коѥи	D.		кꙑимъ	
A.	кꙑи	коѥ	кѫѭ	A.	кꙑѩ	каꙗ	кꙑѩ
L.	коѥмь		коѥи	L.		кꙑихъ	
I.	кꙑимь		коѥѭ	I.		кꙑими	

Dvojina

N. A. žen. r. цѣи (Su)

Spomenutim bi se mješovitim (nominalno-pronominalnim) tumačenjem prema tome doduše dao objasniti plural i dual (koliko se očuvao u spomenicima) i od singulara instr. za muš. i sr. rod i nom.-akuz. za sva tri roda, ali se nikako ne bi dalo razjasniti ono ко- u ostalim oblicima jednine. VAN WIJKOVO tumačenje pronominalnom kompozicijom (**kogo + 'ego*, **komu + 'emu* i td.)[87] dalo bi se također primijeniti, samo je neprilika u tome, što se njome ne daju objasniti oblici koji se tumače na gornji način. KULJBAKIN je to ко- u jednini tumačio prema nom.-akuz. srednjega roda (коѥ), gdje se ono također nalazilo ispred *'e*, a da se odatle ipak nije razvila morfol. konstanta i za ostale padeže, razlog je mogao biti u tome, što se povezanost između sastav. dijelova nije svagdje jednako osjećala (: gen. **ka*, **ky*, dat. **ku*, **cě*

i sl. nisu kao samostalni oblici nikada postojali, pa ni u prasl.). Oblikovanje zajedničkoga ко- u kosim padežima muš. i sred. roda olakšavalo je i kvalitativno srodno ъ, koje je inače ispred и prelazilo u ꙑ (ispor. s ostalim oblicima izuzetak коихъ mj. кꙑихъ u lok. pl. *Zo*), a u gen., dat. i lok. žen. roda došlo je ко- analogijom prema muškom i srednjem rodu.

Zamjenica сиць, сица, сице sačuvala je uz palatalne oblike, koji se prilagođuju nominativu, i neke nepalatalne nastavke (tako u nekim padežima množine: gen.-lok. сицѣхъ, dat. сицѣмъ, instr. сицѣми: nepalat. тѣхъ, тѣмъ, тѣми). To se tumači tako, da je prvotni lik ovoj zamjenici glasio **sikъ*, **sika*, **siko*, gen. **sikogo*, **sikoję* i td., drugim riječima da je to bila nepalatalna zamjenica, koja je pod utjecajem druge palatalizacije razvila mlađi gen.-lok. pl. сицѣхъ, dat. pl. сицѣмъ, instr. pl. сицѣми i instr. sg. сицѣмь, kojima se onda, da bi se izjednačila paradigma, — dijelom također pod utjecajem III. palatalizacije — pridružilo ц i u ostalim padežima.

Teže je — bar naoko — sa zamjenicom сь, си, се, koja se ovako deklinirala:

	Jednina				Množina		
N.	сь	се	си	N.	сии	си	сьѩ
G.	сего		сеѩ	G.		сихъ	
D.	семоу		сеи	D.		симъ	
A.	сь	се	сьѭ	A.	сьѩ	си	сьѩ
L.	семь		сеи	L.		сихъ	
I.	симь		сеѭ	I.		сими	

Dvojina

N. A.	сьꙗ	си	си
G. L.		сею	
D. I.		сима	

Za ove se oblike pretpostavlja dvojaka osnova: **si-* (za nom.-akuz. sr. roda се, instr. sg. симь, gen.-lok. pl. сихъ, dat. симъ, instr. сими, dat.-instr. du. сима) i **sьjo-* (сьѩ, сьѭ, сьꙗ). Mnemotehnički ovi će se oblici najlakše upamtiti, ako se mekom с|сь kao nastavak dodaju oblici anafor. zamjenice zamjenjujući pritom anafor. ꙗ-|ѣ- (u nom. sg. žen. r. i u nom.-akuz. pl. sr. roda i du. žen. i sr. roda) s mekim и (: си).

Zamjenica **вьсь** imade mješovitu deklinaciju: cijela se jednina s izuzetkom instr. sg. muš. i sred. roda (**вьсѣмь**) i nom. akuz. sg. žen. roda (**вьсѣ, вьсѫ**) deklinira kao **сь** (dakle: **вьсь|вьсє — вьсєго — вьсємоу — вьсь|вьсє — вьсємь — вьсѣмь, вьсѣ (вьсꙗ) — вьсєѩ — вьсєи — вьсѫ — вьсєи — вьсєѭ**), a množina se — s izuzetkom akuz. za muš. i nom.-akuz. za žen. rod (**вьсѧ**) — zajedno sa spomenutim oblicima u nom. i u instr. sg. deklinira po nepalatalnoj deklinaciji (kao **тъ**, dakle: sg. instr. **вьсѣмь**, nom. ž. r. **вьсѣ | вьси**; plur. nom. **вьси — вьсѣ | вьса — (вьсѧ)**, gen. **вьсѣхъ**, dat. **вьсѣмъ**, akuz. (**вьсѧ**) — **вьсѣ | вьса — (вьсѧ)**, lok. **вьсѣхъ**, instr. **вьсѣми**).[88] U paradigmi nizat će se prema tome spomenuti oblici ovako:

Jednina			
N.	вьсь	вьсє	вьсѣ
G.	вьсєго		вьсєѩ
D.	вьсємоу		вьсєи
A.	вьсь	вьсє	вьсѫ
L.	вьсємь		вьсєи
I.	вьсѣмь		вьсєѭ

Množina			
N.	вьси	вьсѣ	вьсѧ
G.		вьсѣхъ	
D.		вьсѣмъ	
A.	вьсѧ	вьсѣ	вьсѧ
L.		вьсѣхъ	
I.		вьсѣми	

Dvojina nije u spomenicima zabilježena.

Vidimo, dakle, postepeni proces otvrdnjivanja pronominalnoga **сь** (**вь - сь**), koje je najprije zahvatilo pluralne oblike, da se odanle prenese i u singular, i to najprije u instrumental, koji je svojom vezom s dat. pl. (**вьсѣмь : вьсѣмъ**) bio zato najprikladniji, pa zatim i u nom.-akuz. žen. roda, koji je izjednačen s ostalim nepalatalnim osnovama.

U suvremenim se slavenskim jezicima ugl. održala scsl. podjela na nepalatalne i palatalne zamjenice, tek je u slov. i polj. prevladalo palatalno *-ega|-ego*, *-emu* (s izuzetkom upit. *kdo*, *kto*, gdje su se i u tim jezicima očuvali nepalatalni nastavci: *kdo — koga — komu*, *kto — kogo — komu*, ispor. i rus. кто — кого — кому, a u ukr. je nepalatalno -ого zahvatilo i posesiva, pa i upitno що: мій — мого — мому, наш — нашого — нашому, що — чого — чому : кого — кому). Upitna zamjenica **чьто** u gen. gubi sufiksalno *-s-* (češ. *čeho*, polj. *czego*, rus. чего, naše *čega*), koje se nešto jače čuva u slov. (*česa*, dat. *čemu*). Kod ličnih zamjenica za treće lice južna je skupina znatno proširila sekundarno (protetsko) *n-* u kosim padežima, dok se u ostalim jezicima njegova poraba i danas ograničava ponajviše na prijedložne veze (tako u češ., polj., rus. i dr.). Zamjenica **вьсь**, koja je već u scsl. pošla posebnim putem, a kod nas je dala *vàs* i — metatezom — *sav* (gen. *svega*, dat. *svemu*), dolazi samo kod nas, kod Slovenaca i u ruskim jezicima u jednosložnom obliku (slov. *ves*, ukr. весь, rus. весь, sr. r. всё). U ostalim se jezicima pronominalna osnova proširuje, ispor. bug. (в)сички, (в)сичко, slč. *všetok — všetkého*, polj. *wszystek — wszystkiego*, češ. *všecek* (također *všechen*) — ali gen. *všeho*.

Ruski jezici, kojima se pridružuje i poljski, razvili su posebnu službu pokaznih zamjenica, tako da se njima postpozitivno označuje neodređenost onoga što zamjenica znači (ispor. za korelaciju *tko?: netko* u rus. кто сказал? — ктото сказал ..; ukr. хто плаче? — хтось плаче ...; polj. *kto przyszedł? ktoś przyszedł* ... i sl.).

DEKLINACIJA PRIDJEVA

Pridjevi su mogli imati određenu ili neodređenu službu, te su prema tome razvili dvije deklinacije a) neodređenu ili *prostu* i b) određenu ili *složenu* (mješovitu).

a) prosta

Neodređeni se pridjevi dekliniraju po *nominalnoj* deklinaciji, dakle **босъ** kao **рабъ**, **боса** kao **жєна**, **босо** kao **сєло**, odnosno **ништь** kao **врачь**, **ништа** kao **доуша**, **ништє** kao **ложє**.

Jednina						
N.	босъ	босо	боса	ништь	ништє	ништа
G.	боса		босы	ништа		ништѧ
D.	босоу		босѣ	ништоу		ништи
A.	босъ	босо	босѫ	ништь	ништє	ништѫ
V.	(босє)	босо	боса	(ништє)	ништє	ништа
L.	босѣ		босѣ	ништи		ништи
I.	босомь		босоѭ	ништємь		ништєѭ

Množina						
N.	боси	боса	босы	ништи	ништа	ништѧ
G.	босъ		босъ	ништь		ништь
D.	босомъ		босамъ	ништємъ		ништамъ
A.	босы	боса	босы	ништѧ	ништа	ништѧ
V.	боси	боса	босы	ништи	ништа	ништѧ
L.	босѣхъ		босахъ	ништихъ		ништахъ
I.	босы		босами	ништи		ништами

Dvojina

N. A. V.	боса	босѣ	босѣ	ништа	ништи	ништи
G. L.	босоу		босоу		ништоу	ништоу
D. I.	босома		босама		ништема	ништама

Vokativ je redovito jednak nominativu (za muški, ženski i srednji rod). Izuzetak je samo kada pridjev u sg. zamjenjuje imenicu: onda u m. rodu dobiva nastavak *-e*, ispor. безоумьне *As Ma Zo*, боуѥ *Zo*, ѡ безбожьне *Su*. Odatle se vokativno *-e* koji puta javlja i uz pridjeve kada su u atributnoj službi, kada dakle ne stoje samostalno (u službi imenice), ispor. фарисею слѣпе *Ma*, добрꙑ рабе благꙑ вѣрьне *Ma Zo*, многомилостиве ги *Eu* i dr.

b) složena

Složeni se oblici upotrebljavaju kada pridjev bilo kao atribut bilo samostalno označuje nešto otprije dovoljno određeno ili poznato, ili bar nešto što je ranije spomenuto. Zovu se „složeni" zato što nastaju spajanjem nominalnog (neodređenog) pridjevnog oblika s oblikom anaforičke zamjenice *и, *ꙗ, *ѥ.[89]

Jednina

N.	босыи	босоѥ	босаꙗ	ништии	ништеѥ	ништаꙗ
G.	босаѥго		босыѩ	ништаѥго		ништѧѩ
D.	босоуѥмоу		босѣи	ништоуѥмоу		ништии
A.	босыи	босоѥ	босѫѭ	ништии	ништеѥ	ништѫѭ
V.	босыи	босоѥ	босаꙗ	ништии	ништеѥ	ништаꙗ
L.	босѣѥмь		босѣи	ништиѥмь		ништии
I.	босыимь		босѫѭ	ништиимь		ништѫѭ

Množina

N.	босии	босаꙗ	босыѩ	ништии	ништаꙗ	ништѧѩ
G.		босыихъ			ништиихъ	
D.		босыимъ			ништиимъ	
A.	босыѩ	босаꙗ	босыѩ	ништѧѩ	ништаꙗ	ништѧѩ
V.	босии	босаꙗ	босыѩ	ништии	ништаꙗ	ништѧѩ
L.		босыихъ			ништиихъ	
I.		босыими			ништиими	

Dvojina

N. A. V.	босаꙗ	босѣи	босѣи	ништаꙗ	ништии	ништии
G. L.		босоую			ништоую	
D. I.		босыима			ништиима	

Pretpostavlja se da se prvotno u praslavenskom, koji je ovakve složene oblike razvio još u starije, balto-slavensko doba (ispor. lit. *jìs, jì* u adj. *basàs-is*, gen. *bãso-jo*, žen. r. *basó-ji*, gen. *basõs-ios)*, pronomin. oblik mehanički dodavao pridjevu koji je imao pune nastavke nominalne deklinacije. Kasnije je onda uslijed haplologije, kada su se oba, i nominalni (pridjevni) i pronominalni (zamjenički) oblik bili stopili u jedno, došlo do stanovitih unutrašnjih promjena u pojedinim padežima. One se odnose u prvom redu na instr. sg., dat. i lok. pl. i na većinu padeža ženskoga roda s dat.-instr. du. za muški i srednji rod, i dadu se ukratko ovako obuhvatiti: 1. pridjevi muš. i sred. roda reduciraju se sufiksalno ispred zamjeničkoga *-imь/-imъ, -iχъ, -ima* na nominativno *ъ*, koje se ispred *-i* oteže u *-y* (instr. sg **bosomь -imь* ≥ *bosъ-imь* ≥ босыимь, dat. pl. **bosomъ-imъ* ≥ **bosъ-imъ* ≥ босыимъ, lok. pl. **boseχъ-iχъ* ≥ **bosъ-iχъ* ≥ босыихъ, dat.-instr. du. **bosoma-ima* ≥ **bosъ-ima* ≥ босыима);[90] 2. Kod pridjeva ženskoga roda reducira se, odnosno gubi se u dvosložnim pron. oblicima početno ѥ (gen. sg. **bosy-'eję* ≥ босыѩ, dat.-lok. **bosě-'ei* ≥ босѣи, instr. **bosǫ-'ejǫ* ≥ босѫѭ, gen.-lok. du. **bosu-'eju* ≥ босоую i td.).[91] U instr. sg. došlo je osim toga - kao što se iz gornjega vidi - do složenog asimilatorno-reduktivnog procesa **bosojǫ — 'ejǫ* ili **bosǫjǫ -'ejǫ* ≥ **bo-sǫ-'ejǫ* ≥ босѫѭ.

Pridjevi s palatalnim završetkom imat će, naravno, još i promjene do kojih je iza takvih suglasnika dolazilo u scsl. vokalizmu (dakle и ≤ ь mj. ы ≤ ъ i sl.).

U mlađe doba na scsl. tlu dolazi do daljnjih promjena, pa se na pr. ъ, ь u nom. sg. može vokalizirati (босъи, ништьи — босои, ништеи), a osobito je karakteristično međusufiksalno stezanje vokala u kosim padežima (- аѥго ≥ - ааго ≥ - аго, - оуѥмоу ≥ - оуоумоу ≥ - оумоу, - ѣѥмь ≥ - ѣѣмь ≥ - ѣамь/ѣмь, -ыихъ ≥ - ыхъ, иихъ ≥ - ихъ i td.; u instr. sg. žen. r. - ѫѭ daje - оѭ, a to se tumači dvojako, disimilacijom po nazalitetu i naslanjanjem na a-osnove, dakle босоѭ : женоѭ). Do ovakvih je promjena dolazilo i u X. stoljeću, i one se u različnim oblicima nalaze i u

najstarijim spomenicima (tako *Clo* imade - аго i samo tu i tamo po koje - аго i svega jedamput - аего, dok *Os* ostaje na srednjem stupnju te piše redovito - аго, - оуоумоу, rijetko kada - аго, оумоу, a nikada - аего, - оуемоу)[92]. Najstariji oblici, oni na - аего, оуемоу, javljaju se uopće vrlo rijetko, i to isključivo u glagoljskim spomenicima, čemu se nije čuditi uzme li se u obzir da je ćirilica mlađa od glagoljice, i da je većina naših tekstova — jednako glagoljskih kao i ćirilskih — prepisana iz starijih matica istom poslije X. stoljeća. Prema tome ti su se oblici i u glagoljici morali osjećati kao arhaizmi, i ako joj je književna i jezična tradicija bila starija i čvršća od ćirilske.

U nekim se spomenicima — doduše samo sporadički i u nekoliko potvrda, tako da nisu isključene pisarske greške (о : оу, э : ѣ) — javljaju posebni oblici koji upućuju na jači utjecaj pronominalnoga тъ, того (ispor. благовѣрномоу *As*, u kalendariju, живого сѫща *Sa*, слѣпомоу *Pra* i sl., i u *Und*). Ova je pojava osobito zanimljiva za nas, jer je baš ovakav oblik kasnije u našem jeziku prevladao.[93]

U ostalim slavenskim jezicima stanje je ovo: nominalnih je oblika u množini sasvim nestalo, a u jednini su se — osim u nom. (akuz.) sg., za koje padeže dolaze i u dr. jezicima — u ograničenoj porabi održali u hrv., češ. i rus. (ugl. uz posvojne pridjeve na *-ův*, *-ov* (*-ev*), *-in*). Inače su svagdje prevladali složeni oblici, koji su na taj način u slov., luž., slč., polj., ukr. i kaš. dali jedan zajednički (nediferencirani) tip pridjevske deklinacije. *Sufiksalno* kod složenih oblika prevladava u slov. i u sjev.-zap. skupini (slč., češ., luž., polj., kaš.) palatalno *-ego* / *-ega*, *-emu*, dok su se drugdje uz palatalne oblike održali i nepalatalni (na pr. u hrv. i rus., za ukr. ispor. također ono što je rečeno na str. 113.), tako u ostacima i u bug. (na pr. u poslovici 'поклони се злому като светому' i sl.).

Poređenje pridjeva

Komparativ.

Tvori se tako da se pridjevnoj osnovi za muš., sred. i žen. rod dodaju nastavci -ии (**ii*), -е, -ьши ili -ѣи (**-ěi*), -ѣие (**-ěie*), -ѣиши (**ěiši*). Prve će nastavke imati ugl. oni pridjevi, koji i u našem jeziku tvore komparativ na -i (-'i), a druge oni, koji i kod nas u komparativu proširuju osnovu (-iji), ispor. драгъ — дражии

драже, дражьши, хоудъ — хоуждии, хоужде, хоуждьши, грѫбъ грѫбліи, грѫблие, грѫбльши i sl., pa cijeli niz pridjeva sa K-formantom (-окъ, -ъкъ, -ькъ), gdje -k- u komp. otpada: глѫбокъ — глѫбліи, глѫблие, глѫбльши, сладъкъ — слаждии, слажде, слаждьши, тѧжькъ — тѧжии, тѧже, тѧжьши i td. i napokon nekoliko pridjeva kojima nedostaje pravi pozitiv, kao što su болии, болие, больши — вѧштии, вѧште, вѧштьши — мьнии, мьние, мьньши — лоучии, лоуче, лоучьши — соулии, соулие, соульши — оуниі, оуние, оуньши — рачии, раче, рачьши i гории, горе, горьши.

U drugu grupu (na -ѣи, -ѣ -ѣиши) spadat će pridjevi tipa новъ — новѣи, новѣие, новѣиши, старъ — старѣи, старѣие, старѣиши i sl. Ovo ѣ iza palatala prelazi u а, tako da će мѧкъкъ dati мѧкъчаи (≤ **mękъkěi*), мѧкъчаие, мѧкъчаиши; мъногъ — мъножаи *Su*, мъножаие *Su*, мъножаиши (također *Su*) i sl.

Komparativni se nastavci tumače ovako: od praie. suf. **-ios* (**-ies*) **-is* (lat. maior, maius, gen. maioris (praie. magiōs) magis) došla su u prasl. samo dva, i to **-ios* (≥ **-ie*, драже, хоужде ≤ *dorgie, *χudie) i **-is*, koje je u prasl. dalo **-iis*, a to je opet, pošto je otpalo krajnje -s, trebalo dati *jь (dakle *dražь, *χuždь, *grǫblь i sl.), no ovo se nije održalo pa mjesto njega dolazi *-ii* i to po vok. analogiji sa *-ěi* (дражии : новѣи, старѣи) i složenim pridjevnim oblicima u nominativu sg. (*χuždь + i ≥ *χuždьi ≥ хоуждии).

Nom. sg. žen. roda (na -ьši) postao je tako da je prasl. sufiks **-iis* u heterosilabičkoj poziciji ispred femininalnoga *-i* (prema богыни) prešao u **-iьχ-*, a to je onda dalo *-iьši*. Kako u kosim padežima za sva tri roda dolazi do ovakve heterosilabičke pozicije, proširilo se sufiksalno *-š-* u sve kose padeže (i u jednini i u množini) i tako postalo karakteristično za cijelu deklinaciju komparativa. Zanimljiv je pritom oblik srednjega roda: ma da bismo — prema gornjem — u nom.-akuz. sg. očekivali -ьše, ipak u potvrdama nalazimo samo -'e, odnosno *-ěje*. Razlog toj nepravilnosti valja tražiti u oblicima muškoga roda (*-ii*, *-ěi*), s kojima srednji rod i tako imade — osim nom.-akuz. vok. (sg., pl., du.) — sve ostale oblike jednake. Pravi, iskonski oblici srednjega roda održali su se u neodređenu obliku sporadički za akuz. sg. (больше *As Sa*), rjeđe za nom. (чьстьнѣише, i to samo u *Su*), dok su u složenu obliku za akuz. sg. redovita pojava (большее *Zo Sa*, лишьшее *Zo*, горьшее *Su* i dr.).

Što se onoga ѣ u duljim oblicima (-ѣи, -ѣѥ, -ѣиши) tiče, misli se da mu je podrijetlo nejasno. Međutim, jezična praksa i jezični osjećaj kod Slavena upućuju na kombinovano morfologijsko i ekspresivno tumačenje (ispor. *častan* — komp. *časniji*, a ne **čašnji*, polj. *godny* — *godniejszy*, a ne **godńszy*, ukr. сердечний — сердечнійший, a ne **sьrdečn'ši* i sl.): prvo je bilo razlogom da je između osnove i komparativnoga nastavka umetnut sekundarni samoglasnik (*e*), a drugo (ispor. naše dijal. *staréji*, *novéji*, *lepšéji*), da je taj samoglasnik produljen i da je dao ѣ.

Deklinacija.

Pridjev je i u komparativu mogao imati i određenu (pronominalnu, *složenu*) i neodređenu (nominalnu, *prostu*) deklinaciju.[94] Nom. sg. za muš. rod bio je i u jednoj i u drugoj jednak (na -ии, -ѣи), a u nom. pl. imali su neodređeni oblici muškoga roda nastavak *-e* (iz konson. deklinacije; po LEHRU-SPŁAWIŃSKOM bio bi to davni refleks u vezi sa sufiksalnim *-s*, po kojem bi komparativi nekoć imali pripadati konsonantskim *s*-osnovama).[95] Ženski i srednji rod dekliniraju se u neodređenom obliku — uz ograničenja, koja su ranije spomenuta — kao доуша ili богꙑни, odn. kao поле.

a) prosti oblici

Jednina

N.	дражии	драже	дражьши
G.	дражьша		дражьшѧ
D.	дражьшоу		дражьши
A.	дражии	драже	дражьшѫ
V.	дражии	драже	дражьши
L.	дражьши		дражьши
I.	дражьшемь		дражьшеѭ

Množina

N.	дражьше	дражьша	дражьшѧ
G.	дражьшь		дражьшь
D.	дражьшемъ		дражьшамъ
A.	дражьшѧ	дражьша	дражьшѧ
V.	дражьше	дражьша	дражьшѧ
L.	дражьшихъ		дражьшахъ
I.	дражьши		дражьшами

Dvojina

N. A. V.	дражьша	дражьши	дражьши
G. L.	дражьшоу		дражьшоу
D. I.	дражьшема		дражьшама

Jednako će se deklinirati i komparativi na -ѣи, -ѣѥ, -ѣиши:

Jednina

N.	новѣи	новѣѥ	новѣиши
G.	новѣиша		новѣишѧ
D.	новѣишоу		новѣиши
A.	новѣи	новѣѥ	новѣишѫ
V.	новѣи	новѣѥ	новѣиши
L.	новѣиши		новѣиши
I.	новѣишемь		новѣишеѭ

Množina

N.	новѣише	новѣиша	новѣишѧ
G.	новѣишь		новѣишь
D.	новѣишемъ		новѣишамъ
A.	новѣишѧ	новѣиша	новѣишѧ
V.	новѣише	новѣиша	новѣишѧ
L.	новѣишихъ		новѣишахъ
I.	новѣиши		новѣишами

Dvojina

N. A. V.	новѣиша	новѣиши	новѣиши
G. L.	новѣишоу		новѣишоу
D. I.	новѣишема		новѣишама

Analogno će se onda, naravno, deklinirati i palatalni oblici (na -аи, -аѥ, -аиши: мѧкъчаи, мѧкъчаѥ, мѧкъчаиши i sl.).

b) složeni oblici

Složena (pronominalna) deklinacija ima ovakve oblike:

Jednina

N.	новѣи	новѣишеѥ	новѣишиꙗ
G.	новѣишаѥго		новѣишѧѩ
D.	новѣишоуѥмоу		новѣишии
A.	новѣи	новѣишеѥ	новѣишѫѭ
V.	новѣи	новѣишеѥ	новѣишиꙗ
L.	новѣишиимь[96]		новѣишии
I.	новѣишиимь		новѣишѫѭ

Množina

N.	нов'ѣишии	нов'ѣишаꙗ	нов'ѣишѧѩ
G.		нов'ѣишиихъ	
D.		нов'ѣишиимъ	
A.	нов'ѣишѧѩ	нов'ѣишаꙗ	нов'ѣишѧѩ
V.	нов'ѣишии	нов'ѣишаꙗ	нов'ѣишѧѩ
L.		нов'ѣишиихъ	
I.		нов'ѣишиими	

Dvojina

N. A. V.	нов'ѣишаꙗ	нов'ѣишии	нов'ѣишии
G. L.		нов'ѣишоую	
D. I.		нов'ѣишиима	

Jednako će se deklinirati i oblici **дражии, дражьшее, дражьшиꙗ, бол҄ии, бол҄ьшее, бол҄ьшиꙗ** i sl.

Superlativ.

Tvori se najčešće tako da se komparativu dodaje prefiks **наи: наивѧщє** *Su*, **наискор'ѣѥ** *Clo*), rjeđe se komparativ opisuje (**вьсѣхъ лоучьши** ili sl.).

U današnjim slavenskim jezicima imademo ovakvo stanje: komparativ je ugl. izgubio neodređeno značenje i neodređene (nominalne) oblike te zadržao samo složenu (pronominalnu) deklinaciju. Tematska nejednakost (u nom. sg. i u ostalim padežima) dovela je do daljnje, unutarnje diferencijacije. Kod nas je na pr. prevladalo nominativno *-iji* (**-'ѣи**), *-'i* (**-ии**), za kojim se u žen. rodu povelo *-ija*, *-'a* (mj. **-ьши**), pa kako je nominativna osnova zahvatila cijelu paradigmu, prešli su svi naši komparativi u kategoriju običnih određenih (složenih) pridjeva. Jedini izuzeci — *lakši* (od *lak*)- *ljepši* (od *lijep*), *mekši* (od *mek*), gdje je prevladavalo *-š* iz kosih padeža — imadu također samo određene (pronominalne) oblike.

U slovenskom jeziku, koji nam je i prostorno najbliži, dolazi *-ji* (*-ii*) uz pridjeve na *k*, *g*, *h*, *z*, *s*, a drugdje se — pa i kod pridjeva na *-ok*, *-ek* — ugl. upotrebljava *-ši*, *-ejši* (ispor. *jačji*, *dražji*, *pridnejši*, *čistejši*, *širši*, *tanši* — ali: *globlji*, zbog epentet. *l*!). Slično je i u češ. jeziku, gdje suf. *-'i* dolazi uz pridjeve na *-ký* (*hezký* — *hezčí*, *lehký* — *lehčí*), a u ostalima prevladava *-ší* (*-ejší*). Samo *-ši* (≥ *-ejszy*, -ійший) imadu slč., luž., polj. i ukr., dok je u rus. nastupila sintaktička diferencijacija: prvotno neutr. **-'ѣѥ** dolazi

samo u određenoj poziciji (na pr. u predikatnoj službi i to bez obzira na rod ili broj subjekta, dok u atributnoj službi dolaze samo prošireni oblici na -ший, -ейший). Tako se i kod komparativa jasno ocrtava razvojni krug koji spaja sva slavenska plemena: dok je kod nas prevladalo *-iji*, *-'i* (**-'ѣи**, **-ии**), kod Slovenaca mu je upotreba slabija, kod Čeha još slabija, a kod Rusa mu se očuvala samo sjena (na *-ee*). S druge strane, od naših izuzetaka (*lakši*, *ljepši*, *mekši*) preko slov. i češ. jezika vodi put na sjever i sjeverozapad, gdje se prostrlo bogato područje komparativnoga *-ši*, koje nepodjelno zahvaća oba lužička jezika, poljski, slovački, ukrajinski, bjeloruski i — apstrahiramo li od gore spomenutoga petrefakta — oblicima bogati ruski jezik. Jedino je bugarski jezik i ovdje pošao svojim putem izgubivši posvema iskonske sintetičke oblike, pa se na pr. bugarski komparativ danas tvori na jedan upravo idealno jednostavan način, naime tako da se pridjevu naprosto sprijeda za komparativ dodaje по, a za superlativ наи: добъръ — по-добъръ — наи-добъръ, лѣпа — по-лѣпа — наи-лѣпа i td.

DEKLINACIJA BROJEVA

Glavni brojevi **ѥдинъ, ѥдина, ѥдино** (**ѥдьнъ, ѥдьна, ѥдьно**), **дъва, дъвѣ** (**оба — обѣ**), **трьѥ** (**триѥ**) — **три** i **четꙑре — четꙑри** obično dolaze u atributnoj službi (**ѥдинъ мѫжь, ѥдьна жена, дъва раба, дъвѣ рѫцѣ, трьѥ мѫжи, три села, четꙑре раби, четꙑри чѧда**), dok su brojevi **пѧть, шесть, седмь, осмь, девѧть** i **десѧть** kolektiva uz koja brojeni predmet stoji u gen. množine (**пѧть мѫжь, седмь женъ** i td.).

ѥдинъ, ѥдина, ѥдино deklinira se kao **тъ, та, то** (**ѥдиного, ѥдиномоу, ѥдиноѭ** i td.). Postaje vezom praie. *ed + *ino- ≥ **ѥдьнъ**, koje naslanjanjem na prasl. **inъ*[97] (≤ praie. *oi̯nos, lat. ūnus) daje **ѥдинъ**.

дъва — дъвѣ deklinira se kao **та, тѣ** (du.): **дъва, дъвѣ — дъвою — дъвѣма**.[98]

трьѥ, триѥ — три imade (i to pluralne) oblike prema *i*-osnovama (gen. **трии**, dat **трьмъ** i td. kao **гость** ili **кость**).

четꙑре — четꙑри deklinira se kao plur. *r*-osnova, dakle gen. **четꙑръ**, dat. **четꙑрьмъ** i td.

Brojevi **пѧть, шесть, седмь, осмь, девѧть** i **десѧть** dekliniraju se kao *i*-osnove ženskoga roda, samo što od **десѧть** lok. sg. glasi **десѧте** (mj. **десѧти**), u čemu neki vide trag *nt*-osnova (ispor. također nom. pl. **десѧте** || **десѧти**, gen. **десѧтъ**).

Brojevi *11—19* tvore se tako da se prostom broju (*1—9*) doda izraz на десѧте. Deklinira se u takvu sklopu samo prvi dio (samo prosti broj), dakle: до ѥдиного на десѧте, съ дъвѣма на десѧте i td.

Brojevi *20—90* tvore se tako da se prostom broju u muš. rodu doda brojna imenica (десѧть) isto onako, kako bi mu se dodala bilo koja druga imenica, dakle: дъва десѧти (du.), трьѥ десѧте (pl.), четꙑре десѧте (pl.), пѧть десѧтъ (gen. pl.) i td. Dekliniraju se u ovakvim složenim brojevima oba dijela (дъвою десѧтоу, трии десѧтъ, пѧтьми десѧтьми).

Broj съто deklinira se kao nepalatalna *o*-osnova srednjega roda (kao дѣло ili село : съто — gen. съта ... du. дъвѣ сътѣ, pl. три съта, пѧть сътъ i td.).

Broj тꙑсѫшта ‖ тꙑсѧшта deklinira se kao palatalna *a*-osnova (kao доуша : тꙑсѫшта — тꙑсѫштѧ — тꙑсѫшти i td.).

Za velike brojeve (na pr. za 10.000 = десѧть тꙑсѫшть i v.) upotrebljava se ponajviše opća oznaka (na pr. тьма — gen. тьмꙑ, kao жена — женꙑ).

Redni brojevi imadu — kao i u našem jeziku — oblik pridjeva te se dekliniraju kao i ostale pridjevne riječi (nom. m. r. прьвъ, въторъ, третьи, четврътъ, пѧтъ, шестъ, седмъ, осмъ, девѧтъ, десѧтъ), samo što se i u scsl. većinom upotrebljavaju u složenom (pronominalnom) obliku (прьвꙑи, въторꙑи ‖ дроугꙑи, третии, четврътꙑи i td.). Kod brojnih izraza od 11—19 dodaje se pridjevna oznaka bilo jedinicama (ѥдинꙑи на десѧте, въторꙑи на десѧте i sl.) ili cijelom sklopu, koji onda čini jednu riječ (пѧтьнадесѧтъ ‖ пѧтьнадесѧтьнъ), kao što to biva i kod brojeva *20—90*. (дъвадесѧтъ, тридесѧтьнъ, шестьдесѧтьнъ i td.). Pomoću suf. *-ino (≥ ьнъ) tvore se također redni brojevi i od съто (сътьнъ) i od тꙑсѫшта (тꙑсѫштьнъ).

Vrijedno je istaknuti da se kod rednih brojeva od *20* dalje deklinira i jedinica i broj kojem se ona dodaje, ispor. u *Su* дъванадесѧтъноуоумоу и осмоуоумоу лѣтоу, въ седмьдесѧтъноѥ и девѧтоѥ лѣто, сътънаꙗго четврьтаꙗго лѣта i sl.

Deklinacija brojeva najbolje se do danas održala u rus. (два — двух, три-трёх, пять — пяти, instr. пятью, gen. двух тысяч шестидесяти рублей i sl.), slabije u polj. (*dziewięć — dziewięciu, dwanaście — dwunastu, pięćdziesiąt — pięćdziesięciu*) a najslabije u bug. i kod nas, gdje se od

glavnih brojeva praktički dekliniraju samo *1* (rjeđe *2*, *3*) i *1000*, a сто se zamjenjuje imenicom *stotina*. Slično je i kod rednih brojeva, gdje je također sjever sačuvao više starine nego jug (ispor. rus. семидесятого второго года, polj. *do dwudziestego siódmego kwietnia;* kod nas se u ovakvim vezama dekliniraju samo jedinice: *sedamdesetdruge* godine, do *dvadesetsedmoga* travnja).

KONJUGACIJA

Podjela.

Svaka je klasifikacija do stanovite mjere subjektivna, osobito ako se radi o jezičnim i uopće intelektualnim vrednotama, i svakoj s ovoga ili onoga stajališta može biti prigovora. Tako je i s podjelom glagola, koje jedni dijele prema infinitivnoj, a drugi prema prezentskoj osnovi uzimajući obično jedan od ovih kriterija za glavne, a drugi za podređene kategorije. DOBROVSKÝ, MIKLOŠIČ i VONDRÁK polaze na pr. od infinitiva pa im prezentska osnova daje podrazdjele, dok LESKIEN, KULJBAKIN, ŁOŚ i dr. polaze od prezentske osnove, koja im daje razrede, a infinitivna im daje podrazrede. Razumljivo je da pritom kod različnih autora dolazi do individualnih nijansa i diferencijacija. Tako se na pr. DIELS, koji ide VONDRÁKOVIM stopama, kod podrazdjela obazire također na prijevoj i na preteritalnu osnovu, a VAN WIJK opet, i ako ugl. pristaje uz LESKIENA, ne prihvaća njegov sustav, dok se LEHR-SPŁAWIŃSKI svojom podjelom udaljuje i od jednoga i od drugoga. VAN WIJK na pr. dijeli glagole prema sufiksu u 1. sg. prez. u dvije velike skupine (I. na-*mi*, II. na-*o*), od kojih drugu prema predsufiksalnoj strukturi raščlanjuje u 4 razreda, dok se LEHR-SPŁAWIŃSKI, kojemu je također polazna tačka prezent, više obazire na osnovu nego na nastavak te glagole dijeli najprije u tri konjugacije (I—III.), a ove prema tematskim i sufiksalnim elementima u cijeli niz razreda (I_3) i podrazreda (I. 1_3, 2_2, 3_3, II_3). Sa jezičnoga stajališta podjela je prema prezentskoj osnovi stručnija i znanstvenija, jer vodi računa o rezultatima poredbene indoevropske gramatike, dok se s druge strane podjela prema infinitivnoj osnovi smatra preglednijom, lakšom i — praktičnijom. Prva se podjednako primjenjuje i u drugim jezicima, druga je nekako više individualna, slavenska, naša. Ako se dakle već jedna podjela (u tom slučaju infinitivna)

može da pretpostavlja drugoj samo zato što je praktičnija[99] i nama bliža, nema razloga da ne pođemo korak dalje pa da u priručniku, kao što je ovaj, postavimo jednu diferencijalnu podjelu koja će polaziti od scsl. i naših, hrvatskih (srpskih) glagolskih oblika. Zato ćemo za temelj uzeti prezent, upravo 2. pl. prez., koje u scsl. imade isti nastavak kao i u našem jeziku (*-te*), pa ćemo prema ovako dobivenoj osnovi podijeliti scsl. glagole u četiri razreda (I—IV), od koji će *prvi* ispred sufiksalnoga *-te* imati suglasnik i *-e* ili *-'e* (*Ce-*, *C'e-*), *drugi -aje*, *-eje* ili *uje*, a *treći -i*, dok će *četvrti* obuhvatiti nepravilne glagole i njihove oblike.

OBLICI

Od glagolskih oblika imao je scsl. jezik: tri osnovna (prosta) vremena: *prezent*, *aorist* i *imperfekt*, od kojih je prvo moglo imati i službu futura, — tri složena (perifrastična) vremena: *perfekt*, *pluskvamperfekt* i *futur eksaktni*, koja su se dosta rijetko upotrebljavala, — zatim, od perifrastičnih oblika, *kondicional*, i od prostih — *imperativ*, *infinitiv* i *supin*. Participa bilo je pet, od ovih tri aktivna (ptc. prez. i dva participa preterita) i dva pasivna (po jedan za prezent i jedan za preterit). Posebnih pasivnih ili konjunktivnih oblika (kao na pr. u grč. ili lat.) nije bilo.[100] Također nije bilo posebnoga oblika za futur (I.): kod perfektivnih glagola preuzeo je tu funkciju prezent, a kod imperfektivnih tvorio se perifrastički (infinitivom i pom. glagolom).

INFINITIV I SUPIN

Infinitiv je u scsl. i prasl. svršavao na -ti (бости, бьрати, д'кλати, слъıшати, odn. мошти, решти, пешти — моции, рецин, пеции) ispred kojega ispadaju bilabijali *b*, *p* (: inf. грети, тети ≤ *greb-ti, *tep-ti prema prez. гребѫ, тепѫ). Prema scsl. prez. пьнѫ, пьнеши ili жьмѫ, жьмеши infinitiv je пѧти, жѧти (promjena pod utjecajem apofonije, slično kao i kod бьрати — берѫ, жьдати — жидѫ, плоути — пловѫ, чр'кти — чрьпѫ i sl.).

Prasl. infinitiv razvio se iz praie. deverbativnog supstantiva (nomen actionis), pa neki u našem *-ti* vide praie. nastavak za dativ jednine (*-*toi*). Inače scsl. infinitivna osnova ugl. odgovara praindoevropskoj, osim osnove glagola na *-nǫ* (-нѫ) gdje se to *-nǫ-* smatra prasl. novotvorinom kojoj postanak nije jasan, a bit će svakako u vezi s aspektom.

Supin se tvori od infinitivne osnove tako da joj se mjesto infin. nastavka *-ti* dodaje samo *tъ* (≤ praie. *-*tum*, ispor. lat. scribere - scriptum, dicere - dictum, grč. γράφω -jon. γραπτός, βοάω - βοητός). Drugim riječima, supin je u svemu jednak infinitivu, samo što mjesto krajnjega -и imade -ъ ili -ь: inf. бостъ, решти (рецин) - решть (рецнь), пѧти - пѧтъ, жр'кти | жрьти - жр'кть | жрътъ, двигнѫти - двигнѫтъ i td.

I supin je u praie. bio nomen actionis (na *-*tu-*, д'ктъ ≤ praie. *dhē-tu-m i sl.). U scsl. dolazi obično uz glagole kretanja (ispor. хощѫ ловити — ali идѫ ловитъ).

Sufiksalno se *-ti* u infinitivu održalo u našem, slovenskom i ukrajinskom jeziku, dok u češ. i rus. dolaze oblici na *-i* i bez njega, samo što je u češkom *-i* pravilo, a njegov gubitak izuzetak (ispor. *péci*, *moci* : scsl. пеции, моции), dok je u ruskom obrnuto, pravilo je da infinitiv nema krajnjega *-i* (печь, мочь), a izuzetak da se ono (- pod akcentom -) čuva. Ni u slč. i polj. nije se *-i* očuvalo (v. slč. *piecť*, *mocť*, polj. *piec*, *móc* s karakterističnom — i češ. — zapadnoslav. depalatalizacijom). Kako su to jezici u kojima je inače — osim naved. slučaja — palatalizacija pojačana, infinitivno će *-ti* prijeći u umekšano, palatalizovano *-t'* | *ť* | *ć* | *ś*, ispor. slč. *volať*, *pásť*, *jesť* — gluž. *wuknyć* 'učiti', *pić* — dluž. *huknuś*, *piś* ili polj. *mówić*, *pisać* — rus. делать, упасть (ali пасти, pasco). Bugarski je jezik inf. sasvim izgubio, pa ga danas opisuje prezentom sa да (даи ми да пия, da mihi bibere). To je pojava koja se i u drugim balkanskim jezicima raširila, te je zahvatila i naše istočne govore.

Gubitkom inf. *-i* nestaje i supina kao posebne kategorije, i on se kod nas sporadički održao samo u nekim starijim govorima.

PREZENT

Prezentski su nastavci za prva tri razreda

Sg.	Pl.	Du.
1. (ѫ, ѭ)	1. -мъ	1. -вѣ
2. -ши	2. -те	2. -та
3. -тъ	3. (ѫтъ | ѧтъ ‖ ѭтъ | ѩтъ)	3. -те

U četvrtom razredu bit će nastavci:[101]

Sg.	Pl.	Du.
1. -мь	1. -мъ	1. -вѣ
2. -си	2. -те	2. -та
3. -тъ	3. (ѧтъ)	3. -те

Scsl. nastavci većim dijelom odgovaraju praslavenskima, osim nastavka za 2. sg. I-III., koji je nekoć jamačno glasio *-šь* (: hrv. *bereš*, *vidiš*, rus. берёшь, видишь, polj. *bierzesz*, *widzisz*, i td.), a *-i* je u nj došlo analogijom prema četvrtom razredu, gdje je bilo *-si*.

Pojedinačno se o scsl. nastavcima može reći ovo:

1. sg. -ѫ (-ѭ) odgovara praie *-ō-m (grč. φέρω, lat. fero-m iz histor. vremena).

-мь se izvodi iz praie. atemat. *-mi (ѥсмь : stind. ásmi, grč. εἰμί ≤ praie. *esmi).

2. sg. -ши postaje prema praie. *-si (> *-sь? stind. bhárasi ≤ praie. *bheresi). Scsl. -ши razvilo se jamačno najprije u trećem razredu, gdje je *s* u *-i* + **si* u heterosilabičkom položaju dalo -*χ-, a ovo je opet ispred *'i* prešlo u -ш, odnosno u -ши.

-си u IV. odgovara praie. medijalnom *sai̯ (grč. hom. φέρεαι ≤ φέρεσαι, stind. bhárase ≤ praie. *bheresai̯).

3. sg. -тъ stoji prema praie. *-ti* (stind. bharati ≤ praie. *bhereti, ispor. također stind. ásti, grč. ἐστί, lit. ẽsti), strus. несеть, stpolj. *jeść* (: jest). Normalno se -тъ u 3. sg. i 3. pl. ne da prema ovome objasniti, i ako je ono inače redovita pojava u scsl. spomenicima te se osobito ističe na onim mjestima gdje dolazi do pune vokalizacije poluglasa (ъ), ispor. *Ma* ⰿⱁⰶⰵⱅⱁⱄⱜ (можетось ≤ можетъ сь Iv. VI$_{52}$), *As* ⰾⰵⰶⰻⱅⱁⱄⱜ (лежитось ≤ лежитъ сь L. II.$_{34}$), *Zo* ⱂⱃⱁⱄⰾⰰⰲⰻⱅⱏⰹ, ⱆⰱⰻⱗⱅⱏⰹ (прославит'ыи, оубиѭт'ыи ≤ прославитъ и, оубиѭтъ и i sl.). Tu i tamo dolazi doduše i -ть, no to je dosta rijetka i osim toga grafijski dosta nepouzdana pojava (u *Zo* na pr. čitljivo samo jedamput: ⰵⱄⱅⱜ - естъ Mt. XXIII$_{32}$). *Su* i *Sa* imadu po nekoliko puta -ть,[102] a u *As* je takvih potvrda 34 (od toga 24 za IV.), no kako tu i inače dosta često dolazi do zamjene ъ i ь, ne da se odatle ništa pouzdano zaključiti. Donekle posebno mjesto zauzimlje *Os*, gdje u prvom, starijem, dijelu redovito stoji -ть, pa je već FORTUNATOV odatle zaključivao, da se to ть kao posebna dijalektalna crta jamačno nalazilo i u predlošku odakle je *Os* prepisan.

U scsl. se ovo -тъ tumači vezom s pronominalnim тъ. Na taj se način objašnjava i nestajanje sufiksalnoga -тъ (-ть), do čega — i ako još dosta rijetko — dolazi u nekim spomenicima (*Zo* е Iv. XXI$_{22, 23}$, подобаа L. XVIII$_{1}$, *Ma* бѫде Mk. XIII$_{18}$, може IX$_{3}$,

As сѫде Mt. XIX$_{28}$, в'кроуѭ Iv. VI$_{64}$. *Ps. sin* погоубі 126$^{b}_{10}$, поідѫ 113$_{5}$, *Clo* е 82, 87, 128, *Sa* е 36, 39^{b}. 46, нѣ 125^{b}, *Os* напише 294, възглаеи 292 i td.). U *Su* dolaze ovakvi oblici u toliku broju (ispor. сѫ 38$_{12}$, приводи 370$_{29}$, лежи 422$_{1}$. нарицаѭ 276$_{24-25}$ i sl.), da se smatraju dijalektalnom crtom piščeva (prepisivačeva) govora.

1. pl. — мъ odgovara praie. *-mos (lat. *agimus*). U scsl. tekstovima dolazi također -м'ы i to ne samo ondje, gdje se radi o otezanju ъ ispred и u ꙑи (ⱄⰾⱏⰹⱎⰰⱈⱁⰿⱏⰹ ≤ сл'ышахомъ и *Ma* i sl.), nego i u samostalnu položaju: в'кмы *Zo* Iv. IX$_{29}$, оув'кмы *Clo* 810, osobito u *Su*: в'кмы 438$_{27}$, видим'ы 382$_{2}$, имам'ы 435$_{17}$, 540$_{17}$ i dr. Ovo se -м'ы tumači prominalnim м'ы (za 1. pl.).

S druge strane javlja se u scsl. i -мо, ali samo kao rezultat vokalizacije krajnjega ъ (ispred и): ⱂⱁⰶⱃⱑⱈⱁⰿⱁⰹ = пожрѣхомо-и *Ps. sin* 44$_{10}$, ⱆⰱⰻⱑⰿⱁⰹ = оубиѣмо-и *As* Mt. XXI$_{38}$.

2. pl. -те posvema odgovara praie. *-te (берете, grč. φέρετε; praie. *bherete).

3. pl. -ѫтъ/-ѭтъ, u kojem je sadržano osnovno *o* + praie. suf. **-nti* (ispor. stind. bharanti, grč. dor φέροντι > at. φέρουσι). U -ѧтъ/-ѩтъ (u III. i IV.) ѧ je nejasno, jer bi osn. -i + *-nt u III. u prasl. moralo dati *i, pa se stoga ѧ tumači prema IV., gdje postaje pravilno prema *-n̥t- (ispor. дадѧтъ prema stind. dádati ≤ praie. *dad-n̥ti-). Za -ъ mj. -ь vidi ono što je rečeno za 3. sg.

1. du. -вѣ dolazi prema nom. du. lične zamjenice za 1. lice (вѣ, gen. наю, ispor. stind. bhárāvas : praie. *-u̯es).

2. du. -та odgovara praie. *-tā (ѥста, lit. ẽsta ≤ praie. *es-tā).

3. du. те stoji prema prema praie. *-tes (берете, stind. bháratas, praie. *bheretes).

U 3. du. dolazi u scsl. do račvanja: *Ma*, *Clo* i *Ps. sin* imadu samo -те, *Zo* ima 87 puta -те, 11 puta -та, *As* slično: 75 puta -те, 10 puta -та. Obrnuto je u *Sa*, gdje je -та redovita pojava a -те dolazi samo 3 puta. Jednako je i u *Su*, gdje -те dolazi samo u starijem dijelu.[103] Odatle se došlo do zaključka da je -те starije te se zacijelo nalazilo i u najstarijim tekstovima, dok je -та uzeto iz 2. lica duala (tj. -те se —́ koje je jednako i u 2. pl. — sve više osjećalo kao specifično pluralni nastavak, dok je -та po sebi

bilo više karakteristično za du., i zato mu je služba proširena i na treće lice).

Još valja spomenuti da se u scsl. tekstovima za 2., 3. du. kadšto javlja i -тѣ (mj. -та, -тє): *Sa* посъластѣ sc. сєстрѣ 81, идѣстѣ ... марига ... и дроугаꙗ марнѣ 121^b, видѣстѣ sc. очи 139-139^b i sl. (jednako u *Su* i *Os*). Ovakve se potvrde vežu isključivo uz dual žen. i sred. roda, pa je odatle jasno i podrijetlo ovome ѣ: ono je uzeto iz duala nepalatalnih deklinacija ženskoga i srednjega roda (сєстрѣ, жєнѣ, тѣ, онѣ).

Prezentski oblici glase u scsl. ovako:

I. razred.

Dijeli se u dvije grupe, od kojih će prva (*a*) ispred sufiksalnoga -тє imati *e*, a druga (*b*) *'e*.

a)

						жрѣти	
		вости	рєшти[104]	грєти	пѧти	жръти	бьрати
Sg.	1.	водѫ	рєкѫ	грєбѫ	пьнѫ	жьрѫ	бєрѫ
	2.	водєши	рєчєши	грєбєши	пьнєши	жьрєши	бєрєши
	3.	водєтъ	рєчєтъ	грєбєтъ	пьнєтъ	жьрєтъ	бєрєтъ
Pl.	1.	водємъ	рєчємъ	грєбємъ	пьнємъ	жьрємъ	бєрємъ
	2.	водєтє	рєчєтє	грєбєтє	пьнєтє	жьрєтє	бєрєтє
	3.	водѫтъ	рєкѫтъ	грєбѫтъ	пьнѫтъ	жьрѫтъ	бєрѫтъ
Du.	1.	водєвѣ	рєчєвѣ	грєбєвѣ	пьнєвѣ	жьрєвѣ	бєрєвѣ
	2.	водєта	рєчєта	грєбєта	пьнєта	жьрєта	бєрєта
	3.	водєтє	рєчєтє	грєбєтє	пьнєтє	жьрєтє	бєрєтє

b)

		мєтати	клати				
Sg.	1.	мєштѫ	колѭ	Pl.	1.	мєштємъ	колѥмъ
	2.	мєштєши	колѥши		2.	мєштєтє	колѥтє
	3.	мєштєтъ	колѥтъ		3.	мєштѫтъ	колѭтъ
Du.	1.	мєштєвѣ	колѥвѣ				
	2.	мєштєта	колѥта				
	3.	мєштєтє	колѥтє				

II. razred

		дѣлати	жєлѣти	коупосати
Sg.	1.	дѣлаѭ	жєлѣѭ	коупоуѭ
	2.	дѣлаѥши	жєлѣѥши	коупоуѥши
	3.	дѣлаѥтъ	жєлѣѥтъ	коупоуѥтъ
Pl.	1.	дѣлаѥмъ	жєлѣѥмъ	коупоуѥмъ
	2.	дѣлаѥтє	жєлѣѥтє	коупоуѥтє
	3.	дѣлаѭтъ	жєлѣѭтъ	коупоуѭтъ
Du.	1.	дѣлаѥвѣ	жєлѣѥвѣ	коупоуѥвѣ
	2.	дѣлаѥта	жєлѣѥта	коупоуѥта
	3.	дѣлаѥтє	жєлѣѥтє	коупоуѥтє

III. razred

		свѣтити	висѣти	хвалити	слꙑшати
Sg.	1.	свѣштѫ[105]	вишѫ	хвалѭ	слꙑшѫ
	2.	свѣтиши	висиши	хвалиши	слꙑшиши
	3.	свѣтитъ	виситъ	хвалитъ	слꙑшитъ
Pl.	1.	свѣтимъ	висимъ	хвалимъ	слꙑшимъ
	2.	свѣтитє	виситє	хвалитє	слꙑшитє
	3.	свѣтѧтъ	висѧтъ	хвалѧтъ	слꙑшѧтъ
Du.	1.	свѣтивѣ	висивѣ	хваливѣ	слꙑшивѣ
	2.	свѣтита	висита	хвалита	слꙑшита
	3.	свѣтитє	виситє	хвалитє	слꙑшитє

IV. razred

Ovaj se razred dijeli u dvije grupe, od kojih će prva obuhvatati tzv. glagolske *s*-osnove (takve koje u 2. pl. prez. ispred *-t* imadu *-s*), a druga sve ostale nepravilne glagole.

a)

		бꙑти	ѣсти[106]	вѣдѣти	дати
Sg.	1.	ѥсмь	ѣмь	вѣмь	дамь
	2.	ѥси	ѣси	вѣси	даси
	3.	ѥстъ	ѣстъ	вѣстъ	дастъ
Pl.	1.	ѥсмъ	ѣмъ	вѣмъ	дамъ
	2.	ѥстє	ѣстє	вѣстє	дастє
	3.	сѫтъ	ѣдѧтъ	вѣдѧтъ	дадѧтъ
Du.	1.	ѥсвѣ	ѣвѣ	вѣвѣ	давѣ
	2.	ѥста	ѣста	вѣста	даста
	3.	ѥстє	ѣстє	вѣстє	дастє

b)

		ити	ѣхати[106]	имѣти	хотѣти хътѣти
Sg.	1.	идѫ	ѣдѫ	имамь	хоштѫ
	2.	идеши	ѣдеши	имаши	хоштеши
	3.	идетъ	ѣдетъ	иматъ	хоштетъ
Pl.	1.	идем	ѣдемъ	имамъ	хоштемъ
	2.	идете	ѣдете	имате	хоштете
	3.	идѫтъ	ѣдѫтъ	имѫтъ	хотѧтъ
Du.	1.	идевѣ	ѣдевѣ	имавѣ	хоштевѣ
	2.	идета	ѣдета	имата	хоштета
	3.	идете	ѣдете	имате	хоштете

Od glagola kojih ili uopće nema u našem jeziku ili bi im bilo teže odrediti scsl. oblik isporedi po obliku i značenju slijedeće:

U I. razredu:

жлѣсти — жлѣдѫ, блѧсти — блѧдѫ, блюсти — блюдѫ, гѧсти — гѧдѫ, сѣсти — сѧдѫ, власти — владѫ, ispor. ovdje i грѧсти — грѧдѫ, мѧсти — мѧтѫ, лѣсти — лѣзѫ i sl.

влѣшти — влѣкѫ, стрѣшти — стрѣгѫ, звѧшти — звѧгѫ, прѧшти — прѧгѫ (: прѧсти — прѧдѫ), сѧшти — сѧгѫ, небрѣшти — небрѣгѫ, лешти — лѧгѫ : врѣшти — врьгѫ (: врѣсти — врьзѫ), врѣшти — врьхѫ, тлѣшти — тлькѫ i td.

цвисти — цвьтѫ, чисти — чьтѫ, врѣти — вьрѫ, мрѣти — мьрѫ, ньрѣти — ньрѫ, прѣти — пьрѫ, трѣти — тьрѫ : чрѣсти — чрьтѫ, млѣсти — мльѕѫ, жѧти — жьмѫ, ꙗти — имѫ, мѧти — мьнѫ, тѧти — тьнѫ, дѫти — дъмѫ, начѧти — начьнѫ i td.

тети — тепѫ, чрѣти — чрьпѫ, грети — гребѫ.

дьрати — дерѫ, жьдати — жидѫ.

плѣти — плѣвѫ, жити — живѫ, роути — ровѫ || ревѫ, плоути — пловѫ, слоути — словѫ, троути — тровѫ i sl.

вѧзнѫти — вѧзнѫ, жаснѫти — жаснѫ, кръкнѫти — кръкнѫ, манѫти — манѫ, млькнѫти — млькнѫ, мѧкнѫти — мѧкнѫ, ньѕнѫти — ньѕнѫ, плинѫти — плинѫ, сѧкнѫти — сѧкнѫ, тлъкнѫти — тлъкнѫ, тъкнѫти — тъкнѫ, тѧгнѫти — тѧгнѫ, плъзнѫти — плъзнѫ, закленѫти — заклен i td.

алъкати — алъчѫ, жѧдати — жѧждѫ, зьдати — зиждѫ, лобъѕати — лобъжѫ, слѣпати — слѣплѭ, стрѣкати — стрѣштѫ, хапати — хаплѭ i sl.

U II. razredu:

пръжати — пръжаѭ, отъвѣштати — отъвѣштаѭ, подобати — подобаѭ, бѣгати — бѣгаѭ, събирати — събираѭ, дѣти — дѣѭ, сѣти — сѣѭ, пѣти — поѭ, спѣти — спѣѭ, питѣти — питѣѭ, цѣлѣти — цѣлѣѭ, обоуꙗти — обоуѩѭ, ветъшати — ветъшаѭ, почити — почьѭ || почиѭ, драселовати — драселоуѭ, съвѣдѣтельствовати — съвѣдѣтельствоуѭ i sl.

U III. razredu:

ключити сѧ — ключѫ сѧ, крѣсити — крѣшѫ, моудити — моуждѫ, мьстити — мьштѫ, нѫдити сѧ — нѫждѫ сѧ, стрьмити сѧ — стрьмлѭ сѧ, цѣлити — цѣлѭ, полѣти — полѭ, овидѣти — обиждѫ, штѧдѣти — штѧждѫ, бъдѣти — бъждѫ, радѣти — раждѫ, бльштати — бльштѫ, съпати — съплѭ — съпиши i td.

Podvojenost u nastavcima za 1., 3. sg. pl. (1. sg. -ѫ | -ѭ, -мь, 1. pl. -мъ : -мꙑ i sek. -мо, 3. sg. pl. na -тъ i bez -тъ) i stezanje intersufiksalnoga -аѥ ≥ -а u II. razredu doveli su u slavenskim jezicima do bogatoga nijansiranja koje se za I-III. r. dade u najkraćim crtama ovako prikazati: odlike scsl. sustava najbolje je sačuvao ruski jezik (: веду - ведет - ведем, ведут, делаю - делает - делаем - делают, хвалю - хвалит - хвалим - хвалят), njemu je bliz ukr., koji također nema kontrakcije, ali je u nekim kategorijama za 3. sg. izgubio -тъ (: можу : може - можуть (sa karakter. mekim -ть u 3. pl.), знаю : знае - знають, ali: кричу-кричить - кричать),[107] i — na jugu — bug., koji je proveo kontrakciju -аѥ ≥ -а pa — prema имамь, дамь — prihvatio — мь za cijelu *a*-kategoriju (викамъ, трѣбвамъ : вървя, пиша, молья,) a u 3. sg. sasvim odbacio krajnje -тъ: вика, трѣбва, върви, пише: 3. pl. викатъ, трѣбватъ, върватъ, пишатъ. Polj. i ostali jezici sjev.-zap. i južne skupine proveli su kontrakciju — аѥ ≥ -а i izgubili -тъ ne samo u 3. sg. nego i u 3. pl., a u 1. sg. također proširuju *-am* na cijelu kategoriju (kontrahiranih) *a*-oblika (polj. *wołam*, *czytam* : *mogę*, *piszę*, *widzę*, *kupuję*). češ. tomu dodaje *-m* i u III. r.: *stojím*, *nosím* (: *dávám*, *počítám* : *nesu*, *dostanu*, *přejí*. *kupují*), a slč., slov. i naš jezik uveli su (uz neznatne ostatke, ispor. naše *hoću*, *mogu*) — sufiksalno -мь i u ostale oblike 1. sg. te tako posvema izjednačili svoje paradigme.

*

U 1. pl. proveli smo dosljedno zajedno sa slov. *-mo*, slč. imade *-me*, a rus. svoje staro *-m*. Ostali ponajčešće imadu također koji vokal (tako polj. *-y*, ukr. *-o*, češ. i bug. *-e*), no mogu — i ako rjeđe — stajati i bez njega.

AORIST

U scsl. bila su tri aorista, jedan jaki (asigmatski) i dva slaba (sigmatska). Prvi je kontinuacija prasl. i praie. asigmatskog aorista, od kojega se razlikuje samo u stupnju apofonije (u scsl. i prasl. osnovni je vokal jednak vokalu prezentske osnove, dok je u praie. osnovni vokal u aoristu bio na slabijem stupnju prijevoja, ispor. **рекъ - рекомъ - рековѣ, идъ - идомъ - идовѣ**: grč. λείπω - ἔλιπον, φεύγω - ἔφυγον — ili pokazuje promjene slične praie.: **сѧдѫ - сѣдъ, обрѧщѫ - обрѣтъ, двигнѫ - двигъ** : grč. τέμνω - ἔταμον).

Pojava asigm. aorista u scsl. je dosta rijetka te se ugl. ograničava na glagole I-a razreda (**рещти, рекѫ - рекъ; грети, гребѫ - грєбъ; двигнѫти, двигнѫ - двигъ**), a inače se rado zamjenjuje sigmatskim, osobito mlađim, duljim sigmatskim oblicima.

Asigmatski aorist glasio je u scsl. ovako:

Sg.	1.	идъ	рекъ	гребъ	двигъ
	2.	иде	рече	гребе	движе
	3.	иде	рече	гребе	движе
Pl.	1.	идомъ	рекомъ	гребомъ	двигомъ
	2.	идете	речете	гребете	движете
	3.	идѫ	рекѫ	гребѫ	двигѫ
Du.	1.	идовѣ	рековѣ	гребовѣ	двиговѣ
	2.	идета	речета	гребета	движета
	3.	идете	речете	гребете	движете

Scsl. se nastavci nadovezuju na nastavke praie. historijskih vremena:

1. sg. **-ъ** odgovara praie. **-o-m*, gdje *-o-* pripada osnovi.

2. sg.: tu je u prasl. nestalo iskonsko (praie.) *-*s*, ispor. grč. ἔφερες, ἔλιπες, stind. ábharas: **рече, гребе** i sl.

3. sg.: u praie. pretpostavlja se suf. *-t (grč. ἔφερε, ἔλιπε stind. ábharat), kojega je također u prasl. nestalo (**иде, движе**).

1. 2. pl. imadu nastavke koji su i po podrijetlu i po obliku jednaki analognim nastavcima u prezentu, jedino što se u 1. pl. aor. održalo u osnovi *-o-* pa taj oblik glasi **идомъ, рекомъ** prema prez. **идемъ, речемъ**, dok s druge strane asigm. aorist odbacuje sekundarno *-n*(**-нѫ**), ispor. **двигнѫти**, prez. **двигнѫ . . . двигнемъ, двигнете**, aor. **двигъ . . . двигомъ, движете**.

3. pl. **-ѫ** postaje od osnovnog *o* + praie. *-nt (ispor. grč. ἔφερον, ἔλιπον).

1. 2. 3. du. nemaju posebnih nastavaka (v. prez., za *-o-* u 1. du. v. 1. pl.).

U pogledu asigm. aorista najkonservativniji je od scsl. spomenika *Ma*, koji — po WIEDEMANNU — imade 222 potvrde za asigmatski sorist, a nema ni jedne jedine za mlađe sigmatsko -ох-. U ostalim je spomenicima odnos slijedeći: *As* 142 : 26, *Zo* 123 : 120, *Sa* dapače već 66 : 78, dok je u mnogo mlađem *Mirosl.* 152 : 82, što bi ga, kad bi se taj odnos uzeo kao mjerilo, stavljalo na treće mjesto (odmah iza *As*), da se ne radi samo o starini predloška iz kojega je **грѣшны глигорие дийакъ недостоины нарещи се дийакъ** prepisao svoje evanđelje. U *Su* osim jednoga jedinoga primjera (**въскрьсѧ** 3. pl.) uopće nema potvrda za asigm. aorist.

Sigmatski se oblici zovu tako po tome što u sufiksu imadu *-s* (sigma) ili njegov refleks (-χ-), a dolaze u dva oblika: 1. u kraćem, u kojem se nastavci dodaju neposredno infinitivnoj osnovi (**вѣсъ, пѧсъ, рѣхъ, мрѣхъ, видѣхъ, хвалихъ** i sl.) ili 2. u duljem (mlađem), u kojem se između osnove i nastavka umeće sekundarno *-o-* (**вед-о-хъ рек-о-хъ** i sl.). Pretpostavlja se da se i jedan i drugi nalazio i u praslavenskom jeziku, samo što je prvi kontinuacija praie. stanja, dok je drugi nastao na našem (prasl.) tlu.

Kraći oblici nastaju tako da se infinitivnoj osnovi s produljenim osnovnim samoglasnikom u 1. sg. dodaje *-s*, koje iza *b, p, d, t, z, s, n* ostaje bez promjene (samo što spom. suglasnici ispadaju, a *-n-* s vokalom ispred sebe daje nazal), a iza *r* i *k* (koje također ispada) i iza samoglasnika prelazi u -χ-:[108] **ведѫ - вѣсъ, гребѫ - грѣсъ, бодѫ - басъ, пьнѫ - пѧсъ: мрѣхъ** (≤* merχъ), **рѣхъ** (≤ *rekχъ), **бѣхъ, крыхъ, чоухъ, хвалихъ** i td.

Ovi odnosi sasvim odgovaraju praie., ispor. вѣсъ ≤ *vēzs-; prez. везѫ prema praie. *u̯ēǵh-s-, бꙑхъ ≤ praie. *bhū-s-, grč. ἔ-φυσα, знахъ ≤ praie. *ǵnō-s-, grč. ἔ-γνωσα i td.

U ličnim nastavcima dolazi u praslavenskom do nekih inovacija, koje su dijelom nastale pod utjecajem atematskih oblika. Dok je praie. imao sekundarne nastavke (*-m*, *-s*, *-t* i td.), koji su se neposredno dodavali sufiksalnom *-s-*, u praslavenskom u 1. licu sg. pl. du. iskrsava iza *-s-* tematsko *-o-* (бꙑхъ ≤ *bhū-so-m̥, бꙑхомъ ≤ *bhū-so-mos, бꙑховѣ ≤ *bhū-so-u̯-), a u 2. i 3. licu se oni oblici, u kojima je ispred *-s-* prvotno bio suglasnik te bi zajedno sa *-s-* imao otpasti (2. sg. *вѣ ≤ *u̯ēdh-s-s, 3. *вѣ ≤ u̯ēdh-s-t), naprosto nadomještaju asigmatskim oblicima (2. 3. sg. веде). Jedino u glagola, kod kojih se sufiksalno *-s-* nadovezuje neposredno na vokal, očuvali su se iskonski oblici i za 2. i 3. lice (2. sg. бꙑ ≤ *bhū-s-s, зна ≤ *ǵnō-s-s, 3. бꙑ ≤ *bhū-s-t, зна ≤ *ǵnō-s-t i td.). — U 2. 3. pl. du. očuvali su se refleksi praie. (atem.) nastavaka: 2. pl. вѣсте ≤ *u̯ēdh-s-te, бꙑсте ≤ *bhū-s-te, 3. вѣсѧ ≤ *u̯ēdh-s-n̥t, бꙑшѧ ≤ *bhū-s-n̥t, 2. du. вѣста ≤ *u̯ēdh-s-ta, бꙑста ≤ *bhū-s-ta, 3. вѣсте ≤ *u̯ēdh-s-tes, бꙑсте ≤ *bhū-s-tes).[109]

D u l j i ili mlađi sigmatski oblici tvore se tako, da se nastavak dodaje prezentskoj osnovi proširenoj samoglasnikom *-o-* i to u svim licima osim u 2. 3. sg., gdje ostaju stariji nastavci. Karakteristično je za tu kategoriju sufiksalno *-ох-*, koje se tumači kontaminacijom asigmatskih i sigmatskih (I.) oblika (LEHR), ispor. 1. pl. du. рекомъ ‖ рѣхомъ ≥ рекохомъ, рековѣ ‖ рѣховѣ ≥ рекоховѣ, za kojima se povelo 2. pl. i 2. 3. du. (речете ‖ рѣсте ≥ *rečeste* pa рекосте u 2. pl. 3. du., ili речета ‖ рѣста ≥ *rečesta* pa рекоста u 2. du.) i konačno 1. sg. (рекохъ) i 3. pl. (рекошѧ). Ovaj je aorist, ma da se meće u prasl. doba, mlađa tvorevina koje u morfol. konservativnijim spomenicima *(Ma Ps. sin Clo)* ne nalazimo te istom u mlađima pomalo jača, tako da u *Su* uz jednu jedinu potvrdu za asigmatski oblik (въскрьсѫ) i uz starije sigmatsko рѣхъ, ѣхъ (od рещи, ѣсти) dolaze isključivo ovakvi dulji (mlađi) oblici (: ведохъ, рекохъ, несохъ i td.).

Prema onome što je gore rečeno jasno je, kakvi će glagoli primati ove sekundarne (dulje) nastavke: oni, kojima infinitivna osnova svršava na suglasnik, tj. oni, koji bi bez toga najviše podlijegali promjenama. Zato u scsl. neki glagoli imadu pravo obilje aoristnih oblika, jer mogu imati i dva i tri aorista (asigmatski i oba sigmatska), a glagoli na -нѫ- tvore aorist i s infiksom i — još češće — bez njega (двигъ - двигохъ : двигнѫхъ).

рещи

		Asigm.	Sigm. I.	Sigm. II.
Sg.	1.	рекъ	рѣхъ	рекохъ
	2.	рече	(рече)	(рече)
	3.	рече	(рече)	(рече)
Pl.	1.	рекомъ	рѣхомъ	рекохомъ
	2.	речете	рѣсте	рекосте
	3.	рекѫ	рѣшѧ	рекошѧ
Du.	1.	рековѣ	рѣховѣ	рекоховѣ
	2.	речета	рѣста	рекоста
	3.	речете	рѣсте	рекосте

грети

		Asigm.	Sigm. I.	Sigm. II.
Sg.	1.	гребъ	грѣсъ	гребохъ
	2.	гребе	(гребе)	(гребе)
	3.	гребе	(гребе)	(гребе)
Pl.	1.	гребомъ	грѣсомъ	гребохомъ
	2.	гребете	грѣсте	гребосте
	3.	гребѫ	грѣсѧ	гребошѧ
Du.	1.	гребовѣ	грѣсовѣ	гребоховѣ
	2.	гребета	грѣста	гребоста
	3.	гребете	грѣсте	гребосте

двигнѫти

		Asigm.	Sigm. II.	Sigm. I.
Sg.	1.	двигъ	двигохъ	двигнѫхъ
	2.	движе	(движе)	двигнѫ
	3.	движе	(движе)	двигнѫ
Pl.	1.	двигомъ	двигохомъ	двигнѫхомъ
	2.	движете	двигосте	двигнѫсте
	3.	двигѫ	двигошѧ	двигнѫшѧ
Du.	1.	двиговѣ	двигоховѣ	двигнѫховѣ
	2.	движета	двигоста	двигнѫста
	3.	движете	двигосте	двигнѫсте

Kao što se odavle vidi, двигнѫти imade bez infiksa samo asigmatske i II. (mlađe) sigmatske oblike. Čim je polazna osnova

proširena (na -нѫ-), prestaje razlog za sekundarno *-o-*, pa mjesto duljih sigmatskih oblika (II.) dolaze kraći (I.). Praktički, mlađi se dakle sigmatski oblici razlikuju od starijih -χ-oblika time što ispred sufiksalnoga -χ imadu sekundarno *-o-*, dok je ondje ispred -χ- koji drugi samoglasnik.

Evo još nekoliko primjera:

	пѧти	бꙑти		нести
	Sigm. I.	Sigm. I.		Sign. II.
Sg. 1.	пѧсъ	бѣхъ	бꙑхъ	нес-о-хъ
2.	пѧ	бѣ	бꙑ бꙑстъ	(несе)
3.	пѧ	бѣ	бꙑ бꙑстъ	(несе)
Pl. 1.	пѧсомъ	бѣхомъ	бꙑхомъ	нес-о-хомъ
2.	пѧсте	бѣсте	бꙑсте	нес-о-сте
3	пѧсѧ	бѣшѧ	бꙑшѧ	нес-о-шѧ
Du. 1.	пѧсовѣ	бѣховѣ	бꙑховѣ	нес-о-ховѣ
2.	пѧста	бѣста	бꙑста	нес-о-ста
3.	пѧсте	бѣсте	бꙑсте	нес-о-сте

VAN WIJK se u svojim pogledima na scsl. aorist donekle udaljuje od ostalih te se ne zadovoljava trodjelnim sustavom (asigm., sigm. I., sigm. II.), već postavlja posebnu podjelu u 6 različnih dijelova („tipova“), od kojih se prva tri (*a*) идъ, *b*) нѣсъ, *c*) идохъ ‖ несохъ) odnose na one glagole, kojima infin. osnova svršava na suglasnik, a druga tri (*d*) знахъ, *e*) ѩсъ ‖ пихъ, *f*) дахъ) na one, kojima infin. osnova svršava na samoglasnik. Na to ga je naveo poseban oblik što ga neki glagoli (v.: *e*, *f*) pokazuju u 2. 3. sg. (l. sg. ѩсъ. пихъ; дахъ - 2. 3. ѩтъ, питъ, дастъ). Međutim, autor i sam priznaje da tip *f* obuhvata samo tri glagola (бꙑти, дати, ѣсти : ѣсъ, ѣстъ, ѣстъ - ѣсомъ, ѣсте, ѣсѧ - ѣсовѣ, ѣста, ѣсте) i da su oblici tipa *e* u 2. 3. sg. rekonstrukcije na osnovi *Su* i nekih mlađih spomenika te se jedva mogu vezati uz prvo doba scsl. književnosti.[110]

Od velikoga obilja scsl. aoristnih oblika ostali su do danas uz diferencijaciju po aspektu, koje u scsl. još nije bilo,[111] jači ostaci sigmatskih oblika u našem, bugarskom i lužičkom jeziku (ispor. bug. отидохъ, отиде, прободохъ, прободе, gluž. *dońesech, dońese*, dluž. *dońasech, dońase)* i dija-

lektalno u nekim drugim jezicima (na pr. u poljskom: *-ch*, *-k)*. Aorist pom. glagola бꙑти održao se ugl. u kondicionalnoj službi — uz manje promjene — u svim slavenskim jezicima.

IMPERFEKT

Tvori se u scsl. pomoću nastavka -ахъ, koji se dodaje a) infinitivnoj osnovi, ako ova svršava na -а ili na -ѣ, ili b) prezentskoj osnovi (u ostalim slučajevima), samo što joj se tada ispred sufiksalnoga -ах- dodaje ѣ. Evo nekoliko primjera:

a) бьра-ахъ, зна-ахъ, дѣла-ахъ, коупова-ахъ, слꙑша-ахъ, видѣ-ахъ, вѣдѣ-ахъ, висѣ-ахъ i td.

b) вести : вед-ѣ-ахъ, ѣсти : ѣд-ѣ-ахъ, ити : ид-ѣ-ахъ, бости : бод-ѣ-ахъ, двигнѫти : двигн-ѣ-ахъ, пѧти : пьн-ѣ-ахъ, грети : греб-ѣ-ахъ i td.

Ovamo spadaju i primjeri kao što su решти - речаахъ (≤ *rekěaχъ), свѣтити - свѣштаахъ (≤ *světěaχъ), тешти - течаахъ (≤ *tekěaχъ), чоути - чоуꙗахъ (≤ *čuěaχъ) i sl., gdje je ѣ u postpalatalnoj poziciji dalo *-'a*; ispor. s ovime i колꙗахъ (≤ *kol-ti : клати. U drugu kategoriju spada i impf. od бꙑти : б-ѣ-ахъ).

U mlađim spomenicima, na pr. u *Su*, dolaze kadšto oblici u kojima se -ахъ dodaje prezentskoj osnovi, ma da im infinitivna osnova svršava na -а ili na -ѣ (обрѣтати - prez. обрѧштѫ - impf. обрѧштаахъ, обрѧштаахомъ *Su*: обрѣтаахѫ *Ma Zo*, метати - prez. мештѫ - impf. мештаахѫ *Su*: метаахѫ *Ma Zo As*, плъвати - prez. плюѭ - impf. плюѣахѫ *As*: плъваахѫ *Ma Zo* i sl.).

U fleksiji imperfekt nema nikakvih posebnih nastavaka: oni su jednaki nastavcima asigmatskoga aorista na osnovi sufiksalnoga -χо ‖ -ше (≤ *-χe):

	решти	грети	бости
	Asigm. aor.	Impf.	Impf.
Sg. 1.	рек-ъ	греб-ѣ-ах-ъ	бод-ѣ-ахъ
2.	реч-е	греб-ѣ-аш-е	бод-ѣ-аше
3.	реч-е	греб-ѣ-аш-е	бод-ѣ-аше
Pl. 1.	рек-омъ	греб-ѣ-ах-омъ	бод-ѣ-ахомъ
2.	реч-ете	греб-ѣ-аш-ете	бод-ѣ-аштете
3.	рек-ѫ	греб-ѣ-ах-ѫ	бод-ѣ-ахѫ

Du.	1. рек-овѣ	греб-ѣ-ах-овѣ	вод-ѣ-ахокѣ
	2. реч-ета	греб-ѣ-аш-ета	вод-ѣ-ашета
	3, реч-ете	греб-ѣ-аш-ете	вод-ѣ-ашете

	бьрати	коуповати	
Sg.	1. бьра-ахъ	коупова-ахъ	коупоу-ꙗ-ахъ
	2. бьра-аше	коупова-аше	коупоу-ꙗ-аше
	3. бьра-аше	коупова-аше	коупоу-ꙗ-аше
Pl.	1. бьра-ахомъ	коупова-ахомъ	коупоу-ꙗ-ахомъ
	2. бьра-ашете	коупова-ашете	коупоу-ꙗ-ашете
	3. бьра-ахѫ	коупова-ахѫ	коупоу-ꙗ-ахѫ
Du.	1. бьра-аховѣ	коупова-аховѣ	коупоу-ꙗ-аховѣ
	2. бьра-ашета	коупова-ашета	коупоу-ꙗ-ашета
	3. бьра-ашете	коупова-ашете	коукоу-ꙗ-ашете

свѣтити

Sg.	1. свѣштаахъ	2. свѣштааше	3. свѣштааше
Pl.	1. свѣштаахомъ	2. свѣштаашете	3. свѣштаахѫ
Du.	1. свѣштааховѣ	2. свѣштаашета	3. свѣштаашете

U mlađe doba u spomenicima sve više dolazi do progresivne kontrakcije -аа ≥ а, -ѣа ≥ ѣ. Na veću starinu nestegnutih oblika upućuje unutarnji odnos potvrda, kojih je u starijim spomenicima (*Ma Zo* i dr.) razmjerno više za dulje nego za kraće oblike, dok *Sa* imade samo kraće (kontrahirano) -а, odn. -ѣ. Napokon, u starijim su spomenicima -а kontrakcije češće od -ѣ kontrakcija, što je i sasvim shvatljivo, uzme li se da je stezanje najprije zahvatilo intersufiksalno -аа-, pa onda istom -ѣа-.

Spomenuta je kontrakcija u rezultatu dovela do uže veze sa sigmatskim х-aoristom, koji je asimilatorno utjecao na tzv. -шета, -шете- oblike (u 2. pl. i 2. 3. du). Uslijed kontrakcije izjednačili su se naime u imperfektu i spomenutom aoristu oblici za sva prva lica (sg. pl. du.):

	Sigm. aor. (I.)	Imperfekt
Sg. 1.	висѣхъ	висѣахъ ≥ висѣхъ
Pl. 1.	висѣхомъ	висѣахомъ ≥ висѣхомъ
Du. 1.	висѣховѣ	висѣаховѣ ≥ висѣховѣ

ili

Sg. 1.	дѣлахъ	дѣлаахъ ≥ дѣлахъ
Pl. 1.	дѣлахомъ	дѣлаахомъ ≥ дѣлахомъ
Du. 1.	дѣлаховѣ	дѣлааховѣ ≥ дѣлаховѣ

Pod utjecajem ovih oblika došlo je onda i u 2. pl. i 2. 3. du. do preuzimanja aoristnoga -сте, -ста, -сте, koje potiskuje starije, iskonsko impf. -шете, -шета, -шете. Da su posljednji oblici stariji od -ста, -сте, i opet pokazuje međusobni odnos potvrda u starijim spomenicima, pa tako na pr. *Zo* i *Clo* imadu samo -шета, -шете, u *Ma* je odnos 25 : 1, u *As* već 9 : 8, u *Su* je, obratno, -ста, -сте redovita pojava, dok -шета, -шете dolaze samo sporadički, a u *Sq* i *Os* ih uopće više nema.

Po svom postanku praslavenski imperfekt nema ništa zajedničko s praie. imperfektom te se iz njega ne izvodi, već se smatra oblikom koji je nastao na praslavenskom tlu. Pravo podrijetlo prasl. -ѣахъ nije dovoljno objašnjeno. Neki ga tumače kontaminacijom sigmatskoga aorista i nepotvrđenoga (suponiranoga) imperfekta pomoćnoga glagola бꙑти : бѣхъ (≤ praie *bhu̯-ē-s-om) + *ꙗхъ ≤ *ꙗсъ (≤ praie. *ē-s-om, ispor. stind. āsam, grč. ἦα prema praie. *ēs-m̥). Odatle bi imalo kontaminacijom nastati бѣꙗхъ ≥ бѣахъ, a odavle bi se, konačno, morfologijski izlučilo -ѣахъ, koje je s vremenom postalo kategorijski nosilac za prasl. i scsl. imperfekt (ispor. ид-ѣахъ, дад-ѣахъ, мьн-ѣахъ i td.).[112]

Kako je ovo ѣ (≤ *-ē) iza jote i palatala moralo prijeći u -*i̯a* (чоуꙗахъ, лаꙗахъ ≤ *ču'êaхъ, *la'êaхъ), prešlo je to onda i na -ахъ (глаголаахъ, коуповаахъ : коупоуꙗахъ, колꙗахъ i td.)

Jednako kao aorist, i imperfekt se do danas održao samo u našem jeziku, zatim u lužičkom (gluž. *ńesech* - *ńeseše* - *ńeseše*, dluž. *ńasech* - *ńasešo* - *ńasešo*) i u bugarskom, gdje se tvori od prezentske osnove nastavcima ехъ, - еше (≤ ѣахъ, -ѣаше, плетехъ - плетеше, пишехъ - пишеше i td.).

IMPERATIV

Scsl. imperativ tvori se od prezentske osnove, kojoj se u prva tri razreda za 2. lice jednine dodaje -и, a u množini ostaju prezentski nastavci, samo što se е mijenja u ѣ, koje iza palatala i jote prelazi u -и:

	бьрати		клати	
	Prez.	Imp.	Prez.	Imp.
Sg. 1.	бер-ѫ	—	колѭ	—
2.	бер-еши	бер-и	колѥши	коли̑
3.	бер-етъ	бер-и	колѥтъ	коли̑

Pl.	1.	бер-емъ	бер-ѣмъ	колѥмъ	коли̂мъ
	2.	бер-ете	бер-ѣте	колѥте	коли̂те
	3.	бер-ѫтъ	—	колѭтъ	—
Du.	1.	бер-евѣ	бер-ѣвѣ	колѥвѣ	коли̂вѣ
	2.	бер-ета	бер-ѣта	колѥта	коли̂та
	3.	бер-ете	—	колѥте	—

		двигнѫти		коуповати	
		Prez.	Imp.	Prez.	Imp.
Sg.	1.	двигнѫ	—	коупоуѭ	—
	2.	двигнеши	двигни	коупоуѥши	коупоуи
	3.	двигнетъ	двигни	коупоуѥтъ	коупоуи
Pl.	1.	двигнемъ	двигнѣмъ	коупоуѥмъ	коупоуимъ
	2.	двигнете	двигнѣте	коупоуѥте	коупоуите
	3.	двигнѫтъ	—	коупоуѭтъ	—
Du.	1.	двигневѣ	двигнѣвѣ	коупоуѥвѣ	коупоуивѣ
	2.	двигнета	двигнѣта	коупоуѥта	коупоуита
	3.	двигнете	—	коупоуѥте	—

		чоути		висѣти	
		Prez.	Imp.	Prez.	Imp.
Sg.	1.	чоуѭ	—	вишѫ	—
	2.	чоуѥши	чоуи	висиши	виси
	3.	чоуѥтъ	чоуи	виситъ	виси
Pl.	1.	чоуѥмъ	чоуимъ	висимъ	висимъ
	2.	чоуѥте	чоуите	висите	висите
	3.	чоуѭтъ	—	висѧтъ	—
Du.	1.	чоуѥвѣ	чоуивѣ	висивѣ	висивѣ
	2.	чоуѥта	чоуита	висита	висита
	3.	чоуѥте	—	висите	—

Odatle, što je ѣ u takvim slučajevima prelazilo u и, s pravom se zaključivalo da mu je podrijetlo bilo diftonško (≤ *oi̯), a to je opet dovelo do direktnog povezivanja prasl. imperativa s praie. optativom (ispor. grč. φέροις, φέροιτε ≤ praie. *bhero-i̯-s, *bhero-i̯-te). Ovome doista odgovara prasl. i scsl. веди - ведѣмъ, рьци - рьцѣмъ[113] odn. пиши - пишимъ, знаи - знаимъ, дѣлаи - дѣлаимъ i td. Međutim, teže je s trećim razredom, gdje bismo (na pr. od родити,

хвалити, висѣти) u množini očekivali ѣ (*roděmъ, *χvalěmъ, *visěmъ), a nalazimo samo и (родимъ, родите - хвалимъ, хвалите - висимъ, висите). Ovo se и također htjelo tumačiti na osnovi praie. optativa (LEHR, KULJBAKIN i dr.), no ne može se reći da bi ti pokušaji bili uspjeli. Vjerojatnije će biti da je to и u imperativu refleks prezentskih oblika. Isporedimo li naime u 1. 2. pl. du. scsl. prezent s imperativom, vidjet ćemo da imperativnom - ѣмъ - ѣте - ѣвѣ - ѣта odgovara prezentsko - емъ - ете - евѣ - ета, a kako ѣ po izgovoru spada u kategoriju *e*- (*'ä*) glasova, ovi su se oblici glasovno povezali u cjelinu kojoj ѣ imade zahvaliti što se tako dugo u toj poziciji moglo održati. Drugojačije je bilo kod glagola III. razreda: tamo za ѣ nije bilo podrške u prezentu, jer je prezent u 1. 2. pl. du. imao -и, dakle isti glas koji je za imperativ bio karakterističan već u singularu, pa je pod utjecajem s jedne strane i singulara (u imperativu), i plurala i duala (u prezentu) i u pluralu i dualu imperativa ostalo -и.

Spomenuta nejednakost u završecima za množinu i dvojinu dovela je u scsl. do miješanja и-oblika i ѣ-oblika, a kako je inače ѣ u nekim slučajevima iza palatala prelazilo u *'a*, pridružile su se ovim oblicima i sekundarne *'a*-tvorbe, s kojima se tu i tamo susrećemo iza palatala ili iza jote (ispor. глаголꙗте *Su*, пиꙗте *Sa* i sl.). U spomenicima ovo kolebanje dolazi tako do izražaja, da na pr. *Clo Eu* i *Ps. sin* imadu samo *i*-oblike, *Sa* nasuprot samo mlađe *'a*-oblike (покажѣте : покажате), a u *Zo* je dvaput više potvrda za ѣ ‖ а nego za і, и (22:11, v. покажате, съвѧжате i sl.). Slično je i u ostalim starijim spomenicima (*Ma* 17:13, *As* 18:8, *Su* 20:10 i td.).

Posebno se mjesto u poglavljima o imperativu daje nepravilnim glagolima (IV. razred). Međutim, pogledamo li ih bliže, vidjet ćemo da se to zapravo može reći samo za ѣсти, вѣдѣти i дати,[114] kojima se pridružuje i inače pravilno видѣти, a tvore imperativ ovako:

Sg.	2.	ѣждь	вѣждь	даждь	виждь
	3.	ѣждь	вѣждь	даждь	виждь
Pl.	1.	ѣдимъ	вѣдимъ	дадимъ	видимъ
	2.	ѣдите	вѣдите	дадите	видите
Du.	1.	ѣдивѣ	вѣдивѣ	дадивѣ	видивѣ
	2.	ѣдита	вѣдита	дадита	видита

Ovo je **-ждь** refleks reduciranog sufiksalnog *д + *ь (ispor i slč. *čiň*, češ. *veď*, polj. *chodź*, gluž. *budź*, dluž. *buź* i sl.).

U pojedinim se slavenskim jezicima imperativ razvio ovako: 1. oblika za 3. sg. praktički nestaje te se opisuje prezentom (*neka kaže*, polj. *niech powie* i td.), 2. vokalno **-и** iza samoglasnika (**знаи, знаимъ** — *znaįi, *znaįimъ) reducirano je na polukonsonantsko jota te se tako do danas održalo (ispor. naše *znaj*, *znajte* — polj. *poznaj*, *poznajcie* — rus. давай, давайте i td.). 3. bugarski i ruski jezik izgubili su oblike za 1. lice množine, tako da se imperativna shema u tim jezicima ograničava svega na jedno lice (2. sg. pl.), 4. od nastavka *-i* u 2. licu jednine preostali su na osn. suglasnicima u sj.-zap. skupini samo refleksi mekoće (v. gore), jednako u rus. i ukr.: ешь, ешьте, брось — бросьте ukr. сядь — сядьмо — сядьте), gdje se **и** iza sugl. održalo kad su pred njim bila dva suglasnika ili kad se nalazilo pod akcentom (ispor. rus скажи, гибни, ukr. волочи i sl.). Ispor. i naše *drž!*, *viđ!*, u pjesmi *Skoč u vodu, Janko!*, ili bug. лежь! лежьте!, u posl. Канятъ ли те ѣжь, гонятъ ли ще бѣжь! i sl.

PARTICIPI

Participa bilo je, kao što je ranije rečeno, u prasl. i scsl. pet, i to dva za sadašnjost (koji se tvore od prezentske osnove) i tri za prošlost (koji se tvore od infinitivne osnove). Od ovih je po jedan za prezent i jedan za preterit služio za pasiv a ostala su tri (1 + 2) imala aktivno značenje. Kao i u drugim jezicima, i scsl. su participi bili pridjevi te su mogli imati i nominalne (proste) i pronominalne (složene) oblike. Particip pret. akt. II. dolazi ponajviše u prostom (nesloženom) obliku.

a) Particip prezenta akt.

Osnova mu u genitivu jednine svršava na **-ѫшт-** ili **-ѧшт-** (**берѫшт-а, ведѫшт-а, рекѫшт-а : хвалѧшт-а, висѧшт-а**). Isporede li se ovi oblici s 3. pl. prez. (**берѫ-тъ, ведѫ-тъ, рекѫ-тъ, хвалѧ-тъ, висѧ-тъ**), dolazi se do praktičkog zaključka, da će ptc. prez. akt. u osnovi biti jednak 3. licu pl. prez. ako mu krajnje **-тъ** zamijenimo mekim **-шть** (**щь**).

Ovo se (**щь**) **-шть** dovodi u vezu s praie. *-nt-, koje vidimo na pr. u grč. φέροντ — (prema nom. sg. φέρων, gen. φέροντ-ος), stind. bhárant- ≤ praie. *bheront-. To je *-nt- zajedno s osnovnim -o- imalo dati *-ǫt-, a ovo — umekšano sekundarnim *-į — **-ѫшть**, kojemu se u kosim padežima

dodaju nominalni nastavci i to za muški i srednji rod prema palatalnim osnovama tipa **врачь, ложе**, a za ženski prema — također palatalnim — osnovama tipa **богъінїи**. Izuzetak je jedino — i to samo za muški i srednji rod — nastavak u nom. sg. (za m. r. i u nom. pl.), gdje su se održali tragovi nekadanje konsonantske deklinacije (ispor. **беръі** ≤ *bherō-nt ≤ *bhero-nt-s, nom. pl. **берѫште** s konson. *-es). U ženskom rodu prevladali su palatalni *įa*-oblici, pa se i nom. *-i* (≤ praie. -*ī, **берѫшти**, stind. bhárantī) tumači prijevojem: *bero-nt-įa ≥ *berošt-'a ≥ apofon. **берѫшти**, odakle je onda *tj (≥ **-шт-**) ušlo i u ostale oblike.

Deklinacija ptc. prez. akt. glasit će prema tome za I. razred ovako:

бьрати

	m. r.	sr. r.	ž. r.
Sg. N. (V).	беръі	беръі	берѫшти
G.	берѫшта		берѫштѧ
D.	берѫштоу		берѫшти
A.	берѫшть	берѫште	берѫштѫ
L.	берѫшти		берѫшти
I.	берѫштемь		берѫштеѭ
Pl. N. V.	берѫште	берѫшта	берѫштѧ
G.	берѫшть		берѫшть
D.	берѫштемъ		берѫштамъ
A.	берѫштѧ	берѫшта	берѫштѧ
L.	берѫштихъ		берѫштахъ
I.	берѫшти		берѫштами
Du. N. A. V.	берѫшта	берѫшти	берѫшти
G. L.	берѫштоу		берѫштоу
D. I.	берѫштема		берѫштама

Tzv. **ѧ**-skupina, tj. glagoli koji ispred sufiksalnoga **-шт-** u participu prez. akt. imadu **ѧ** mjesto **ѫ**, dijeli se u dva dijela, jedni imadu **ѧ** samo u nom. sg. za muški i srednji rod, drugdje je svagdje **-ѫшт-**, a drugi ga imadu u cijeloj paradigmi i to za sva tri roda (**-ѧ, -ѧшт-**). U prve se ubrajaju glagoli II. razreda (**чоуѩ — чоуѭшти, дѣлаѩ — дѣлаѭшти, желѣѩ — желѣѭшти, коупоуѩ — коупоуѭшти**) gdje se **ѧ** razvilo od *-(i)-e-nt-s

a ovo od praie. *-(i̯)-o-nt-s, i glagoli I. b razreda, gdje je palatalni elemenat iz prezenta prenesen i na particip (клати, метати — prez. колѭ, мештѫ — ptc. колѩ, мештѧ — колѭшти, мештѫшти. Za -ѫшт- u žen. rodu i u kosim padežima v. ono što je rečeno za I. razred.

Glagoli III. razreda imadu -ѧ- u cijeloj paradigmi, dakle i u nom. sg. ženskoga roda i u svim kosim padežima.[115]. Ono je mlađega podrijetla te nije dovoljno objašnjeno. Od *χvali-nt-s očekivali bismo *χhvalī i odavle scsl. *хвали, u spomenicima međutim nalazima samo хвалѧ, odn. za žen. rod хвалѧшти, koje se dovodi u vezu s 3. pl. prez. (: хвалѧтъ, висѧтъ DIELS), a -ѧ- se tumači prijevojem (*-in > *n̥, dakle хвалѧтъ ≤ *χvaln̥ti prema дадѧтъ ≤ *dad-n̥ti, LEHR). U nom. sg. za muški i srednji rod valja pretpostaviti *-i̯, dakle *χval-i̯-o-nt-s > *χval'e-nt-s > хвалѧ.[116]

Deklinacija ѧ- participa glasit će prema tome ovako:

хвалити

	m. r.	sr. r.	ž. r.
Sg. N. (V).	хвалѧ	хвалѧ	хвалѧшти
G.	хвалѧшта		хвалѧштѧ
D.	хвалѧштоу		хвалѧшти
A.	хвалѧшть	хвалѧште	хвалѧштѫ
L.	хвалѧшти		хвалѧшти
I.	хвалѧштемь		хвалѧштеѭ
Pl. N. V.	хвалѧште	хвалѧшта	хвалѧштѧ
G.	хвалѧшть		хвалѧшть
D.	хвалѧштемъ		хвалѧштамъ
A.	хвалѧштѧ	хвалѧшта	хвалѧштѧ
L.	хвалѧштихъ		хвалѧштахъ
I.	хвалѧшти		хвалѧштами
Du. N. A. V.	хвалѧшта	хвалѧшти	хвалѧшти
G. L.	хвалѧштоу		хвалѧштоу
D. I.	хвалѧштема		хвалѧштама

Od nepravilnih glagola, osim хотѣти (3. pl. prez. хотѧтъ, ptc. prez. akt. хотѧ, хотѧшти), svi ostali kojima 3. pl. prez. svršava na -ѧтъ tvore ovaj particip na -ы/ѫшти (ispor. ѣды, ѣдѫшти-

дады, дадѫшти - ıады, ıадѫшти i вѣды - вѣдѫшти, gdje, izuzetno, ptc. može imati i ѧ-oblike: вѣдѧ - вѣдѧшти).[117]

b) Particip prezenta pas.

Tvori se tako da se prezentskoj osnovi proširenoj na -o, -'e (≤ *-i̯o) ili -i dodaje -мъ (-ма, -мо, вед-о-мъ, двигно-мъ, зна-ѥ-мъ, вид-и-мъ), koje se nadovezuje na praie *-mos (za nomina verbalia, ispor. дымъ, lat. fūmus, grč. θυμός; stind. dhūmás ≤ praie. *dhūmos). U litavskom se taj particip i danas tvori nastavkom -*mas* (≤ praie. *-mos), pa prasl. *dadomъ (≤ *dad-o--mos) odgovara lit. *dúodamas*, a scsl. несомъ (≤ *nes-o-mos) lit. *nẽšamas*.

Pasivni se particip prezenta u prasl. i scsl. deklinirao kao običan pridjev (ведомъ, ведома, ведомо kao новъ, нова, ново). Ispor. вести - 2. pl. prez. ведете - ptc. prez. pas. ведомъ, рещти - речете (≤ *rekete) — рекомъ, грети - гребете - гребомъ, пѧти - пьнете - пьномъ, бьрати - берете - беромъ, двигнѫти - двигнете - двигномъ, метати - мештете - мештемъ, клати - колѥте - колѥмъ, коуповати - коупоуѥте - коупоуѥмъ, висѣти - висите - висимъ i td.

Uz pomoćni glagol быти upotrebljava se kadšto za tvorbu složenog pasiva, ispor. ıако страхомь велиемь одрьжими бѣахѫ — grč. ὅτι φόβῳ μεγάλῳ συνείχοντο i sl.

c) Particip preterita akt. I.

Tvori se od glagolske (infinitivne) osnove tako da joj se dodaju nastavci -ъ/-ъш- (ako joj je na kraju suglasnik) ili -въ/-въш- (ako joj je na kraju samoglasnik): несъ — za žen. r. несъши, зъвавъ - зъвавъши, видѣвъ - видѣвъши, коуповавъ - коуповавъши i td.[118] Glagoli na -нѫ- ponajviše odbacuju infiks (двигъ, двигъши : минѫвъ, минѫвъши), a kod glagola III. razreda reducira se tematsko -*i* na -*i̯* pred kojim dolazi do palatalizacije suglasnika (хвалити, молити — хвалҍ, молҍ — хвалҍши, молҍши). Uz ove oblike javlja se u III. razredu također mlađe -ивъ, -ивъши (хваливъ, хваливъши - моливъ, моливъши) koje je ovamo došlo prema osnovama koje su svršavale na koji drugi vokal (ispor. носити - носивъши : висѣти - висѣвъ/ши). Unutarnji odnos spomenika i razmjer jednih i drugih potvrda dovoljno jasno utvrđuju da su kraći oblici (хвалҍ, хвалҍши - свѣшть, свѣштьши) stariji od duljih (хваливъ, хваливъши - свѣтивъ, свѣтивъши).

As Clo i *Ps. sin* imadu na pr. samo kraće oblike, u *Ma* je — po WIEDEMANNU — 186 potvrda za stariji (kraći) i samo jedna za mlađi (dulji) oblik, u *Zo* ih je 160 : 5, u *Eu* 180 : 15, u *Sa* 69 : 2, a samo u *Su* prevladavaju mlađi (dulji) oblici (117 : 598). Karakteristično je, međutim, da su i tu kraći oblici jače zastupljeni u starijem, a dulji u mlađem dijelu teksta.

Deklinacija participa preterita akt. I. jednaka je deklinaciji aktivnog participa prezenta:

вести (≤ *ved-ti)

Sg. N. V.	ведъ	ведъ	ведъши
G.	ведъша		ведъшѧ
D.	ведъшоу		ведъши
A.	ведъшь	ведъше	ведъшѫ
L.	ведъши		ведъши
I.	ведъшемь		ведъшеѭ
Pl N. V.	ведъше	ведъша	ведъшѧ
G.	ведъшь		ведъшь
D.	ведъшемъ		ведъшамъ
A.	ведъшѧ	ведъша	ведъшѧ
L.	ведъшихъ		ведъшахъ
I.	ведъши		ведъшами
Du. N. A. V.	ведъша	ведъши	ведъши
G. L.	ведъшоу		ведъшоу
D. I.	ведъшема		ведъшама

Scsl. -ъш, -въш- izvodi se prema praie. *-us-, koje je moglo biti na različnu stupnju prijevoja (*-us- ‖ *-u̯os- ‖ -*u̯es-), a iza samoglasnika moglo je dati -*u̯us-, gdje je *-s-* prelazilo u -χ- koje je ispred mekoga samoglasnika davalo *-š-*. Na taj način dolazimo do sufiksalnoga niza *-us-, *-u̯us-, *-i̯-us- ≥ *-ъχ-, *-vъχ-, *-i̯ъχ- ≥ *-ъš-, *-vъš-, *-(i̯)ьš- koji nas neposredno uvodi u scsl. i prasl. stanje.

Kod glagola kojima je korjeniti samoglasnik u prezentskoj i u infinitivnoj osnovi mogao biti na različnu stupnju prijevoja tvori se particip pret. akt. I. redovito od osnove koja je apofonijski slabija (ispor. чисти - чьтѫ - чьтъ, мрѣти - мьрѫ - мьръ, врѣшти - врьгѫ - врьгъ, pa: облѣшти - облѣкѫ - облькъ i sl.).

Ovamo spada i шьдъ (od *šed- prema praie. *sed-, ispor. *χod- u ходити — ptc. ходъ).

d) Particip preterita akt. II.

Tvori se od infinitivne osnove nastavcima -лъ, -ло, -ла, koji neposredno nadovezuju na praie. **-lo* kojim su se tvorila nomina agentis (grč. σιγηλός ≤ σιγάω, lat. credulus ≤ credo i sl., ispor. нести — неслъ, грети (≤ *grebti) — греблъ, вести - велъ (≤ *ved-lъ), плести - плелъ (≤ *plet-lъ), клати - клалъ (≤ *kol-lъ), красти - кралъ (≤ *krad-lъ), хвалити - хвалилъ i td.[119]

Kod glagola s različnim prijevojnim stupnjevima u korjenitom slogu izvodi se ptc. pret. akt. II. iz slabije osnove (jednako kao i ptc. pret. akt. I., ispor. чисти - чьтѫ - чьтъ - чьлъ, врѣшти - врьгѫ - врьгъ - врьглъ, jednako i облѣшти - облѣкѫ - облькъ - облькъ). Prema ходити - ходъ bit će ptc. pret. akt. II. шьлъ (≤ *šьd-lъ, a ovo prema шьдъ od *šedъ).

U deklinaciji ovaj particip imade samo neke (i to nominalne) oblike, pa je — kao što je dobro opazio KULJBAKIN - zapravo sačuvao samo promjenu po rodu i broju, dok je potpune deklinacije nestalo jamačno još u praslavensko doba.

Ptc. pret. akt. II. je glavni nosilac složenih glagolskih oblika te sa ѥсмь tvori perfekt, sa бѣахъ ili бѣхъ pluskvamperfekt, sa бѫдѫ drugi futur, a sa бимь (u mlađim spomenicima također бъιхъ) kondicional.

e) Particip preterita pas.

Tvori se nastavcima -тъ (≤ *-to-) i -нъ ‖ -енъ (≤ *-no- ‖ *-eno-). Prvi se obično dodaje osnovama (inf.) na -ѧ, -рѣ- (≤ prasl. *-er-) i -и: пѧти - пѧтъ, жѧти - жѧтъ, распрострѣти — na slabijem stupnju prijevoja — распрострьтъ *Eu*, бити - битъ, pa повити - повитъ i sl. Ovamo spada i jednosložna osnova пѣ-ти (prez. поѭ) - пѣтъ.

Nastavak -нъ imat će glagoli kojima infinitivna osnova svršava na -а ili na -ѣ: знати, клати, коуповати, видѣти - знанъ, кланъ, коупованъ, видѣнъ, a -енъ se dodaje *prezentskoj* osnovi kada ova svršava na suglasnik: клати, двигнѫти, дѫти - за-коленъ движенъ, на-дъменъ i td. U ovu je kategoriju prešlo i nekoliko glagola kojima je infinitivna osnova svršavala na *-i*, pa u scsl. mogu imati i тъ i -енъ: бити, вити : битъ, витъ : бьенъ, вьенъ

*

prema prez. кыѭ, кыѭ. Na taj su način kasnije i drugi glagoli trećega razreda stali prelaziti ovamo (хвалити, родити - хвалєнъ, рождєнъ ≤ *rodjenъ). Napokon, u ovu kategoriju ulaze i glagoli kojima je infinitivna osnova svršavala na -ꙑ (≤ *-ū-), koje ispred sufiksalnoga -e prelazi u -ъv- (=*-ū-e ≥ *-uu̯e ≥ -ъвє, кръвєнъ ≤ крꙑти, за-бъвєнъ ≤ за-бꙑти i sl.).

Oba se scsl. nastavka izvode iz praie. *-to-, odn. *-no-, kojima su se tvorila adiectiva verbalia (ispor. praie. *str̥tós, stind. á-str̥-tas, grč. στρωτός, lat. strātus, scsl. про-стрътъ).

U scsl. dolaze tu i tamo — na pr. u *Eu* i dr. — tvorbe s udvojenim nastavkom (-нъ + ьнъ ≥ -ньнъ), i to najčešće uz prefiks нє- te označuju nemogućnost onoga što particip (glagol) znači, ispor. нєиздрєчєньнъ, нєизглаголаньнъ, нєрасказаньнъ i sl. Adjektivno se -ьнъ kadšto dodaje i drugim izrazima (извѣстьнъ ≤ извѣстъ *Su*).

I ovaj je particip imao pridjevnu deklinaciju, a uz pomoćni glagol бꙑти upotrebljavao se za složena pasivna vremena (ispor. єгда оставлєнъ бѫдѫ отъ строєниꙗ домоу — ὅταν μετασταθῶ τῆς οἰκονομίας). Uopće, može se reći da se pasiv u starocrkvenoslavenskom tvorio ili pomoćnim glagolom бꙑти i pasivnim participima: гониимъ бꙑвашє — ἠλαύνετο, съпасєнъ бѫдєтъ — salvabitur, съпасаєми сѫтъ, salvantur i sl., ili povratnim glagolskim oblicima (sa сѧ, нарєчєтъ сѧ: ꙗко назарѣи нарєчєтъ сѧ — ὅτι Ναζωραῖος κληθήσεται — quoniam Nazaraeus vocabitur Mt II_{23}).

Razgledamo li u dvije tri riječi participe u današnjim slavenskim jezicima, naći ćemo ovo stanje:

Ptc. prez. akt. prošao je najzanimljiviji razvoj, u kojem je sasvim nestalo oblika na -ꙑ (za muš. i sred. rod), koje najprije zamjenjuju oblici na -ѧ (u pril. zn., ispor. slov. *gredê, klečê*, češ. knjiž. *nesa, žije*, gluž. *ńeso, pijo* i rus. arh. зная, неся), da ih konačno ipak i u toj i u adjektivnoj službi istisne vitalnije -ѫшт/-ѧшт- (ispor. slov. *rekóč, gredóč*, slč. *bdejúc, milujúc, bdejúci, milujúci*, češ. *nesoucí, trpící*, gluž. *ńesucy* - dluž. *ńasecy*, polj. *chodząc, chodzący*, rus. i ukr. знаючи, несучи i sl.; ispor. i bugar. ходеще, обещаваики, бідеики). Funkcionalna podvojenost u sintaktičkoj službi potječe još iz scsl. jezika, gdje su oblici na -ѫшт/-ѧшт- u nekim spomenicima stali zamjenjivati iskonsko -ꙑ/-ѧ (зѣло лютѣ бѣсѧщь сѧ юноша *Su*) i dolaziti u službi gerunda (и повєлѣ съвѧзати ѧ и влачѧщє ѧ вєсти вь тємьницѫ *Su*).

Ptc. prez. pas. održao se na sjeverozapadu i na istoku (slč. *vedomý*, češ. *vědomý*, polj. *wiadomy*, rus ведомый i td.), a kod nas su mu ostali tek neznatni tragovi (*lakom, pitom*, nešto više u Srba, koji su dulje bili pod utjecajem csl. književnosti).

Ptc. pret. akt. I. u nekim je jezicima nestao (tako u bug., dluž.), u drugima je arhaizam (slč.) te se najčešće upotrebljava u službi gerunda (ovako i kod nas), a u atributnoj ga službi češće nalazimo u ruskom jeziku.

Ptc. pret. akt. II. i danas je nosilac složenih glagolskih oblika te se održao u svima slavenskim jezicima.

Ptc. pret. pas. održao se također te osobito služi tvorbi glag. imenica. U bug. i rus. nešto je obilnija primjena sufiksa -тъ, a u bug. osim toga dolazi do karakteristične depalatalizacije suglasnika (раненъ, жененъ, pa моленъ, просенъ, роденъ; ispor. i naše *donesen : donešen, dovezen: dovežen* i sl.).

Složeni glagolski oblici

Među složene glagolske oblike spadaju — osim pasiva (vidi gore) — perfekt, pluskvamperfekt, oba futura i kondicional.

Futur.

Futur I. nema posebnih (prostih) oblika. Jedini ostatak nekadanjega slavenskoga futura nalazimo u rus.-csl. fut. participu бꙑшѧ, бꙑшѧщи[120] (sa suf. *-s-: *bysi , *bysьši, *bysitь...*, gdje je **-y-s-* dalo **-y-χ-*, a ovo ispred *-i̯ *y-š-*, tako da je ovakav suponirani futur mogao imati oblike **byšǫ, *byšiši, *byšitь*; ispor. i lit. *búsiu, bús(i), búsiva, búsita, búsime, búsite*).

Inače se futur za svršene glagole izražava prezentom, a za trajne infinitivom i prezentom pom. glagola бꙑти, хотѣти, имѣти i sl., ispor. бѫдѫ носити, хоштѫ видѣти, имамь пити, начьнѫ ненавидѣти i td.

Prema trajnom prezentskom бꙑти - єсмь davala se već u scsl. posebna futurska nijansa perfektivnom бꙑти - бѫдѫ (ispor. живъ єстъ : живъ бѫдєтъ). Odatle se razvila služba futura eksaktnoga дѣлалъ бѫдѫ, водили бѫдємъ (ispor. покаꙗлъ сѧ єстъ : покаꙗлъ сѧ бѫдєтъ i sl.).

Perfekt i pluskvamperfekt.

Tvore se perifrastički, tj. tako da se participu pret. akt. II. za perfekt dodavao prezentski, a za pluskvamperfekt imperfektni

oblik pomoćnoga glagola **бꙑти - ѥсмь**: pf. **неслъ ѥсмь, несли || неслꙑ ѥсмъ** i sl. — plpf. **неслъ бѣахъ, несли || неслꙑ бѣахомъ**. Mjesto imperfektnoga **бѣахъ** ili **бѣхъ** dolazi također perfektno **бꙑлъ ѥсмь**, pa je ovakav pluskvamperfekt glasio **неслъ бꙑлъ ѥсмь, ѥси** . . . i td.

Refleks praie. perfekta nastojao je KULJBAKIN pronaći u u scsl. aoristnom **вѣдѣ**, gdje je sufiksalno **-ѣ** tumačio praindoevropskim **ai̯* (prema stind. pf. *tu-tud-ē*), no u tome je ostao osamljen.

Kondicional.

Tvori se pomoću participa pret. akt. II. i oblika **бимь, би, би - бимъ, бисте, бѫ**, a to je pogodbeni oblik glagola **бꙑти**. U 2. pl. trebalo bi očekivati **bite*, no sufiksalno je *-s-* (u **бисте**) još u prasl. prodrlo ovamo iz aorista (**бꙑсте**). Nastavak **-мь** u 1. sg. smatra se refleksom praie. optativa (ispor. grč. -οιμι u λύοιμι, λέγοιμι). Ovi su scsl. oblici — kao što pokazuje **бисте** u 2. pl. — još u prasl. doba bili pod jakim utjecajem aorista (ispor. 2. 3. sg. kond. **би — би** i 2. 3. sg. aor. **бꙑ — бꙑ**; zato **бꙑстъ** nikada i ne dolazi u službi kondicionala), pa u scsl. tekstovima za 3. pl. kadšto dolazi **бишѧ** (prema aor. **бꙑшѧ**) mjesto **бѫ**, ili u 1. pl. **бихомъ** (prema aor. **бꙑхомъ**) mjesto **бимъ** (tako u *Zo* i dr.). I ovdje unutarnji razmjer potvrda i starina rukopisa kazuju da su oblici **бимь . . . бимъ . . . бѫ** stariji, i ako se već u najstarijim spomenicima dosta često zamjenjuju mlađim, aoristnim **бихъ . . . бихомъ . . . бишѧ** (prema **бꙑхъ, бꙑхомъ, бꙑшѧ**, ispor. *Ma* 13 **бѫ** : 3 **бишѧ**, *Zo* 11 **бѫ** : 9 **бишѧ**, *As* 4 **бѫ** : 2 **бишѧ** i td.)

Kondicionalno se *bim* kod nas očuvalo u nekim čakavskim govorima, a imadu ga i Slovenci u svojim Brižinskim (Frizinškim) spomenicima. Zanimljivo je da je Miroslavovo evanđelje sačuvalo sve starije oblike (**бимь, би, би, бимь**[121], **бисте**) osim **бѫ**. Kako su se ovakvi stariji oblici općenito dulje i bolje čuvali u glagoljskim nego u ćirilskim tekstovima, zaključivao je KULJBAKIN s pravom m. o. i na osnovi ovoga podatka da je predložak Miroslavova evanđelja bio pisan glagoljicom. Ostromirovo evanđelje, koje je vremenski starije od *Mirosl.*, uopće više nema toga oblika.

Od složenih glagolskih oblika do danas su se najbolje održali futur, perfekt i kondicional.

Na sjeveru se i danas prezent svršenih glagola redovito upotrebljava u službi *futura* (slč. *zavolám*, češ. *koupí*, polj. *przeczytam*, rus. i ukr. напишу, стану i td.). Slično je i u slov., gdje se u novije vrijeme sve više upotrebljavaju perifrastički oblici, ali im se kadšto daje posebno značenje (ispor. *to kravo prodam* = kanim je prodati, ako je netko želi kupiti: *to kravo bom prodal* = uvjeren sam, siguran sam da ću je prodati, i sl.). I u našem jeziku prezent svršenih glagola kadšto dolazi u službi futura.

Futur trajnih glagola tvori se u većini jezika tako da se opisuje prezentom pom. glag. **бꙑти - бѫдѫ** i ptc. pret. akt. II. (slov., polj.) ili infinitivom (slč., češ., rus. — ispor. *delal bom*, *będę pisał*, *budem volať*, *budu psáti*, буду читать). U ruskom se književnom jeziku uz буду (od XIV. stolj.) upotrebljavaju i pomoćni oblici стану, имею, a u rus. i ukr. dolazi u toj službi također refleks scsl. **ѩти - имѫ** (rus. иму, ukr. му, ≤ няти).

Jedino naš i bugarski jezik polaze kod futura od scsl. **хъштѫ** koje daje kod nas *ću* (*ćeš*, *će* . . .) a u bug petrificirano ще, samo što kod nas uz pom. glagol stoji infinitiv, a u bug., gdje je infinitiva nestalo, prezent (sa да ili bez да). Scsl. **имѣти** kao pomoćni glagol za futur čuva se u bug. нѣма (Ще идешь ли на концертъ? Нѣма да ида!). Osim toga bug. je u futuru razvio zanimljivu konjunktivnu konstrukciju, kojom se, ako je ще iza glagola, izriče neka neodređenost, mogućnost ili želja da se ispuni ono što riječ znači (Господь ще ти даде, каквото искашь! Даще Господь!). Bugari taj futur zovu neodređenim (бѫдеще неопредѣлено) za razliku od običnoga futura koji zovu određenim (бѫдеще опредѣлено).

Perfekt. Prema scsl. **жилъ ѥсмь - жили ѥсмъ** tvori se perfekt i danas pomoću prez. **бꙑти - ѥсмь** i ptc. pret. akt. II. I tu je razvoj kroz stoljeća stvorio krug, u kojem uz particip kao konstantu jedni oblici prelaze u druge ne narušavajući iskonske morfol. cjeline.

Scsl. pomoćni oblici očuvali su se u svim licima samo na jugu, u našem i u slovenskom jeziku, a u ruskima ih jezicima uopće nema te se dijelom zamjenjuju ličnim zamjenicama, koje se zato češće upotrebljavaju nego kod nas. Između jednih i drugih razvili su se prelazni oblici na istoku (u bug.) i na zapadu (u slč., češ. i polj.), gdje pomoćni oblici dolaze samo za 1. i 2. lice. U poljskom se jeziku osim toga ovakav reducirani pomoćni oblik rado nadovezuje bilo na particip ili na koju riječ ispred njega (ispor. *widziałeś?* — *widzieliśmy tę sztukę!* — *Tyś widział, żeśmy tę sztukę oglądali.*).

Kondicional se danas oslanja ugl. na sekundarne (aor.) oblike, na pr. u našem jeziku, zatim u bug. i gluž., dok polj. imade *-bym*, *-byś*, *-by*, *-byśmy*, *-byście*, *-by*. U ostalim jezicima upotrebljavaju se ugl. za kondicional ukočeni oblici 2. 3. sg. (*by* - *bi*, ovako u slč., češ., dluž. i rus., kojima se sve više približava i naš govorni jezik).

DODATAK

Prilozi.

Scsl. se prilozi po postanku dijele u dvije skupine: jednima je osnova zamjenica, a drugima imenica ili pridjev; prema tome zvat će se prvi zamjeničkima, a drugi imenskima.

Zamjeničkih je priloga manje od imenskih i tvore se tako da se osnovnom liku neke zamjenice (к|къ, т|тъ, с|сь, ов|овъ, он|онъ, ин|инъ, і (и, *jь), вьсь) dodaju čestice za oznaku *načina* (-ако: како, тако, ıако, инако), *smjera* (-амо, -ѫдоу: камо, тамо, сѣмо, ıамо - кѫдоу, тѫдоу, ıѫдоу), *mjesta* (-оу, -де: тоу - сьде, овъде, онъде, инъде, вьсьде), *vremena* (-гда: къгда, тъгда ili, s vokalizovanim ъ, ь, когда, тогда, ıегда) ili *stupnja* (-ль, -ли, -лѣ uz vokalizaciju prethodnoga ъ, ь: коль, коли, колѣ, толь, толи, толѣ, ıель, ıели, ıелѣ, сели i td.).

Imenski se prilozi od *pridjeva* tvore tako da se uzme akuz. sg. u sred. rodu (мало, чисто, горько, вышее, вяштее, паче, иначе) ili lok. (зълѣ, горѣ, лютѣ, горьцѣ), ili instr. pl. (мѫжьскы, роумьскы, малы, правы VONDRÁK), ili se ostavljaju u općem obliku (близь, различь, иностань, особь i td.). Kod *imenica* se priložna služba određuje kosim padežima, *genitivom* ili *lokativom* (долоу, врьхоу), *dativom* (възноу), *akuzativom* (противѫ, вънѫ), *lokativom* (горѣ, долѣ, поздѣ, оутрѣ, лани), *instrumentalom* (тъчиѭ, вышниѭ, вѣторицеѭ) i sl. Ti su se oblici razvili iz sintaktičke službe pojedinih padeža, koji su kadšto u scsl. sami sobom mogli označavati odnose za koje su kasnije bili potrebni prijedlozi. Na pr. instr. sg. ноштиѭ и дьниѭ *Sa* danas su prilozi (*noću* i *danju*), a nekoć je to bio instr. vremena (ispor. također могѫ разорити црькъвь и трьми дьньми съзьдати ѭ Mt. XXVI$_{61}$), jednako kao što je дъвѣма сътома (да шьдъше коупимъ дъвѣма сътома пѣнязъ хлѣбы Mk. VI$_{37}$) bio instrumental mjere, ili kao što su вои (ноужда ıемоу бѣаше ити вои *Su* 215$_{6}$ cum militibus) ili маломоштиѭ (добрѣ ти ıестъ маломоштиѭ въ животъ вънити, неже .... Mk. IX$_{43}$, κυλλόν) bili instrumentali društva i načina. Slično se u scsl. u priloškoj službi upotrebljavao i poneki *genitiv* (шьдъшоу трии поприштъ *Su* 223$_{3}$), *akuzativ* (странѫ сѣвера отъ града обраштете тѣла моıего *Su* 154$_{28}$), *lokativ* (полоу ношти въпль бъістъ Mt. XXV$_{6}$, gdje полоу ношти može biti i gen. prema grč. μέσης νυκτός) i sl.

Među priloge imenskoga podrijetla ubrajaju se također дѣль-ма, польма i sl. s karakterističnim M-formantima (тъкъмо, въхъма, вельми), zatim дома, вьчера, i sl.

Prijedlozi.

Scsl. su se prijedlozi u našem jeziku većim dijelom do danas održali u istom obliku i u istoj službi (ispor. безъ, до, изъ, къ, на, надъ, о, по, подъ, прѣдъ, прѣ-, при, про-, раз-, съ, оу, за). Scsl. въ odgovara našem *u* s akuzativom i lokativom (въ храмъ, въ храмѣ), въз(ъ) uglavnom našem *uz* (възъ брьдо; isp. *nad* u благодѣть възъ благодѣть), объ našem *o* ispred samoglasnika (объ одежди), отъ našem *od* (отъ града, отъ чловѣкъ).[122]

Imenskoga su podrijetla междоу (lok. du.), противѫ (akuz. sg.), кромѣ, вънѣ, врьхоу (lok. sg.) i cijeli niz sličnih oblika koji se upotrebljavaju kao prijedlozi (близъ, вънъ, искрь, прѣжде, прѣмо, ради, радьма, развѣ, ск(в)озѣ i dr.).[123]

Iz sintakse.

Scsl. sintaksa uz elemente koji su nam zajednički ili koji nam ni danas nisu strani (ispor. коль краты въсхотѣхъ събьрати чада твоıа, ıакоже събираıетъ кокошь пьтеньцѧ своıа Mt. XXIII$_{37}$, и се изношаахѫ оумрьшь сынъ иночадъ матери своıеи L. VII$_{12}$, вьсıакъ иже възьрить на женѫ с поxотьѭ, юже любы сътвори съ неѭ въ срьдьци своıемь Mt. V$_{28}$ i sl.), imade dosta takvih, koji se svojim sklopom udaljuju od naše jezične prakse. Manje bi nam na pr. danas sintaktički odgovaralo — i ako razlike nisu tolike, da se tekst ne bi mogao pravilno razumjeti — scsl. авраамъ, отьць вашь, радъ би бълъ, да би видѣлъ дьнь мои Iv. VIII$_{56}$: grč. ἵνα ἴδῃ τὴν ἡμέραν ἐμήν, ili не прѣлюбы сътвориши Mt. V$_{27}$: grč. οὐ μοιχεύσεις, рахиль плачѫшти чадъ своихъ *Su* 386$_{13}$, ili не приде бо правьдьникъ призъватъ нъ грѣшьникы Mt. IX$_{13}$, gdje je ovakav objekt u genitivu redovita pojava (scsl. gen. separationis, odn. gen. uz zanijekane glagole). Starocrkvenoslavenski

se jezik — jednako kao i grčki ili latinski — u rečenici zadovoljavao samo jednom negacijom, i sve su ostale riječi ostajale u svom normalnom obliku, samo se objekt mjesto u akuzativ stavljao u genitiv (**аште бо своеѩ вѣрꙑ не съхрани, то ни нашеѩ иматъ съхранити** *Su* 66_9, **наипаче же никакоже вѣаше водꙑ** *Su* 549_{11-12}). Daljnji utjecaj ovakve negacije odaje i **ѩко не имамь къде събьрати плодъ моихъ** L. XII_{17} ili **си же отъ неѩлиже вьнидъ не прѣста облобизаѭшти ногꙋ мои** L. VII_{45}, dok se akuzativ u **женѫ юности твоеѩ да не оставиши** Clo 135 tumači time što se objekt nalazio ispred glagola, te u tom položaju nije bio izvrgnut negaciji koja je u toku misli istom kasnije pristupila glagolu. Međutim, ima potvrda u kojima akuzativ objekta ostaje kadšto i onda, kada bi se i prema scsl. slaganju oblika očekivao koji drugi padež, ispor. **вьсакѫ розгѫ о мнѣ не творѧштѫѭ плода изъметъ сѧ** *Sa* Iv. XV_2 : grč. πᾶν κλῆμα... αἴρει αὐτό[124], ili **по приѩти ми отъ... бога велик҄ꙑи даръ** *Su* 525_{15-16} i sl. I tu je akuzativu razlog bila uža povezanost s osnovnim glagolskim oblikom koji je bio prelazan (**изѩти, приѩти**). Još je za naš jezični osjećaj neobičniji na pr. scsl. akuzativ zakletve (**тако ми богꙑ** *Su* 156_3)[125], ili instrumental svojstva u **кротъкъ и безлобꙑ бѣаше и рѣчьнѫ простѫѭ** *Su* 46_{29-30}, ili infinitiv uz negaciju **очи же ею дръжимѣ бѣста не познати его** *Su* 474_{21} (prema grč. τοῦ μὴ ἐπιγνῶναι αὐτόν, u ev. **да его не познаѥте** L. XXIV_{16}) i sl. Uporaba participa, kao što se tu i tamo i dosad moglo vidjeti, u scsl. je vrlo česta, ispor. m. o. **се отьць твои и азъ скрьбѧшта искаахомѣ тебе** L. II_{48} - grč. ὀδυνώμενοι, ili **възвратишѧ сѧ пастꙑри славѧште и хвалѧште бога** L. II_{20} - *grč.* δοξάζοντες καὶ αἰνοῦντες, **видѣшѧ юношѫ сѣдѧшть** Mk. XVI_5 - *grč.* καθήμενον, **къде естъ рождии сѧ цѣсарь** Mt. II_2 - *grč.* ὁ τεχθεὶς βασιλεύς i td. Odatle se vidi da scsl. participu obično odgovara particip i u grčkom jeziku, što međutim ne znači da je njegova poraba bila uvjetovana ovakvom porabom u grčkom jeziku, ili da je o njoj bila ovisna. Ovo se ne može reći za neke druge slučajeve (v. gore *Su* 474_{21}), gdje su se prevodioci ropski povodili za izvornikom prenoseći konstrukcije kojih u scsl. inače nije bilo, ispor. **къде хоштеши, оуготоваемъ тебѣ пасхѫ** : *grč.* ποῦ θέλεις ἑτοιμάσωμέν σοι φαγεῖν τό πάσχα Mt. XXVI_{17}, **мъногъ народъ отъ галилеѩ по немь идошѧ** *Zo* : *grč.* πολὺ πλῆθος ἀπὸ τῆς Γαλιλαίας ἠκολούθησαν αὐτῷ Mk. III_7, **и се трѫсъ велии бꙑстъ въ мори,**

ѩко покрꙑвати сѧ корабль вльнами : *grč.* καὶ ἰδού, σεισμὸς μέγας ἐγένετο ἐν τῇ θαλάσσῃ, ὥστε τὸ πλοῖον καλύπτεσθαι ὑπὸ τῶν κυμάτων Mt. VIII_{24}, (**приимѣте оуготованое вамъ цѣсарьствие**) **егоже бꙑ вьсѣмъ намъ не погрѣшити** : *grč.* ἧς γένοιτο πάντας ἡμᾶς ἐπιτυχεῖν *Su* 508_6 i td. Kadšto se u takvoj prilici smatralo potrebnim da se u istaknutu položaju čak i član prevodi (**чьто естъ еже из мрьтвꙑхъ въскрьснѫти** : grč. τί ἐστι τὸ ἐκ νεκρῶν αναστῆναι Mk. IX_{10}, v. i Mk. XII_{33}). Nije stoga čudo da su se i neke stalne sintaktičke konstrukcije doslovno prenosile, tako *akuzativ s infinitivom* (**кого мѧ непьштѹѭтъ народи бꙑти** : *grč.* τίνα με λέγουσιν οἱ ὄχλοι εἶναι L. IX_{18}), pa *dva akuzativa* (**и сътворѭ ва ловьца чловѣкомъ** : *grč.* καὶ ποιήσω ὑμᾶς ἁλιεῖς ἀνθρώπων Mt. IV_{19}, ili **мьнѣвъша же и въ дрѹжинѣ сѫшть** : *grč.* akuz. s inf. νομίσαντες δὲ αὐτὸν ἐν τῇ συνοδίᾳ εἶναι L. II_{44}) i sl. U izboru padeža scsl. i u ovakvim kostrukcijama rado naginje dativu, pa tako na pr. grčki akuzativ s infinitivom kadšto prenosi svojim *dativom s infinitivom* (**глаголѭштеи въскрѣшению не бꙑти** : *grč.* οἱ ἀντιλέγοντες ἀνάστασιν μὴ εἶναι L. XX_{27}, **не добро естъ многомъ богомъ бꙑти** — non convenit multos esse deos *Su* 100_{26-27}, ispor. također **бꙑстъ же оумрѣти ништѹемѹ** : *grč.* ἐγένετο δέ ἀποθανεῖν τόν πτωχόν L. XVI_{22} i **дастъ имъ область чѧдомъ божиемъ бꙑти** : *grč.* ἔδωκεν αὐτοῖς ἐξουσίαν τέκνα θεοῦ γενέσθαι Iv. I_{12}). Ta sklonost prema dativu, koji u scsl. imade vrlo bogatu službu, dolazi osobito do izražaja u *dativu apsolutnom*, jednoj participijalnoj konstrukciji koja je karakteristična za starocrkvenoslavenski jezik, a oblikom i značenjem odgovara sličnim konstrukcijama u grčkom (gen.), gotskom (dat.) i latinskom jeziku (abl.). Jednako kao što se za participe ne može reći da su u svemu ovisni o grčkom jeziku, tako se ni za dativ apsolutni ne može reći da bi bio ropski načinjen prema grčkom genitivu apsolutnom, ako ništa, a ono i zato što se njime kadšto prenose i druge grčke konstrukcije, ispor. na pr. grč. akuzativ u **ишьдъшѹ же емѹ въ врата оузьрѣ и дрѹгаѩ и глагола** : ἐξελθόντα δὲ αὐτὸν εἰς τὸν πυλῶνα, εἶδεν αὐτὸν ἄλλη καί λέγει Mt. XXVI_{71}, **вънидъшѹ емѹ въ домъ, оученици его въпрашаахѫ и единого** : καὶ εἰσελθόντα αὐτὸν εἰς οἶκον, οἱ μαθηταί αὐτοῦ ἐπηρώτων αὐτὸν κατ' ἰδίαν Mk. IX_{28} [26] ili konstrukcije sa ἐγένετο δὲ ἐν τῷ... + infin. u **бꙑстъ же належѧштѹ емѹ народѹ... тъ бѣ стоѩ...** - grč. ἐγένετο δὲ ἐν τῷ τὸν ὄχλον ἐπικεῖσθαι αὐτῷ... καὶ αὐτὸς ἦν ἑστώς L. V_1, **и бꙑстъ идѫштѹ емѹ въ иерѹсалимъ и тъ прохождааше** - *grč.*

καὶ ἐγένετο ἐν τῷ πορεύεσθαι αὐτὸν ἐν Ἰερουσαλήμ, καὶ αὐτὸς διήρχετο L. XVII$_{11}$, и бꙑстъ идѫштемъ имъ иштистишѧ сѧ - *grč.* καὶ ἐγένετο ἐν τῷ ὑπάγειν αὐτοὺς ἐκαθαρίσθησαν L. XVII$_{14}$ i sl.

Bitno je za pravi dativ apsolutni da mu subjekt nije jednak subjektu glavne rečenice, tj. da je subjekt participijalne konstrukcije jedan, a subjekt ostaloga dijela rečenice drugi (v. gornje potvrde). Dativom apsolutnim zamjenjuju se u scsl. najčešće *vremenske* rečenice (сѣдѧштоу же ѥмоу на сѫдишти посъла къ нѥмоу жена своꙗ - *grč.* καθημένου δὲ αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ βήματος ἀπέστειλεν πρὸς αὐτὸν ἡ γυνὴ αὐτοῦ - *got.* sitandin *þ*an imma ana stauastola, insandida du imma qens is - *lat.* sendente autem illo pro tribunali, misit ad eum uxor eius Mt. XXVII$_{19}$, събьраномъ же сѫштемъ имъ (*As Os Ni* : събьравъшемъ же сѧ имъ *Zo Ma Sa*), рече имъ пилатъ - *grč.* συνηγμένων οὖν αὐτῶν εἶπεν αὐτοῖς ὁ Πειλᾶτος - *got.* gaqumanaim *þ*an im, qa*þ* im Peilatus - *lat.* congregatis ergo illis, dixit Pilatus Mt. XXVII$_{17}$ і абиѥ ѥште ѥмоу глаголѭштоу приде июда - *grč.* καὶ εὐθέως ἔτι αὐτοῦ λαλοῦντος παραγίνεται Ἰούδας - *got.* jah sunsaiw nauh*þ*anuh at imma rodjandin quam Iudas - *lat.* et, adhuc eo loquente, venit Iudas Mk. XIV$_{43}$, придѫ на гробъ въсиꙗвъшоу слъньцоу - *grč.* ἔρχονται ἐπὶ τὸ μνημεῖον ἀνατείλαντος τοῦ ἡλίου - *got.* atiddjedun du *þ*amma hlaiwa urrinnandin sunnin - *lat.* veniunt ad monumentum, orto iam sole Mk. XVI$_{2}$, бꙑстъ же идѫштемъ по пѫти, рече ѥдинъ къ нѥмоу (*Ma*; *Zo*: идѫштемъ имъ по пѫти, рече ѥтеръ к- нѥмоу) - *grč.* ἐγένετο δὲ πορευομένων αὐτῶν ἐν τῇ ὁδῷ εἶπέν τις πρὸς αὐτόν - *got.* war*þ* *þ*an gaggandam im in wiga qa*þ* sums du imma - *lat.* factum est autem: ambulantibus illis in via, dixit quidam ad illum L. IX$_{57}$, отъшьдъшема же вѣстьникома иоанновома начѧтъ глаголати къ народомъ. *Ma* - *grč.* ἀπελθόντων δὲ τῶν ἀγγέλων Ἰωάννου ἤρξατο λέγειν πρὸς τοὺς ὄχλους - *got.* at galei*þ*andam *þ*an *þ*aim airum Iohannes dugann rodjan du manageim — *lat.* et cum discessissent nuncii Ioannis, coepit... dicere ad turbas L. VII$_{24}$, си глаголѭштоу ѥмоу мъноѕи вѣроваша въ него - *grč.* ταῦτα αὐτοῦ λαλοῦντος πολλοὶ ἐπίστευσαν εἰς αὐτόν - *got.* *þ*ata imma rodjandin managai galaubidedun imma - *lat.* haec illo loquente, multi crediderunt in eum Iv. VIII$_{30}$, си рекъшоу ѥмоу ѥдинъ отъ... слоугъ... оудари въ ланитѫ исоуса - *grč.* ταῦτα δὲ αὐτοῦ εἰπόντος εἷς τῶν ὑπηρετῶν... ἔδωκεν ῥάπισμα τῷ Ἰησοῦ - got. i*þ* *þ*ata qi*þ*andin imma, sums andbahte... gaf slah lofin Iesua - *lat.* haec autem cum dixisset, unus... ministrorum dedit alapam Iesu Iv. XVIII$_{22}$). Rjeđe se dativom apsolutnim zamjenjuju ostale adverbijalne rečenice, *uzročne* (въ тꙑ дьни пакꙑ мъногоу сѫштоу народоу и не имѫштемъ чесо ꙗсти - призъвавъ оученикꙑ своꙗ исоусъ глагола имъ - *grč.* ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμέραις παμπόλλου ὄχλου ὄντος καὶ μὴ ἐχόντων τι φάγωσιν, προσκαλεσάμενος τοὺς μαθητὰς λέγει αὐτοῖς - *got.* in jainaim *þ*an dagam aftra at filu managai managein wisandein jah ni habandam hva matidedeina, athaitands siponjans qa*þ*uh du im - *lat.* in diebus illis iterum cum turba multa esset, nec haberent quod manducarent, convocatis discipulis, ait illis Mk. VIII$_{1}$; ispor. također морѥ же вѣтроу велию дꙑхаѭштоу въстаꙗше - *grč.* ἥ τε θάλασσα ἀνέμου μεγάλου πνέοντος διηγείρετο - *got.* i*þ* marei winda mikilamma waiandin urraisida was - *lat.* mare autem, vento magno flante, exurgebat Iv. VI$_{18}$), *pogodbene* (которꙑи же отъ васъ рабъ имꙑꙗ... иже пришьдъшоу съ села речетъ ѥмоу - *grč.* τίς δὲ ἐξ ὑμῶν δοῦλον ἔχων... ὃς εἰσελθόντι ἐκ τοῦ ἀγροῦ ἐρεῖ αὐτῷ - *got.* hvas *þ*an izwara skalk aigands... saei atgaggandin af hai*þ*jai qi*þ*ai... - *lat.* quis autem vestrum habens servum... qui regresso de agro dicat illi... L. XVII$_{7}$), *dopusne* (толика же знамениꙗ сътворьшоу ѥмоу прѣдъ ними, не вѣровахѫ въ нь - *grč.* τοσαῦτα δὲ αὐτοῦ σημεῖα πεποιηκότος ἔμπροσθεν αὐτῶν, οὐκ ἐπίστευον εἰς αὐτόν - *got.* swa filu imma taikne gataujandin in andwair*þ*ja ize, ni galaubidedun imma - *lat.* cum autem tanta signa fecisset coram eis, non credebant in eum Iv. XII$_{37}$) i dr.

U slavenskim se jezicima dativ apsolutni, osim neznatnih tragova u bugarskom i ukrajinskom — nije održao, i danas ga nema ni u jednom književnom jeziku.

Osvrt na scsl. dijalektologiju i scsl. recenzije

Starocrkvenoslavenski jezik u onom obliku, kako nam se sačuvao u spomenicima, predstavlja produkt stoljetne književne tradicije koja se gajila po samostanima širom slavenskih zemalja i prenosila sa generacije na generaciju u relativno očvrslu, izgrađenu i stinutu obliku. Onaj prvotni scsl. jezik — jezik sv. Braće, kako hoće ćirilometodisti — nije se pun i netaknut očuvao nigdje: svi su naši spomenici, pa i oni najstariji, bar koju stotinu godina mlađi od prvih matica, i svi su samo prijepisi kud i kamo starijih originala koji nam se nisu očuvali. Oni pak tekstovi, za

koje možemo pretpostaviti da su u doba naših spomenika prevedeni na slavenski jezik, izgrađeni su također posvema na osnovi kojoj je temelje udarila spomenuta književna tradicija, tako da se samo po kojom crtom razlikuju od onih koji su prepisani iz starijih matica. Dokazuje to s jedne strane usku jezičnu srodnost, koja je u ono vrijeme još postojala među različnim slavenskim narodima, a sa druge stanovitu zaokruženu književnu kulturu koja se — i ako u vrlo skromnim razmjerima — bila raširila po području na kojem se nekoć uz slavensko bogoslužje bila gajila i scsl. knjiga. Zato se u cijeloj toj književnosti, bez obzira na njezin postanak, obično ističe jedna osnovna, opća jezična konstanta koja čini jezgru scsl. jezika, i uz nju po koja mlađa karakteristična varijanta koja posredno upućuje na njegov unutrašnji razvoj od prvih početaka slavenske književnosti pa do vremena iz kojega potječu naši spomenici, dakle do kraja X. i XI. stoljeća.

Počet ćemo ovaj osvrt sa pra-starocrkvenoslavenskim (*prascsl.*), kako ćemo zvati jezik prvih početaka scsl. književnosti.

Kakav je bio taj jezik u svim svojim pojedinostima, nije nam poznato. Uzajamnim poređenjem scsl. spomenika i proučavanjem najstarije slavenske azbuke (glagoljice) znademo samo toliko, da je — od glasova — imao nazalno **ѫ**, **ѧ** (**пѫть - пѧть**, **зѫбъ - зѧть**), zatim **ꙑ** (**дꙑмъ**, **сꙑнъ**, **богꙑн҄и**), prvotno **ѣ** (**цѣсарь**, **вѣра**, **цѣлъ - ѣсти**, **ѣко**), izrazito **ъ**, **ь** (**сънъ - дьнь**, **сладъкъ - пѧтъкъ : пѧтьница**), sonantno *ŗ ḷ* (**кръвь**, **плъть - пръвъ**, **слъза**), epentetsko *l'* (gen. sg. **землѩ**, **каплѩ**, **кораблѩ** *Zo*, pril. **древлѥ**), poseban glas **ѕ** (*As* **ѕѣло**, **польѕа**, n. pl. **мноѕи**, lok. sg **боѕѣ**), pa **м** (**+рмэѧв**), *sc* ≤ **sk* + *ě*|*i* (≤ *oį, *aį, u dat. lok. sg. i nom. pl. : **дъска - дъсцѣ**, **человѣчьски - человѣчьсци**), zatim *št*, *žd*: 1. ≤ *t'*, *d'* (: **свѣшта**, **межда** i **ношть**, **пешть**, gdje je *št* ≤ **k' t'*), 2. ≤ *sk*, *zg*, *st*, *zd* + *j* (**пригвоздити - пригвожденъ**, **крьстити - крьштенъ** i td.), 3. ≤ *sk*, *zg* ispred mekog samoglasnika (: **штиръ**, got. *skeirs*, *polj. szczery*, **искати** - 3. sg. **иштетъ**, **мозгъ - мождани**, **розга - рождиѥ**, **скѫдъ - штѧдѣти**, **дъска - дъштица** i sl.). U morfologiji također je dosta starine, pa se sa manje ili više opravdanja prascl. pripisuje u gen. sg. konson. osnova suf. **-е** (**камене**, **дъштере**, **словесе**), u nom. pl. komp. za muški rod **-ьше** (**драгъ - дражии**, **драже**, **дражьши - дражьше**; **сладъкъ - слаждии**, **слажде**, **слаждьши - слаждьше** i sl.), složena pridjevska deklinacija tipa **новꙑи - новаѥго - новоуѥмоу** - lok. **новѣѥмь**, pa pron. oblici za gen. sg.

чесо i lok. **чемь** (za razliku od mlađega **чесого**, **чесомь**). Od glagolskih oblika ubraja se ovamo nastavak za 3. du. **-те** (prez. **гребете**, impf. **гребѣашете**, aor. sigm. I. **грѣсте**, II. **гребосте**), asigmatski i kraći sigmatski aorist (prema duljem sigm. aor. na **-ох-**, ispor. **вести - водъ**, **васъ - водохъ**; **решти - рекъ**, **рѣхъ - рекохъ**), imperfektno **-шета**, **-шете** (prema mlađem **-ста**, **-сте**), pa uopće dulji, nestegnuti oblici imperfekta (**водѣахъ**, **висѣахъ**, **читаахъ**), kondicionalno **бимь - би - би - бимъ - *бите - бѫ**, ptc. pret. akt I. tipa **мољь - мољьши**, **хвалѩь - хвалѩьши** (prema mlađem **моливъ - моливъши**, **хваливъ - хваливъши**) i sl.

Spomenutim odlikama pripada vremenski i razvojni prioritet te se stoga misli da se s razlogom mogu pripisati jeziku prvih prevodilaca. Kakav je međutim taj jezik u svoj svojoj punini zaista bio, i nije li u njemu i u prascsl. doba bilo izvjesnih kolebanja — u morfologiji, u sintaksi, u fonetici — i kakva su ona bila, sve to danas — kako je ranije spomenuto — ne možemo točno znati. Svakako, dopušta se i ta mogućnost, pa KULJBAKIN na pr. pripisuje prascsl. od mlađih oblika i dualno **нꙑ**, **вꙑ** (akuz. du.), i dativno **чесомоу** (prema kraćem i starijem **чемоу**), i instrumentalno **новоѭ** (≤ ***новѫ-ѥѭ**) i — eventualno (a tu se i on sam koleba) — enklitičko **ѥ** (**ѥстъ**, 3. sg. prez.).[127] Neki opet ovom stazom idu tako daleko, pa i dulji sigmatski aorist, dakle onaj koji se razvio tek u mlađe scsl. doba te u nekim starijim spomenicima (na pr. u *Ma*) ne dolazi, stavljaju u prethistorijsko doba iz kojega nam se nije sačuvao nijedan spomenik (WEINGART)[128]. VAN WIJK je u tome mnogo oprezniji te otvoreno dopušta da mi danas sasvim sigurno ne znamo i ne možemo znati ni to, da li se u IX. stoljeću, u doba sv. Braće, pisalo i govorilo **добръи**, **добрꙑ** ili **добрꙑи**, da li se pisalo **чѣсъ** ili **часъ**, gen. sg. **мѫжѣ** ili **мѫжа**, ili i jedno i drugo, je li taj padež kod *u*-osnova glasio samo **сꙑноу** ili se već govorilo i pisalo i **сꙑна**, zatim kako su glasili kosi padeži od **господь**, i td.[129]

Kao što se odatle vidi, naše je znanje o prascsl. zapravo dosta oskudno, a i ono što o njemu znademo osniva se na rezultatima do kojih se došlo posrednim, poredbenim putem. U praksi, u spomenicima koji su do nas došli, slika je mnogo življa i potpunija: uz raznorazne sitne elemente nalaze se tu ispremiješani i stariji i mlađi oblici, i starije i mlađe varijante i to različnih kategorija. Jedne su u svim tekstovima jednake ili slične, druge

se javljaju u ovom ili onom obliku i to samo u nekim spomenicima te se pripisuju pojedinim područjima ili govorima za koje su u prepisivačevo doba mogle biti karakteristične. Prve ćemo zvati strukturalnima, jer kao izraz naslijeđenih tendencija pripadaju svima spomenicima, dok su druge dijalektalne te se vežu uz određena područja na kojima su se kasnije razvili, ili mogli razviti, posebni slavenski jezici.

Strukturalne su promjene odraz i nastavak tendencija koje su već u prasl. doba postojale pa su se preko prascsl. dalje razvijale bez obzira na promijenjene prilike i na tlo, na koje je zajedno sa slavenskim bogoslužjem prenesen i scsl. jezik. One su glavni nosilac kontinuiteta prascsl. oblika te se od spomenika do spomenika razlikuju više omjerom nego raznolikošću svojih pojava. S druge strane, budući da se spomenute tendencije ipak nisu svagdje jednomjerno razvijale, nego su u jednim spomenicima davale jedne, a u drugima druge, naprednije ili razvijenije oblike, mogu se i one ubrojiti u pojave u kojima su se — i ako u blažem, posrednom obliku — odražavale dijalektalne sklonosti nekih područja. Prema tome na takve promjene ne treba primjenjivati samo hronološko mjerilo, već ih treba dovoditi u vezu i s općim dijalektalnim tlom onoga područja na kojem je koji spomenik nastao.

Prave su dijalektalne crte, ili barem ono što se ovdje tim imenom krsti, u najstarijim tekstovima dobrim dijelom nehotični refleksi, omaške ili slične pojave kojima živo govorno tlo probija kroz tradicionalni veo uprkos nastojanju piščevu da ostane posvema vjeran jeziku i pismu svojih uzora. Karakteristično je pritom da se strukturalne promjene ugl. ograničavaju na oblike, dok se dijalektalne u prvom redu vežu uz glasove. Zašto? Jer su glasovi neposredniji nosilac jezičnog zbivanja te su prema tome uže s nama srasli nego oblici, koji se kao kategorijska konstanta lakše uče i bolje pamte nego glasovi. Prosječni će Englez kako tako naučiti naše oblike, ali izgovora (glasova i akcenata) ne će, isto tako kao što su naši preci stoljećima govorili latinski, tj. služili se latinskim oblicima, a da zato ipak ni danas za mnoge slučajeve ne znamo kako se koja riječ u Ciceronovo ili Tacitovo doba izgovarala. Strukturalne se promjene, općenito uzevši, objašnjavaju težnjom za pojačanom ekspresivnošću koja dovodi do brojnih analogija u korist izražajno jačih i obič-

nijih oblika. Ovako se u jeziku mlađih kopista tumače zamjenjivanja *u-* i *o*-osnova, osobito u dat. sg. (**-ови** || **-оу**) i gen. pl. (**-овъ** || **-ъ**), zatim zamjenjivanja *io-* i *i*-osnova i cijeli niz različnih inovacija ove vrsti (ispor. gen. sg. **камєни** mj. **камєнє**, ili nom. pl. **жидови**, **єтиоп'ѣни** mj. **жидовє**, **єтиоп'ѣнє**, ili nastavak **-ъмь** || **-ьмь** u instr. sg., na pr. u *Su* **божьствъмъ**, **брашънъмъ**, ili u *Os* **дѣлъмь**, **словъмь**, ili za muš. rod **оць҃мъ** || **оць҃мь** *Sa*, **отьцьмь** *Su* i sl); ovamo spadaju također oblici **ока**, **оцѣ**, **нєбоу** koji dolaze uz iskonsko **очєсє**, **нєбєси**, pa gen. pl. **матєрии** mj. **матєръ**, akuz. sg. **матєрє** mj. **матєрь** i td., zatim neki komparativni oblici, tako **хоужДьшє** uz **хоуждє** u nom. sg. sr. roda, **хоуждьши** mj. **хоуждьшє** u nom. pl. za muš. rod, pa kraći pronominalni oblici **ꙗ**, **моꙗ** u gen. sg. mj. **єꙗ**, **моєꙗ**, dat. **твои** mjesto **твоєи**, instr. **твоѭ** mj. **твоєѭ**, ili sekundarno **чєсого** (mj. **чєсо**, gen.), **чєсомь** (mj. **чємь**, lok.), zatim stegnuti oblici složene pridjevske deklinacije i td. Od glagolskih oblika pripisuje im se nestajanje sufiksalnoga **-тъ** u 3. sg. prez. — (prema enkl. **є** ≤ **єстъ**), — zamjenjivanje dualnoga **-тє** u 3. licu nastavkom **-та**, odnosno **-тѣ** za žen. i sr. rod (ispor. **привѣстє** *Ma*: **привєдоста** *Zo*, ili **рѣстє** *Ma*: **рєкоста** *Zo*. gdje se lijepo vidi da su se u *Ma* sačuvali stariji oblici nego u *Zo*; ispor. za **-тѣ** mj. **-тє посълаcтѣ** (**сєстрѣ**), **видѣстѣ** (**очи**) *Sa*, **вѣроуєтѣ** *Su*, **радоуитѣ сѧ** *Os*). Jednako valja spomenuti mlađe dualno **-ста**, **-стє** mj. starijega **-шєта**, **шєтє** u impf. (**бѣаховѣ**, **бѣашєта**, **бѣашєтє** ≥ **бѣаховѣ**, **бѣаста**, **бѣастє**) pa mlađe kondicionalno **бишѧ** u 3. pl. mj. **бѫ**, a i ostali se kondicionalni oblici (također u *Ma*) kadšto zamjenjuju mlađim aoristnim oblicima, dok u aoristu počinju prevladavati mlađi (dulji) sigmatski oblici tipa **нєсохъ**, **вєдохъ** i oblici na **-нѫ-** (**двигнѫхъ**, u 3. sg. **оусъхнѫ** *Su*, **оужаснѫшѧ сѧ** ib., **постигнѫ** : **оусъшє** *Ma*, **оужасѫ сѧ** *Ma Zo*, **постижє** ib.; odatle je **-нѫ-** ušlo i u ptc. pret. akt. I. **въкнѫвъшии** *Su* prema starijem **въкъшии**) i td.

Kod glasovnih promjena koje, kao što je ranije spomenuto, daju spomenicima poseban kolorit, dolazi kadšto do pojava tzv. hiperkorektnosti koja se obično javlja kada jezični osjećaj popusti pa je pisac ili pisar u želji da ostane što vjerniji tradicionalnom načinu pisanja prisiljen upotrebljavati grafeme koji u njegovu sustavu više ne označuju poseban glas, ili mora u nekim oblicima pisati glasove koji se više ne izgovaraju onako kako

su napisani. Posljedica je takvoga stanja da se pisac kadšto pokolebao pa govorni znak pisao i tamo gdje je trebao stajati tradicionalni, i obrnuto, da se služio „književnim“ oblicima i ondje gdje im nikada nije bilo mjesta. Ispor. za denazalizaciju nosnih samoglasnika отробѫ mj. ѫтрокѫ *Eu*, моука mj. мѫка *Clo*, ѥзꙑци mj. ѩзꙑци *Ps. sin* uz ѧ҄ рєжэ (за нѧжє) mj. ѧ҄ рэжэ (за нѣжє) *Eu*, сѫбоѭ mj. собоѭ *Ps. sin* i sl., zatim izmjeničnu upotrebu ъ, ь u шъдъ mj. шьдъ, чъто mj. чьто, pa пръвъ prema прьвъ i td. Jednako u mlađe doba dolazi do prelaženja nenaglašenoga о, є u оу, и (тъкъмоу mj. тъкъмо *Zo*, оучиштаєтъ mj. очиштаєтъ *Clo*, нашимь, твоимь mj. нашємь, твоємь *Eu*, ispor. i Нєкодимъ mj. Никодимъ *As*), do zamjenjivanja u području *r*, *l*, do nestajanja epentetskoga л' (ꙗвьєниє i sl.), do prelaženja ꙃ u з (ноꙃ'к : ноз'к), do ст ≤ сц (исц'кли : ист'клєниє *Ps. sin.*, jednako *Clo*, иц'кли : ист'кли *Zo*) i td.

Na osnovi ovakvih istraživanja lokalizirao je WEINGART scsl. tekstove ovako:[130]

1. Na češkom području nastala je matica *Ki* (još u češ.-mor. doba) i *Pra* (u Češkoj, vjerojatno u manastiru Sázavi).

2. Na panonskom (slovenskom) području: *Friz.*

3. Na području bliskom nama, vjerojatno u sjevernoj Makedoniji: *Ma*, *Clo.*

4. U Makedoniji u ohridskoj oblasti: *Zo*, *As*, *Ps. sin*, *Eu*, *Ohr*, *Ril.*

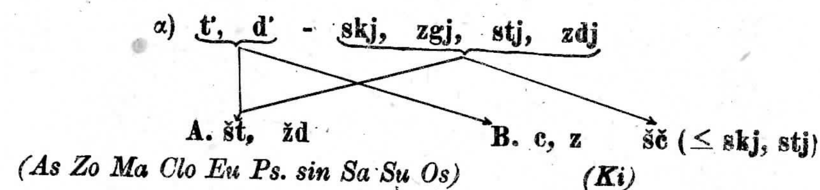
5. U zapadnom dijelu istočne Bugarske: *Su* i manji ćir. odlomci.

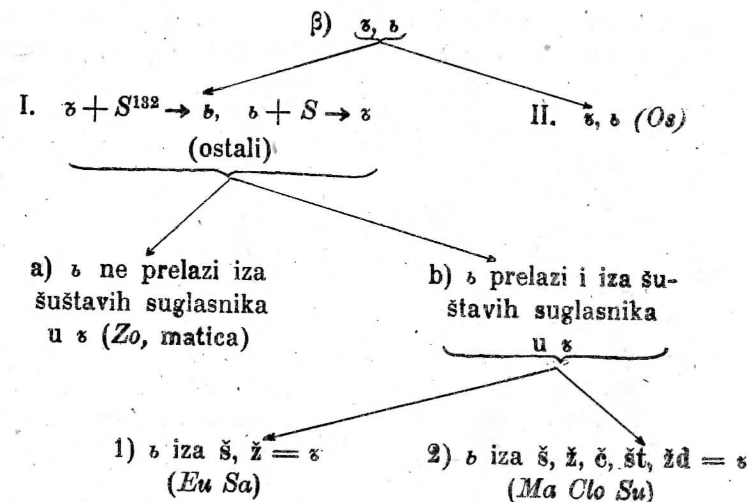
6. U sjevernom dijelu istočne Bugarske: *Sa.*

Nema sumnje da je ta podjela po sebi vrlo jednostrana pa bi WEINGARTOVU bipolarnost (češko-moravsko područje — makedonsko područje) valjalo proširiti, tim više što nema pravoga razloga zašto se na pr. *Ma* i *Clo* ne bi otvoreno pripisali hrvatskom ili srpskom području, kao što to za *Clo* izrijekom čini i VAJS.

Među najvažnije scsl. odlike spadaju zamjene *t'*, *d'*, *skj*, *zgj*, *stj*, *zdj*, zatim zamjena *jera*, *jora* i obaju nazala. One se pregledno dadu ovako prikazati:[131]

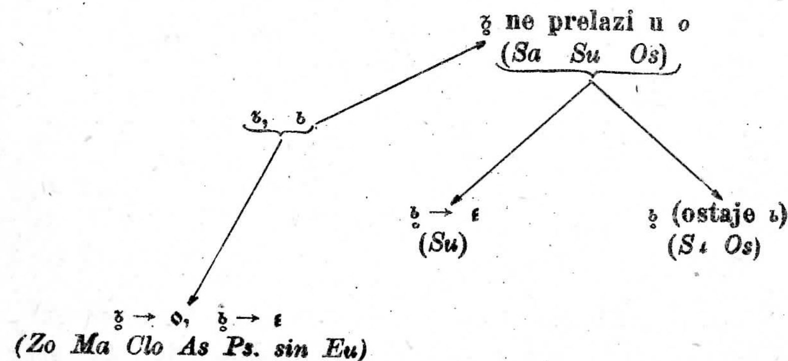

γ) Vokalizacija ъ, ь i promjene nazala:

Zamjenjivanje ъ, ь punim vokalima (*o*, *e*) dalo bi se pregledno prikazati ovako:

Obzirom na ѫ : ѧ dolazi u južnoj skupini do cijepanja: u *Zo* i *As* zamjenjuje se ѫ sa ѧ, i obrnuto, ѧ sa ѫ (**приемлѧтъ** *As*, **лежѫштѫ** *Zo*), u *Ps. sin* prelazi ѫ u о (**молитво** mj. **молитвѫ**, **доброѣ** mj. **дѫброѣ**), a u hrvatskim spomenicima (*Ma*, *Clo*) prelazi ѫ u оу (**моука** mj. **мѫка** *Clo*, **дроугоуѭ** mj. **дроугѫѭ** *Ma*).[133]

Posebno mjesto među rukopisima scsl. doba zauzimlju Frizinški odlomci *(Fri)*. Zovu se tako po tome što su nađeni u nekom latinskom kodeksu koji je pripadao samostanu u Freisingenu (Frisingen, Gor. Bavarska), a danas su vlasništvo Državne knjižnice u Münchenu. Sadrže ispovjednu molitvu i ispovjedna tumačenja što ih je između 972. i 1039. u Koruškoj zabilježio nepoznati njemački svećenik koji je tamo vršio duhovnu pastvu. Od jezičnih osobina osobito se ističu *o* mj. *ǫ* (*močenik*: **мѫченикъ**) i *-dl-* u ptc. pret. akt. II. i sl. mj. *-l-* (*vzedli*, *modliti*). Premda se ne ubrajaju u scsl. spise u užem smislu, ipak su za najstariju slavensku književnost vrlo važni, jer su 1) jedini latinicom pisani spomenik koji pripada mlađim scsl. rukopisima i 2) jedini predstavnik panonske (slovenske) recenzije starocrkvenoslavenskoga jezika. Izdali su ih VONDRÁK (Frisinské památky, jich vznik a význam v slovanském písemnictví, Praha 1896.) i u novije vrijeme RAMOVŠ i KOS (Brižinski spomeniki, Ljubljana 1937., Akad. bibl. zv. 9).

Recenzijom ili redakcijom u gornjem smislu zovemo u mlađim spomenicima prilagođavanje scsl. jezika i njegovih kategorija živom govoru piščeva kraja. Dok u starijim spomenicima, koje ubrajamo u kanon scsl. spisa, do ovakvih pojava dolazi samo sporadički, u mlađima one su redovita pojava po kojoj ih je lako prepoznati i lokalizirati. Prema tome, uzmemo li u obzir i *Fri*, imat ćemo u csl.[134] književnosti od XI. stoljeća dalje pet recenzija: **1**) češko-moravsku, **2**) panonsko-slovensku, **3**) hrvatsku i srpsku, **4**) bugarsku (srednjobugarsku)[135] i **5**) rusku. Spomenici češko-moravske i hrvatske recenzije pisani su glagoljicom, slovenski latinicom, a ostali ćirilicom.

1. *(češ.-mor.)*: Od jezičnih odlika valja istaknuti **c**, **z** mj. **шт**, **жд** ≤ *ť, *ď; šč mj. **шт** ≤ *skj (v. *Ki*); **-dl-** mj. **-л-** i **u** mj. **ѫ** (**модлитвоу** mj. **молитвѫ**); **š** ≤ s' (**вши** mj. **вьси**, **вишѣчьскаѣ** mj. **вьсѣчьскаѣ** i sl.).

Najvažniji predstavnik č.-m. recenzije iza *Ki* jesu ***Praški listići*** (*Pra*, 2 pergam. lista, našao ih je K. Höfler god. 1855. u

kaptolskom arhivu sv. Vida na Hradčanima u Pragu, prvi je list palimpsest kojemu je prijašnje pismo također bila glagoljica, drugi je oko 50 godina stariji od prvoga te je napisan negdje u drugoj polovini XI. stoljeća), liturgijski fragmenat po obredu istočne crkve; nalaze se i danas tamo gdje su nađeni.

2. *Fri* uz odlike spomenute na str. 164. sadrže u leksikonu nekoliko izraza koji inače dolaze u spomenicima č.-mor. redakcije (*obět* „votum" — ovako i *Ki* — mj. scsl. **жрьтва**, *izvolenicom* II_{65} : **изволеници** *Pra* i sl).[136]

3. *(hrv.-srp.)*: Scsl. ѫ zamjenjuje se sa оу, ѧ sa є, a mjesto dva različna znaka za poluglas (ъ, ь, ъ, ь) upotrebljava se u mlađim rukopisima samo jedan (ь ili — rjeđe — ъ, u glag. ь ili — osobito kasnije — I): dokaz, da su se jednako izgovarali (jamačno kao ь, ъ). Osim toga je za hrvatsko i srpsko područje karakteristična uzajamna upotreba ꙑ - и, ѣ - є, въ, вь - оу, što dokazuje da se ne samo ꙑ i въ - вь nego djelomice i ѣ u ono doba zamjenjivalo mlađim и, оу, є. Od oblika valja istaknuti gen. sg. **жене, воде** (prema starijem **жены, воды**) i instr. sg. **водовь** (prema *vodoų ≤ *vodoǫ ≤ **водоѭ**).

Od *glagoljskih* spomenika najvažniji su (do XIII. stoljeća):

1. ***Bečki listići*** (*Bl*, 2 lista debele pergamene, iz XII. stoljeća, pisani karakterističnom poluoblom glagoljicom, odlomak misala po obredu zapadne crkve; sadržajno su srodni *Ki*, a nalaze se i danas u Beču).[137]

2. ***Grškovićev apostol*** (*Gap*, 4 lista, iz XII.—XIII. stolj., odlomak iz Djela apostolskih) potječe s juga te je napisan vjerojatno negdje u Hercegovini (JAGIĆ). Našao ga je pop Jerko Gršković u Vrbniku na otoku Krku, a čuva se u arhivu Akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.[138]

3. ***Mihanovićev apostol*** (*Map*, 2 lista, također iz XII.—XIII. stoljeća, odlomak tzv. aprakos-apostola ili apostolara po obredu istočne crkve). Našao ga je Antun Mihanović na koricama Ilovičkoga nomokanona iz god. 1262.[139]

Vremenski u ovo razdoblje spada i najznatniji spomenik starije hrvatske epigrafije tzv. Baščanska ploča s darovnicom kralja Zvonimira (1076—1089).[140]

Polet, kojim se hrvatska glagoljska književnost stala razvijati od sredine XIII. stoljeća na ovamo stvorio je cijeli niz reprezentativnih djela (Reimsko evanđelje, Vatikanski misal i misal

kneza Novaka, Vrbnički I., II. i IV., Vatikanski i Pašmanski brevijar i brevijar Vida Omišljanina, zatim kodekse oksfordski, praški i pariški — a to su tek prvi plodovi, djela XIII. i XIV. stoljeća!), koja predstavljaju jednu od najljepših strana stare hrvatske narodne i kulturne prošlosti.

Od *ćirilicom* pisanih spomenika toga doba najvažniji su predstavnici naše redakcije:

1. *Miroslavovo evanđelje (Mirosl.*, aprakos-evanđelje ili evanđelistar pisan krajem XII. stoljeća za humskoga kneza Miroslava, a pisao ga je грѣшны глигорие дијакъ). Ovo je jedan od najbogatijih i najljepših spomenika stare srpske književnosti.[141]

2. *Vukanovo evanđelje* (*Vlk*, također aprakos-evanđelje što ga je početkom XIII. stoljeća kaluđer Simeon napisao велеродьномꙋ: велеславьномꙋ: великомꙋ. жꙋпанꙋ вльвꙋ : сына самодрьжьнаго господина ѡбласти своеѥ : стѣфана : немане).[142]

Od mlađih ćir. spomenika najvažnije je *Nikoljsko evanđelje* (*Ni*, tetr, tj. četvoroevanđelje, nazvano ovako po manastiru Nikolji gdje je nađeno).[143] *Ni* je jedan od najvažnijih rukopisa bosanske crkve, sastavljen je prema prastaroj glagoljskoj matici, a prepisao ga je oko 1400. хвалъ крьстіанинъ, onaj isti koji je god 1404. napisao i *Bolonjski kodeks* (kod nas poznatiji pod imenom *Hvalova rukopisa*, sadrži evanđelje, psaltir i Otkrivenje Ivanovo, a napisan je za vojvodu spljetskoga Hrvoja, za kojega je 1405. napisan i prekrasan glagoljski misal poznat u književnosti pod imenom *Hrvojeva misala*). Napokon, u XIV. stoljeće spada i *Šišatovački apostol* (*Ši*, također aprakos, prepisan god. 1324. iz ruske matice, vlasništvo manastira Šišatovca na Fruškoj gori).

4. Za bugarsku je recenziju karakteristično da ѫ iza ш, ж (u tekstovima ohridske škole također iza *ć*, *c* i *j*) prelazi u ѫ, a ѧ iza ꙑ, ѩ, ѭ prelazi u ѫ, dok se i u najstarijim rukopisima ove recenzije ъ i ь rado zamjenjuju.

Od starijih spomenika (do XIII. stolj.) valja istaknuti:[144]

1. *Dobromirovo evanđelje* (*Dobr*, tetr, napisano u XII. stoljeću a pisao ga je pop Dobromir, kako se zaključuje prema bilješci iza ev. po Luci: ръкописаніе добромира попа грѣшьника еже прѣписа и не доконьча мало; tekst je na nekim mjestima obnovila srpska ruka, odatle u *Dobr* manji broj serbizama).

2. *Bojansko evanđelje* (*Boj*, aprakos, potječe iz XII. ili XIII. stoljeća, palimpsest napisan na glagoljskoj podlozi; nađeno je u manastiru Bojani nedaleko Sofije).

3. *Dečansko evanđelje* (*Deč*, tetr, iz druge polovine XIII. stoljeća, nađeno u srpskom manastiru u Dečanima).

4. *Trnovsko evanđelje* (tetr, napisano u Trnovi u drugoj polovini XIII. stoljeća (između 1256. i 1277.) za cara Konstantina).

5. *Dobrejšino evanđelje* (tetr, također iz XIII. stoljeća, zove se po tome što ga je napisao inače nepoznati попъ добрѣишо).

6. *Ohridski apostol* (aprakos, prepisan u XII. stoljeću iz starije glagoljske matice, nađen u Ohridu).

7. *Slepčenski apostol* (također aprakos iz XII. stoljeća, nađen u manastiru Slepče nedaleko Prilepa).

8. *Strumički apostol* (aprakos, iz XIII. stoljeća, bio je nekoć vlastništvo P. J. Šafařika).

9. *Pogodinov psaltir* (*Pog*, s komentarom, iz XII. stoljeća, stariji je od *Bon* s kojim ga je zajedno izdao Jagić).

10. *Bolonjski psaltir* (*Bon* ili *Ps. bon*, Psalterium Bononiense, također s komentarom, napisan poslije 1230. u Ramnu kod Ohrida za cara Asena II. (1217.—1241.); nalazi se u Sveučilišnoj knjižnici u Bologni).

Vremenski i jezično spada ovamo i *Grigorovičev parimejnik* (izbor lekcija iz Staroga zavjeta, rkp. iz XII.—XIII. stolj.).

5. Kod Rusa (u ruskoj recenziji) ѫ prelazi u оу, ѧ u а/ıа, шт, жд se zamjenjuju ruskim ч, ж, a ръ, рь, лъ ruskim ър, ьр, ъл, a osim toga dalje na sjeveru nestaje granice između ѣ i е. U novgorodskim spomenicima dolazi -жг- mjesto -жд- (дъжгъ mj. дъждъ), a ц i ч se zamjenjuju (цркво mj. чрѣкво, чвѣтъ mj. цвѣтъ), a u pskovskima se zamjenjuju ж i з, ш i с (ispor. na pr. здати mj. ждати u Apostolu iz god. 1307. i sl.).

Najstarijim i scsl. spomenicima najbližim predstavnikom ruske redakcije smatra se *Ostromirovo evanđelje* (*Os*, aprakos, napisao ga je 1056.—1057. u Novgorodu đakon Grigorije za posadnika Ostromira). To je ujedno najstariji datirani rukopis ćirilske književnosti.[145]

Od ostalih rukopisa ruske recenzije valja spomenuti e v a n đ e l j a a) *Turovsko* (aprakos, fragmenat, 10 listova, napisano u XI. stoljeću, nazvano ovako prema zapisu na str. 4.), b) *Arhangelsko* (napisano god. 1092.), c) *Mstislavovo* (napisano između 1115. i 1117. za novgorodskoga kneza Mstislava), d) *Jurjevsko* (aprakos,

napisano oko god. 1120. za manastir sv. Jurja u Novgorodu), e) *Haličko* (napisano god. 1144.) i f) *Dobrilovo*, što ga je god. 1164. đakon Konstantin nazvan Dobrilo napisao za popa Simeona; od starijih *psaltira* najvažniji su a) *Byčkovljev* (iz XI. stoljeća) i b) *Eugenijev* (također iz XI. stoljeća), zatim od ovih nešto mlađi *Tolstojev* (na prijelazu iz XI. u XII. stoljeće) i napokon *Čudovski* (iz XII. stoljeća; Pogodin ga meće u XI. stolj.). Od *apostola* najstariji je *Halički* (iz XII. stoljeća; Pskovski je iz god. 1307.). Ovdje valja napokon spomenuti i *zbornik Svjatoslavov*, drugi po starini datirani rukopis ćirilske književnosti, koji je godine 1073. napisan za kijevskoga kneza Svjatoslava.

Kao što se po datiranju vidi, gotovo sve su to spomenici XI. i XII. stoljeća, dostojni svjedoci poleta kojim je slavensku knjigu u prvim danima svoje pismenosti znao prigrliti veliki ruski narod.

(Snimke scsl. i nekih starijih csl. spomenika nalaze se u II. dijelu).

BILJEŠKE

1 N. DURNOVO, Мысли и предположения, Byzantinoslavica I, 82.

2 ib.

3 Ispor. zapis glagoljicom u izd. L. LEGERA, L' Evangéliaire Slavon de Reims, dit Texte du sacre, Reims-Prague 1899, faksim. 61.

4 „Rostislav pak, moravski knez, bogom nagovoren, posavjetova se s knezovima svojima i s Moravljanima (i) posla k caru Mihajlu govoreći: ma da su se naši ljudi odvrgli od poganstva i drže se kršćanskoga nauka, nemamo takvoga učitelja, koji bi nam svojim jezikom tu kršćansku vjeru kazivao, da bi se i druge zemlje ugledajući se u to povele za nama. Stoga pošalji nam, vladiko, biskupa i učitelja takova; jer od vas uvijek na sve strane dobar nauk ishodi. Sazvavši pak car sabor, dozva Konstantina Filosofa i dade mu da čuje tu stvar i reče: Filosofe, znam te da si umoran, ali potrebno je da ti tamo pođeš. Jer te stvari nitko drugi ne može izvršiti, već samo ti. Odgovori Filosof: premda sam umoran tijelom i bolestan, rado ću poći onamo, ako imadu knjige u svom jeziku. I reče mu car: Djed moj, i otac moj, i mnogi drugi nastojeći nisu to pronašli, pa kako ja da pronađem? Filozof pak reče: Pa tko može da na vodi besjedu napiše? Ili da ime heretičko stekne? Odgovori mu pako car s Vardom, ujakom svojim: Ako ti hoćeš, može tebi dati bog, koji daje svima koji mole bez kolebanja, i otvara onima koji kucaju. Pošavši tada Filozof dade se po ranijem običaju s ostalim drugovima na molitvu. I doskora mu se javi bog, koji sluša molitve slugu svojih, i tada sastavi pismena i stade pisati besjedu evanđeosku: u početku bje riječ, i riječ bje u boga, i bog bje riječ“. P. A. LAVROV, Матеріалы по исторіи возникновения древн. слав. письменности,

Lenjingrad 1930, str. 26—27. (Tekst je sačuvan u rus. redakciji, v. gram. str. 167.).

5 „Dogodi se pak u te dane, Rostislav, knez slavenski, sa Sventoplkom poslaše iz Morave (poslanstvo) k caru Mihajlu govoreći ovako: da smo po milosti božjoj zdravi, i među nas su došli učitelji mnogi kršćani iz Vlaške i iz Grčke i iz Njemačke učeći nas različito, a mi (smo) Slaveni prosta čeljad pa nemamo tko bi nas uputio na istinu i pokazao nam ono što je razumno. Zato, dobri vladiko, pošalji takva čovjeka, koji će nam ispraviti svaku pravdu. Tada car Mihajlo reče filosofu Konstantinu: Čuješ li, filosofe, ovu stvar? Drugi to da ne može učiniti osim tebe. Na, evo ti mnogi darovi, pa uzevši brata svoga igumana Metodija, pođi. Jer vi ste Solunjani, a Solunjani svi čisto slavenski govore. Tada se ne smjedoše odreći ni boga, ni cara prema riječima svetoga apostola Petra, koji no reče: boga se bojte, cara poštujte. Pa čuvši veliku stvar, dadoše se na molitvu (zajedno) s ostalima koji bjehu istoga duha kao i oni. I tu objavi bog Filosofu slavensko pismo, i odmah uredivši slova i sastavivši govor pođe na put u Moravsku uzevši (sa sobom) Metodija". LAVROV, op. c. str. 71—72. (također rus. redakcija).

6 „Slavensko pismo, napokon, što ga je nedavno obreo Konstantin Filosof, kojim slava božja kako valja odjekuje, s pravom hvalimo i nalažemo da se u tom jeziku molitve i djela Krista gospodina našega propovijedaju . . . i da zaista vjeri ili nauci ništa ne stoji na putu, bilo da se služba u slavenskom jeziku pjeva ili da se sveto evanđelje ili tom slavenskom jeziku pjeva ili da se sveto evanđelje ili božanska čitanja Novoga i Staroga zavjeta valjano prevedena i protumačena čitaju ili sve druge službe po satima pjevaju". . . Mon. Germ. hist. Epp. VII, 222.

7 „Koji se (tj. arhiprezviter Rihpaldus) ondje dugo vremena zadržavao vršeći po svojoj vlasti službu, kako mu je bio odredio njegov nadbiskup, sve dok neki Grk po imenu Metodije nedavno obretenim slavenskim pismom ne iskvari latinski jezik i rimsku nauku i latinske autorske knjige lukavo ih prevodeći". M. KOS, Conversio Bagoariorum et Carantanorum, Razprave 11, Ljubljana 1936, str. 139.

8 . . . „ da se uostalom nitko ne usudi slavenskim jezikom božanske tajne služiti, već samo latinskim i grčkim, i da se

nitko toga jezika ne pripusti k svetim (redovima)" — „Govorahu naime da je gotska pismena pronašao nekakav heretik Metodije, koji je u tom slavenskom jeziku mnogo toga lažno napisao protiv učenja katoličke vjere, zbog čega je, kako se govori, božanskom odlukom bio kažnjen naglom smrću." Op. cit. ed. Rački (Zagreb 1894.), c. 49.

9 Povoda za optužbe bivalo je, čini se, i s Metodijeve strane, ispor. pismo Ivana VIII. od 23. ožujka 881. (Mon. Germ. hist. Epp. VII, 243—244).

10 O sinonimici *heretik* : *Got* : *Slaven* v. Ljetopis popa Dukljanina (ed. Šišić, Posebna izdanja SKAkad. knj. LXVII, Beograd—Zagreb 1928, str. 112 i d.).

11 Ib. str. 393.

12 Žitije K. F. u gl. XIV. spominje samo evanđelistar (v. str. 5.), a u gl. XV. ova se djelatnost — u Moravskoj — proširuje na misal i na brevijar (: въ скорѣ же вьсь цръкъвьнъıи чинъ прѣложь, научи ꙗ оутрьници, годинамъ, вечерьни, навечерьници и таинѣи слоужьбѣ:). O prevodilačkoj djelatnosti Metodijevoj opširno govori Ž. M. u gl. XV.: прѣжде же отъ оученикъ своихъ посаждь дъва попа скорописьца ѕѣло, прѣложи въ бързѣ вьсѧ кънигы испльнь, развѣ маккавеи, отъ грьчьска ѩзыка въ словѣньскъ, шестиѭ мѣсѧць, начьнъ отъ марта мѣсѧца до дъвою десѧтоу и шестию дьнъ октѧбрıа мѣсѧца . . . псалтырь бо бѣ тъкъмо и евангелие съ апостоломь и избраныими слоужьбами цръкъвьныими съ философомь прѣложилъ пръвѣе. Odavle su WEINGART (Rukověť jazyka staroslověnského I, 18—20.) i dr. zaključivali da je Metodije, pošto je s bratom preveo psaltir, evanđelje (i to jamačno cijelo, *tetr*), Apostol i važnije dijelove trebnika, uz pomoć dvaju brzopisaca u roku od nekoliko mjeseci preveo cijelu bibliju, ili bar cijeli Stari zavjet osim knjiga o Makabejima. Ovome bi prema riječima životopisca valjalo dodati i nomokanon i paterik (Ž. M. XV.: тъгда же и номоканонъ рекъше законоу правило и отьчьскыѩ кънигы прѣложи).

13 Od prijepisa koji su do nas došli nijedan nije stariji od XIV. stoljeća.

14 „Ranije pak slaveni ne imađahu slova, već crtama i zarezima čitahu i gatahu budući pogani. A pokrstivši se trudahu se

grčkim i rimskim pismenima pisati svoju riječ bez uređenja. No kako se može dobro pisati grčkim slovima *bog*, ili *život* ili *ʒělo* (vrlo), ili *crkva*, ili *čajanьje* (čekanje), ili *širota* (širina), ili *jad* (otrov), ili *ǫdu* (k-uda), ili *junost* (mladost), ili *ję̨zyk* (jezik) i drugo tome slično? I tako bješe mnoga ljeta. I tada čovjekoljubac bog, koji svime upravlja i ne ostavlja ljudski rod bez spoznaje, nego sve k spoznaji privodi i k spasenju, smilovav se plemenu slavenskom posla im svetoga Konstantina Filosofa, koji se zove Kiril, čovjeka pravedna i istinita. I načini im trideset i osam slova, jedna po načinu grčkih pismena, a druga prema slavenskoj riječi". LAVROV, op. c. str. 162. (Tekst je napisan u bug. redakciji, v. o njoj na str. 166.).

15 „Ako li zapitaš knjigoznance grčke govoreći, tko vam je slova sastavio ili knjige preveo ili u koje vrijeme, to rijetki od njih znadu. A upitaš li slavenske književnike govoreći, tko vam je slova sastavio ili knjige preveo, to svi znadu te će odgovorivši reći: sveti Konstantin Filosof, nazvani Kiril, taj nam slova sastavi i knjige prevede, i Metodije brat njegov. I upitaš li u koje vrijeme, i to znadu te će reći: u doba Mihajla, carą grčkoga, i Borisa, kneza bugarskoga, i Rastica, kneza moravskoga, i Kocelja, kneza blatanskoga, godine pak od postanka svega svijeta 6363." Ib. str. 164.

16 Po carigradskom (bizantskom) računanju proteklo je od postanka svijeta do Kristova rođenja 5508 godina.

17 V. N. ZLATARSKI, История на българската държава I, 2, Sofija 1927, str. 859. i d.

18 Naziv *glagoljica* (od глаголати) dolazi na hrv. području od XIV. stoljeća, a *ćirilica* ('kurilovica') u Genadijevoj bibliji u jednom mlađem prijepisu iz druge polovine XV. stoljeća.

19 JAGIĆ, Entstehungsgeschichte[2], str. 125.

20 Ovo tim više što prijepis nije stariji od XV. stoljeća.

21 Isp. i VAJS, Rukověť hlaholské paleografie, Prag 1932, str. 8.

22 Za razliku od starije ohridske škole koja se osnivala na glagoljici.

23 Prema Grigorovičevu izdanju (v. i Vajs, Rukověť, str. 27; Jagić, Entstehungsgeschichte[2], str. 120 i d.).

24 Byzantinoslavica III, 79. Ispor. s ovime mišljenje bugarskog slaviste E. GEORGIEVA, koji daje prvenstvo ćirilici, odakle

da je Konstantin — Ćiril uzeo i ш, i ꙑ, i ѹ, i ѥ i druga neka slova (Началото на славянската писменость въ България, Studia histor.-philol. serdicensia III. 1, Sofija 1942., str. 39. i d.). On vidi razloge, zašto Ćiril, koji je sastavio glagoljicu, nije ostao kod ove (slavizirane, grčke) azbuke već je išao stvarati novu, u tome 1) što je stara ćirilica bila još neuređena i 2) što su ga na to silili politički razlozi. Zašto onda Konstantin-Ćiril nije radije za osnovicu svojem pismu uzeo latinicu, koja mu je zacijelo također bila vrlo dobro poznata, na to pitanje GEORGIEV nije odgovorio, jednako kao što na nj nije odgovorio ni KOPITAR (ib. str. 42.).

25 „Podnesena nam tvoja molba sadržavaše, da u Slavoniji (= Slavenskoj zemlji, u ovom slučaju: u Hrvatskoj) ima posebno pismo kojim su se svećenici one zemlje služili u bogoslužju tvrdeći da ga imadu od blaženoga Jeronima". Potthast, Regesta rom. Pontif. II, 12877.

26 NVj. XXXIX, 9—10.

27 NVj. XLVI, XLIX (HAMM).

28 Drugojačije Fr. V. SASINEK (Ulfilas a glagolské písmo, Prag 1877.), koji na osnovi vrlo manjkavih premisa o Gotima: Getima dolazi do sasvim proizvoljnoga zaključka „že Ulfilas je původcem slovansko-gothského čili glagolského pisma a překladatelem biblí do slovensko-gothské čili glagolské mluvy" (str. 5—6.). Spomenuti Tomin citat u hrvatskom prijevodu glasi: „Izmiješaše se dakle ovi puci i učiniše se narod jedan, životom i običajima slični, i istoga jezika. Počeše također imati vlastite vođe. I premda su bili opaki i žestoki, ipak su bili kršćani, ali vrlo surovi. Bjehu također arijanskom kugom okuženi. Mnogi su ih zvali Gotima, a jednako i Slavenima, prema načinu i imenu onih koji bjehu došli iz Poljske ili iz Češke".

29 Nazivi *slovjenski*, *staroslovjenski* danas su knjiški oblici koji se u narodu nigdje ne govore pa ih je bolje zamijeniti običnijim *slavenski*, *staroslavenski* (prema rus. славянский, древнеславянский). Naziv „starobugarski" (altbulgarisch, Leskien, Mladenov i dr.) netočan je već i zato što se bugarski književni jezik nije razvio na osnovi makedonskih dijalekata nego na osnovi jednog istočnobugarskog narječja (iz okoline Trnova), a osim toga naziv „starobugarski" mogao bi se

odnositi i na jezik bugarskih zavojevača iz VII. stoljeća, koji su bili turanskoga podrijetla te sa slavenskim jezikom i slavenskom službom nisu imali ništa zajedničko.

30 Evangelium sv. Marka a jeho poměr k řecke předloze (Prag 1927), Evangelium sv. Jana (Prag 1935), Evangelium sv. Lukáše (Prag 1936) i Evangelium sv. Jana (Prag 1936. — sva četiri u zbirci Kritické studie staroslovanského textu biblického, sv. I, III, V, VI, izd. Češke akademije znanosti). Ispor. također Byzantinoslavica V, 113—118.

31 Ispor. HAMM, NVj. XLIX, str. 18. i d.

32 To još nije transkripcija, jer se služimo nekim znacima koji ne dolaze u našem pravopisu, a nije ni transliteracija, jer svakom glag. ili ćir. slovu ne odgovara poseban latinički znak. Transkripcijom zovemo približnu reprodukciju stranih glasova i oblika slovima svojega pravopisa. Transliteracijom zovemo doslovno prenošenje svakoga pojedinoga slova iz jednoga sustava u drugi tako da svakom znaku jednoga sustava odgovara poseban znak u drugom sustavu. U ćir. *transkripciji* glagoljskih tekstova pisat ćemo na pr. ѥго, нѥго, моꙗ, ꙗко, dok bismo *transliteracijom* morali pisati єго, нєго, моѣ, ѣко (prema glag. ⰵⰳⱁ, ⱀⰵⰳⱁ, ⰿⱁⱑ, ⱑⰽⱁ). VAJS je na pr. u svojoj rekonstrukciji evanđelja po Marku uzeo za podlogu ćirilsku transliteraciju glagoljskog teksta, dok je u ostala tri evanđelja sa transliteracije prešao na slobodniju transkripciju. Za njim su se u svojoj školskoj hrestomatiji poveli ŽIVKOVIĆ I BOSANAC (Staroslovjenski jezik, Zagreb 1939, str. 11.), tako da im *Zo* u odlomku iz Mateja imade jedan, a u odlomku iz Marka drugi način pisanja. Za hrvatsku transliteraciju starocrkvenoslavenskih tekstova treba uvesti nekoliko novih znakova, tako da: glagoljskom ⰷ, ⰻ, ⰺ-ⰹ, ⰼ, ⱋ, ⱆ, ⱏ, ⱏⰺ-ⱏⰹ-ⱏⰻ, ⱐ, ⱔ, ⱗ, ⱘ, ⱙ, ⱑ, ⱓ, ⱛ, odnosno ćirilskom ѕ, и, і-ї, —, оу-ꙋ, щ, ъ, ь, ꙑ-ъі-ъи, ѵ, ѧ, ѫ, ѩ, ѭ, ѣ, ю i ѡ odgovara latiničko ʒ, i, ï-ї, ĝ, u, š-t, ъ, ь, у-ʏ-у, î, ę, ǫ, ję, jǫ, ě ili ê (kada se čita kao *ja*), ju, ω. Ćirilsko ѥ, ꙗ, й treba pisati *je*, *ja*, ĭ, a grčko ѯ, ѱ, ѳ, koje se tu i tamo nalazi u staroj ćirilici, treba ostaviti bez promjene i u latinici (v. tekstove u hrestomatiji!). U ligaturama *je*, *ja*, *ju*, *ję*, *jǫ* ne treba *j* spajati s vokalom (kao što je na pr. spojeno *š-t* prema ⱋ, щ za razliku od *št* = шт, шт),

jer ga u samostalnu položaju uopće nije bilo, tako da je scsl. *je*, *ja*, *ju*, *ję*, *jǫ* moglo biti samo ѥ, ꙗ, ю-ⱓ, ѩ-ⱗ, ѭ-ⱙ.

33 Vidi str. 31.

34 Transkribira se polj. у (za ъı), ʏ (za ъі) ili у (za ъи).

35 U glag. se spomenicima godine računaju od početka naše ere (tako i na Bašč. ploči).

36 V. u hrestomatiji. GEORGIEV misli (Началото, str. 66. d.) da su se u scsl. azbučnom pisanju sačuvali akrostisi jedne ovakve azbučne molitve koja se izgubila, a mogao ju je ad usum scholarum sastaviti i sam Konstantin-Ćiril. Ipak, njegovo tumačenje scsl. čitanja (Съ цель да улесни работата на ученицитѣ си, нѣкой домашенъ педагогъ, може би св. Климентъ, се е досѣтилъ да въведе, вмѣсто заучаването на цѣлитѣ стихове на акростиха, само заучаването на първитѣ думи отъ стиховетѣ. Тия първи думи (или на мѣста части отъ тѣхъ) сѫ дали имената на старобългарскитѣ букви, ib. str. 82.) nije uvjerljivo.

37 U ćirilici valja istaknuti poseban znak ˆ kojim se označuje palatalnost nekih suglasnika (л̂юб'ы, кон̂ь, мор̂є i sl.). U glagoljici ovakav znak dolazi samo u *Zo*.

38 Tako je na pr. na Baščanskoj ploči u 7. retku oštećeno jedno skraćeno mjesto koje RAČKI čita „*blažena bogorodica*", JAGIĆ „*božia sila*", STROHAL „*bogorodilja*" a ŠTEFANIĆ „*blažena roditelь*nica", dok uistinu tamo piše ⰱⰺ ⰰⱂⰾⰰ = „*12 apostola*" (V. ŠTEFANIĆ, Opatija sv. Lucije u Baški, Zagreb 1937, str. 3. d.). Ostale je zavelo početno ⰱ, koje je na tom mjestu označavalo broj a ne glas.

39 Translit. — *b*, *v*, *g*, *d*, *k*, *n*, *p*, *t*, *č*, *ć*, *u*. Posljednje se slovo ovako piše i u drugim ćir. spomenicima.

40 NVj. XLIX, 10 i d.

41 Ib.

42 NICOLAAS VAN WIJK, Geschichte der altkirchenslavischen Sprache I, Berlin 1931, str. 40.

43 HAMM, NVj. XLIX, l. c.

44 Ib.

45 ST. KULJBAKIN, Le vieux slave, Paris 1929, str. 34. Nešto dalje postavlja dvojak izgovor: e^a ili a^e, *ä* (ib., str. 59.).

46 PAULS DIELS, Altkirchenslavische Grammatik mit einer Auswahl von Texten und einem Wörterbuch, I, Heidelberg 1932, str. 31—32, 36.

47 DIELS, op. c. 32., VAJS, op. c. 99.
48 DIELS, op, c. 40.
49 Ispor. tekst u hrestomatiji (*neimugi*, *bui*, *mui* za нє имꙑ, бꙑ, мꙑ).
50 A. MEILLET, Le slave commun, 14, 53.
51 HAMM, NVj. XLIX, 1. c.
52 SIEVERS, Altslavisch *ĕ* und *ja*. Eine sprachgeschichtliche Untersuchung (Ber. d. Sächs. Akad. 77, II.).
53 VAN WIJK, op. c. 42.
54 Op. c. 152 i d.
55 *C*, *V* ovdje — i dalje u toku ovoga pregleda — znače bilo koji konsonant (*C*) ili bilo koji vokal (*V*), prema tome na ovom mjestu: *u* + *nC* = *u* ispred *n* iza kojega dolazi bilo koji suglasnik.
56 „Kada se u nekoj skupini etimologijski srodnih oblika vokalizam mijenja, zovemo tu promjenu prijevojem. Za gramatiku ima taj prijevoj onda stanovito značenje, kada je određeni vokalizam karakterističan za određene kategorije oblika". VAN WIJK, op. c. 159.
57 DIELS, op. c. 89.
58 Isp. VAN WIJK, op. c. 160. Te su pojave u scsl. vrlo česte, neuporedivo češće nego na pr. u našem starijem (ikavskom) književnom jeziku.
59 JAGIĆ, Codex Marianus, 542.
60 TADEUSZ LEHR-SPŁAWIŃSKI, Zarys gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego, Lwów 1930, str. 24.
61 VAN WIJK, op. c. 39. i d.
62 HAMM, NVj. XLVI, 52.
63 VAJS, op. c. 89.
64 Ib. 69—70.
65 Ako je iza *s* dolazio suglasnik, nije se ono mijenjalo u *χ*, ispor. истина, блѣскъ i sl.
66 Scsl. (*j*) javlja se — i to kao fiziofonem (v. str. 59. i d.) — samo u početku riječi ili *u* riječi iza samoglasnika. Dolazi 1) kao kontinuacija praie. *i̯ (j): юнъ ≤ prasl. *i̯unъ, lit. *jáunas*, lat. iuvenis ≤ praie. *i̯ou̯-no-, трьѥ ≤ prasl. *trьi̯e, grč. τρεῖς (≤ *τρεjες), stind. *tráyas* ≤ praie. *trei̯es; 2) kao produkt prasl. proteze ispred *e*, *ę*, *ĕ*, *i*, *ь* (ѥла, češ. *jedla*, polj. *jodła* prema prasl. *i̯edla, a ovo od *edla, ispor. lit.

ēglė, stprus. *addle*). U scsl. je protetsko (*j*) ispred i-, ь- kanda opet nestajalo (ispor. итн: češ. *jíti* ≤ prasl. *i̯iti, имѫ: polj. *wy-jmę* ≤ prasl. *ьmǫ).
67 Od *otьk-e (I. palat.).
68 Ispor. str. 44.
69 VAN WIJK, op. c. 173.
70 Za ostale padeže ispor. u **sg**. praie. nom. **sūn-u-s*, gen. **sūn-ou̯-s*, dat. **sūn-eu̯-ai̯*, akuz. **sūn-u-m*, vok. **sūn-ou̯*, lok. **sūn-ōu̯*, instr. **sūn-u-mi*; u **pl**. nom. **sūn-eu̯-es*, dat. **sūn-u-mos*, akuz. **sūn-u-ns*, vok. **sūn-e̯u-es*, lok. **sūn-u-su*, instr. **sūn-u-mīs*; u **du**. nom. -akuz. -vok. **sūn-ū*, gen. -lok. **sūn-e̯u-o̯u*, dat.-instr. **sūn-u-mā*.
71 Ispor. praie. nastavke za **sg**. nom. **-i-s*, gen. **-ei̯-s*, dat. **-ei̯* (prema konson. osn.), akuz. **-i-m*, vok. **-ei̯*, lok. **-ēi̯*, instr. **-i-mi*; **pl**. nom. **-ei̯-es*, gen. ?(v. *u*-osn.), dat. **-i-mos*, akuz. **-i-ns*, vok. **-ei̯-es*, lok. **-i-su*, instr. **-i-mīs*; **du**. n. a. - v. **-ī*, g. - l. **-ei̯-ou̯*, d. - i. **-i-mā*. U пѫтємь, пѫтємъ, пѫтєхъ došlo je do vokalizacije ь, a u пѫтиѥ, пѫтии, пѫтию do otezanja ь ispred **i̯e*, **i̯i*, **i̯u*.
72 To što u *Zo Ma Eu* dolaze oblići sa *-e-* (цѣсарємь, миродрьжитєлємь) valja tumačiti naknadnom vokalizacijom ь (Sa Su: цѣсарьмь).
73 Ali татаринъ — pl. татары, jednako i u bugarskom Българе || Българи.
74 VAN WIJK, DIELS i dr. pišu te oblike ovako. Uz оучєниѥ, gdje je и ≤ ь, stariji je oblik оучєньѥ, pa je prema tome gornje pisanje koncesija mlađem čitanju. Još je gore u sg. лицє, лицѣ, лицю . . ., gdje bi sufiksom navodno imala biti naglašena mekoća palatalnoga ц, pa bismo, da je to zaista bila sustavna pojava, i u nom. sg. očekivali лицѥ a ne лицє. Od ovoga je nedosljednije, kada se iza palatala samo u dativu piše ю, a u drugim se padežima ne bilježi jotovanje (ispor. ложє, ложа, ложю ili sl. . . . DIELS i dr.), osim ako se ю u takvim slučajevima uzima kao kontinuacija prvotne službe glag. ⰼ (NVj. XLIX, 15—16.).
75 O pisanju оу || ю iza palatala vidi gore (bilj. 74.).
76 Imenica дрѣво dolazi u najstarijim spomenicima s nastavcima *o*-osnova, istom u *Su* dolaze oblici дрѣвѣси (lok. sing.), дрѣвєса, дрѣвєсємъ, pa KULJBAKIN ovdje za prasl.

pretpostavlja dvostruku osnovu *-o:-os‖es* (Le vieux slave, 255—256.).

77 Gen.-lok. du. (za *n*-osn.), a za *-nt*-osnove dolaze samo u gen. sg. (-ѧтє *Eu*), akuz. sg. (-ѧ *Eu*, *Su*), lok. sg. (-ѧтє *Zo Ma Clo Sa Su*, -ѧти *Zo Ma As Sa Su*) i gen. pl. (-ѧтъ *Zo Ma As*), VAN WIJK, op. c. 185, 187.

78 Ispor. praie. nastavke za **sg.** nom. **-ā*, gen. **-a-ns‖*-o-ns*, dat. **-āi̯*, akuz. **-ām*, vok. **-a*, lok. **-ā-i̯*, instr. anal. prema zamj. тоѭ (mj. **-ā-m*, što bi moralo dati **-ѫ*); **pl.** nom. = akuz., za gen. v. ostale osnove (-ъ), dat. **-ā-mos*, akuz. **-ā-ns*, lok. **-ā-su* (koje je analogijom prema *o*-osnovama dalo -ахъ mj. **asъ*), instr. **-ā-mīs;* **du.** n.—a.—v. **-a-i̯*, g.—l. **-au̯*, ѫ—instr. **-ā-mā*

79 Znak ѫ dolazi u mlađim tekstovima u službi glag. ѫ.

80 Dvojina nije nigdje zabilježena, a u lok. pl. dolazi samo mlađi oblik na -ѥхъ.

81 Ispor. za ostale padeže: **sg.** dat. **-ei̯*, akuz. **-i̯ı*, vok. = nom., lok. **-e* (?). instr. prema *i*-osn. žen. r.; **pl.** nom., vok. prema *i*-osn., dat., lok., instr. prema *a*-osn., dok gen. nije — kao ni drugdje — jasan; **du.** gen-lok. **-ou̯*, nom.-akuz-vok. je prema *i*-osn., a dat.-instr. prema *a*-osnovama.

82 Za ostale oblike ispor. praie. **mene* (gen.), **moi̯* (dat.), **mēm* (akuz.), dok su lok. i instr. nastali prema *a*-osn. (ь, ъ je nejasnoga podrijetla); nom. **tū*, gen. **teu̯e*, dat. **toi̯* (b : i = anal.), akuz. **tu̯ēm*, lok.-instr. kao kod 1. lica; **pl.** **m+y* (iz akuz.), gen. **nō-sōm*, dat. **nō-mos*, akuz. **nōs*, lok. **nō-su*, instr. **nō-mīs;* nom. = akuz. **u̯ōs*, gen. **u̯ō-sōm* (gdje je, kao i za 1. lice, ъ nejasnoga postanja), dat. **u̯ō-mos*, akuz. **u̯ō-s*, lok. **u̯ō-su*, instr. **u̯ō-mīs;* **dual** nom. **u̯ē—*u̯ō*, gen. lok. ***nō-i̯ou̯s — u̯ō-i̯ou̯s*, dat. instr. **nō-mā — *u̯ō-mā*, akuz. **nō—u̯ō*.

83 Pokazna zamj.

84 U praie. bilo je osim toga u nom. sg. za muš. i žen. rod **s-* (ispor. stind. *sa,-sā, tád).* Za nastavke ispor.: **muš.-sred. rod: sg.** nom. ** o-s ≥ ъ, *-o-d ≥ o*, gen. -го (nejasno), dat. **-(s)m-* (prema *o*-osn.), akuz. **-o-m: *-o-d*, lok. **-(s)mi*, instr. **toi̯mi;* **žen. rod: sg.** nom. **tā‖sā*, gen. dat. lok. instr. imadu nastavke *a*-osnova (**toi̯ā-*), akuz. **tām;* **plural** (m.-ž.-sr. r.) nom. **toi̯—*tā—tās*, gen. **toi̯-sōm*, dat. **toi̯-mos*, akuz. **tons—*

ta — *tans*, lok. **toi̯-su*, instr. **toi̯-mīs;* u **dualu su nastavci uzeti od imenica s promijenjenom osnovom u gen. — lok., dat.—instr. (**toi̯-*: тѣ — тѣ — тѣ, *toi̯-oү, tē-ма*).

85 Prijelaz ъ, о, ѣ, ы u ь, є, и, ѧ tumači se *jotovanjem* (palatalizacijom): ъ: **jъ ≥ *jь ≥ ь*, о : **jo ≥ *je ≥ є*, ѣ ≤ **oi̯ ≥ *joi̯ ≥ *jei̯ ≥ *ji* — и, ы ≤ **ū ≤ *ūs ≤ *uns ≤ *ons* : **jons ≥ *jens ≥ *ję* — ѧ (KULJBAKIN, Le vieux slave, 259—260.).

86 Posvojne zamjenice za 3. lice (*njegov, njezin, njihov*) u scsl. i prasl. još nije bilo, i ona se u našem jeziku istom kasnije razvila prema gen. ѥго — нѥго, ихъ — нихъ (ispor. *jegov* od XIII. stolj., *njegov* od XIV., *njihan* od XV., *njihov* od prve polovine XVII. i *njezin* od prve polovine XVIII. stoljeća ARj. sv. 36, 275, 280—282.). Mareticu je „*za čudo, što se riječ njezin može potvrditi tek od prve polovine XVIII vijeka*" (ib., 280.): u nekim starijim štokavskim dijalektima ona se još ni danas ne govori.

87 Ispor. VAN WIJK (**kъ + i̯ь*, gen. **kogo + i̯ego* i td., op. c. 205.).

88 Za akuz. sg. žen. r. v. вьсьѭ *Eu As*.

89 Služba joj odgovara grč. ὁ, ἡ, τὸ te redovito dolazi onda, kada je u grčkom pridjev obilježen određenim članom. I njemačko je *der, die, das*, i francusko *le, la* anaforičkoga podrijetla.

90 U gen. pl. dolazi do običnoga duljenja ъ ispred и u ы (**bosъ + iхъ ≥* босыихъ).

91 U dat. pl. **bosamъ + imъ ≥ *bosъ + imъ ≥* босыимъ i td.

92 Slično i *Su*.

93 Naše i slov. *-a* (: *-ga*) u gen sg. došlo je analogijom prema *o*-osnovama.

94 Za razliku od pozitiva mogli bi se ovi oblici zvati također „određeniji" (pronominalni) ili „neodređeniji" (nominalni).

95 LEHR-SPŁAWIŃSKI, op. c. 57.

96 Mj. новѣишиимь (asimil.). Na asimilaciji počiva i nom. pl., gdje je u ono nekoliko potvrda, koliko se sačuvalo, zabilježeno samo -шии (prema -шиє, Diels, op. cit. p. 200).

97 Ispor. инорогъ (ин-о-рогъ).

98 Jednako će se deklinirati i окѧ, окѣ.

99 „Ich habe die ältere, von Dobrovský stammende Einteilung, ihrer praktischen Vorzüge wegen, gewählt"- DIELS, op. c. 124, Anm. 1.

100 Konjunktivnim oblicima smatraju se бѫ (u 3. pl. kondic.) i бѫдѫ kada stoje u službi imperativa: и на очищєниѥ намъ бѫдѫ — „et in purificationem nobis sunto“ Ki 5_{15-16}, бѫдѫ чрѣсла ваша прѣпоѩсана — ἔστωσαν αἱ ὀσφύες ὑμῶν περιεζωσμέναι L. XII_{35} *Zo Ma As Sa*, isp. i Ps. sin $108_{8, 9, 13}$ (VONDRÁK, Altkirchenslavische Grammatik^{2}, Berlin 1912, str. 513).
101 V. oblike kasnije (u pregledu).
102 Većinom za IV. razred.
103 U *Os* je također više potvrda za -та nego za -тє.
104 O grafiji щ, шт v. str. 61. Ovdje ćemo se držati starijega pisanja, jer je izrazitije od ligature, a osim toga щ je u scsl. i onako bilo -шт (u starim hrv. spomenicima također *šć*, pa tek onda *ć*).
105 Od **svet-jǫ, *vis-jǫ*.
106 Scsl. ѣсти, ѣχати valja čitati ꙗсти, ꙗχати, premda je tu danas u raznim slav. jezicima izgovor *je-* (*jesti*, polj. *jeść*, rus. есть, češ. *jechati*, polj. *jechać*, rus. ехать).
107 Ispor. za ukr. karakteristično meko -ть.
108 Prvotno jamačno samo iza *i*, *i̯*. *u*, *u̯*, a onda i za ostalih.
109 Aorist od быти — бꙑχъ (sigm. I.) glasit će također бѣχъ (v. paradigme aor.).
110 VAN WIJK, op. c. 219. i d.
111 Ispor. aor. (sigm. I.) od коуповаχъ, коупова... коуповаχомъ i td.
112 Impf. od быти glasit će бѣаχъ, бѣашє i td., od ѣсти: ѣдѣаχъ, ѣдѣашє, od ѣχати (: ѣдѫ) također ѣдѣаχъ i td.
113 II. palatalizacija, ispor. рєшти — рєк-ѫ — рьци (рьцѣмъ).
114 Od быти glasi imp. — бѫди, бѫди, бѫдѣмъ i td., od χотѣти: — χошти, χошти i td.
115 Prema tome ptc. prez. akt. bit će za Ia. razred na -ꙑ/ѫшти, za Ib. i II. na -ѧ(ꙗ)/ѫшти(ѭшти) a za III. na -ѧ/ѧшти.
116 Za ženski rod **χval-i̯-nt-i̯a* ≥ **χval-i̯-e-nt-i̯a* ≥ **χval-'e-nt-i̯ī* ≥ χвалѧшти.
117 Ispor. također быти: сꙑ/сѫшти. U *Zo* uz нєсꙑ (od нєсти) dolazi također sekundarno нєсѧ. Ovo je ѧ kasnije prevladalo i u hrvatskom jeziku (*grede, vide* — danas: *gredući, videći*).
118 Također ѣдъ, бꙑвъ, давъ i td.
119 Ispor. i бꙑлъ, далъ, ѣлъ i dr.

120 U propovijedima Grgura Nazijanskoga (u Izborniku iz god. 1073).
121 Mj. бимъ (ь mj. ъ kao i drugdje u *Mirosl.*).
122 U *Clo* i *Ps. sin* također вꙑ-: вꙑнєсти.
123 Veznike, uzvike i dr. čestice, ukoliko dolaze u tekstu, naći će čitalac u rječniku na kraju hrestomatije (II. dio).
124 V. VONDRÁK, op. c. 580., VAJS, Ev. sv. Jana, str. 73.
125 sc. чисти (colere).
126 Prema tzv. sirskom čitanju (v. VAJS, Ev. sv. Marka, Uvod) dolazi i u grčkom apsolutna konstrukcija (gen.), pa nije isključeno da je tako bilo i u pramatici iz koje su se prvotni scsl. tekstovi prevodili.
127 KULJBAKIN, op. c. 355.
128 Ispor. također Rukověť, sv. 2, 331.
129 ZfslPh. XVII. (1941), 272.
130 Rukověť sv. 1. 83—84.
131 Po KULJBAKINU, Les dialectes vieux-slaves et les copies tardives... (Le vieux slave, 354 squ.).
132 S = *s*(log), dakle: ъ + S → ь znači: ъ u asimilativnom procesu ispred nekih slogova prelazi u ь.
133 Ispor. također ʒ u *As Ps. sin* : *z* u *Zo Ma Sa Su Os* (ноѕѣ *As Ps. sin*, jednako i ѕѣло *As*: кънѧѕь, зѣло u *Zo*, i td.) i **-sk-ě* (≤ *oi̯), *-sc* (*Ki* нєбєсьсцѣи, *Ma* зємьсции) prema *st* u *As Ps. sin*: июдѣисти, (в)авилоньстѣ i sl.).
134 *Csl.* = crkvenoslavenska književnost, za razliku od *scsl.* (starocrkvenoslavenske) književnosti koja ne siže dalje od XI. stoljeća.
135 Obzirom na kontinuitet i na jezični razvoj po kojem se bug. književnost nadovezuje na scsl.
136 Izdao ih je kritički god. 1866. V. Vondrák (Frisinské památky, jich vznik a význam v slovanském písemnictví) s reprodukcijama) i u novije vrijeme RAMOVŠ i KOS (Brižinski spomeniki, Akad. bibl. zv. 9, Ljubljana 1937.); v. str. 164.
137 Izdao ih je i kritički prikazao V. Jagić (Denkschriften d. kais. Akad. d. Wiss., Wien 1890, Bd. XXXVIII, s reprod., zajedno s *Ki*).
138 Ed. Jagić (Starine XXVI, Zagreb 1893).
139 Nalazi se u arhivu Jugosl. akademije u Zagrebu (izdao ga Jagić u Radu II.).

140 Nalazi se također u Zagrebu (Jugosl. akad. znan. i umj.).
141 Fototipsko izdanje Lj. Stojanovića (Miroslavljevo jevanđelje, Beograd 1897).
142 Nalazi se u Javnoj biblioteci u Lenjingradu.
143 Izdao ga je Đ. Daničić (Nikoljsko jevanđelje, u Beogradu 1864).
144 Jedan od najstarijih spomenika s bugarskoga područja jest ranije spominjani natpis cara Samuila iz god. 993. (ćir.), koji i vremenski i jezično pripada scsl. književnosti, samo što je krnj i nepotpun te se stoga ovdje samo spominje.
145 Jedan od najljepših spomenika cijele ćirilske književnosti, s prekrasnim inicijalima i bogato ukrašenim slikama evanđelista, izdan zaslugom petrogradskoga trgovca I. Savinkova (fototipski, Остромирово евангелие 1056—57 года, Petrograd 1883).

ERRATA

(neke krupnije tiskarske grješke, koje valja ispraviti)

Str. 3. — 13. r. d. совпадать (mj. совнадать).
„ 13. — dolje nedostaje cijeli red: *X. stoljeća preko današnjih rumunjskih zemalja doprla u Rusiju,*
„ 35. — 5. r. d. *ě* (mj. *č*).
„ 53. — 14. r. g. *l̥* (mj. *l*).
„ 54. — 5. r. g. **gr̥dlo* (mj. **grdl̥o*), 14. r. d. ἐστί (mj. ἔστι).
„ 57. — 16. r. g. dod. *ortografsko* (sc. *obilježje*).
„ 68. — 11. r. g. *runskim* (mj *runkim*).
„ 73. — 14. r. d. *kuning-* (mj. *kuning*).
„ 75. — 16. r. g. **χval'ǫ* (mj. *χva'lǫ*).
„ 78. — 19. r. g. **ě* (mj. **č*).
„ 85. — 7. r. g. **ρабъ** (m. ρа..).
„ 86. — 10. r. g. **врачи** (mj. **брачи**).
„ 93. — 23., 24. r. g. **болꙗрина** (mj. **волꙗрина**).
„ 98. — 11. r. g. + *6* (mj. *7*).
„ 103. — 4., 5. r. g **костьи, костьмъ** (mj. **костки, косткмъ**).
„ 104. — 13 r. d. **su̯ekrūs* (mj **suekrūs*).
„ 115. — 17. r. g. **bosъ-imь* (mj. *bosъ-imь*.
„ 117. — 10. r. g. **-ѣкѥ** (mj. **ѣк..**), 13. r. g. **мѫкъчанин** (mj. **макъчанин**).
„ 119. — 3., 7. r. d. **новѣкишеѥ** (mj. **новѣкиш ѥ**), ***новѣкишеѥ**.
„ 127. — 10 r. d. *prema* (= dvaput mj. jedamput).
„ 140. — 11. r. g. **двигни** (mj. **двнгни**).
„ 149. — 11. r. g. *slavenskim* (mj. *sl....skim*).
„ 150. — 6. r. g. *u* (= dvaput mj. jedamput).
„ 155. — 4. r. d. *konstrukcije* (mj. *konstrukc je*).
„ 156. — 11. r. g. *sedente* (mj. *sendente*), 2. r. d. ἔδωκεν (mj. ἐδωκεν).
„ 158. — 5. r. d. *prascsl.* (mj. *prascl.*).
„ 167. — 9. r. g. **попъ** (nejasno **ъ**).
„ 179. — 1. r. g. **tā* (mj. **ta*).
„ 180. — 4. r. g. **чрѣсла** (nejasno **ч**).

Cijena Din. 98·—

3310